سهڻي

معياري ادب پيش ڪندڙ

ماهوار

سُهڻي

آمر جليل نمبر

آگسٽ - سيپٽمبر ۱۹۷۳ع

سال: ۴ نمبر: ۸-۹

ايڊيٽر
طارق اشرف

قيمت: ۵-۰۰
اڇي ڪاپي: ۱۰-۰۰
سال لاءِ: ۲۰-۰۰

SOHNI PUBLISHERS
F/45--750, WEST KUTCHA
HYDERABAD. SIND.

سهڻي پبلشرز
الهندو ڪچو،
حيدرآباد، سنڌ.

ترتيب

پنهنجي طرفان ... طارق اشرف

امر جليل جي ڪهاڻين، فن ۽ شخصيت تي مضمون

امر جليل جو افسانوي فن	مولانا غلام محمد گرامي	١٠
جليل بدران...	نسيم احمد کرل	١٤
امر جليل جو رومانوي پهلو	زيب پنهور	١٧
امرجليل پنهنجي ڪهاڻين جي روشنيءَ ۾	انور	٢١
جليل جا افسانا منهنجي نظر ۾	ڊاڪٽر غلام علي الانا	٣١
پوکن ۾ هڪ سياڻو	عبدالجبار جوڻيجو	٤٠
جليل بابت	مهتاب محبوب	٤٣
امر جليل جو فن ۽ شخصيت	ممتاز مهر	٤٦
امر جليل، عظيم ڪهاڻيڪار	غلام قادر اين سومرو	٥٠
امر جليل منهنجي نظر ۾	مير محمد پيرزادو	٥٥
امر ۽ انجي امرتا	قاصر جماڻي	٦٥
امر، منهنجو پسنديده فنڪار	قيوم لالائي	٧٠
منهنجو امر، منهنجو سائين	عزيز ڪلمتي بلوچ	٧٦
امر جليل، منهنجي نظر ۾	عنايت بلوچ	٨٠
اڄ به تنهنجي لاءِ ويڳاڻا	ڪي ايل تنها	٨٦
جليل، جيئن ڏٺو اٿم	طارق اشرف	٩٣
امر ۽ سندس لکڻي	امداد حسيني	١٠٢
ڪجهه جليل جي باري ۾	امداد حسيني	١٠٦
درد جو سفر	قمر شهباز	١٠٩

امر جليل جي ڪهاڻين ۽ فن تي رايا

ماهوار سهڻيءَ ۾ ڇپيل امر جليل جي ڪهاڻين تي مختلف لکندڙن جا رايا.	نسيم احمد کرل، رسول بخش پليجو، آغا شهاب الدين، نـالڪ مدناڻـي، آغا سليم، هدايت پريم، آفتاب احمد لغاري، رياض شيخ، خالق عاربـي، داس وشن، محمد بخش سميجو، نور محمد ڪنير، ڪريم بخش	١٥٦

صديقي، ڏالو مل موٽسي، ني-
آنند تواڻي، شيام قلندري،
سلطانه وقاصي، الف آڄايل.

اڻ ڇپيل رايا — پروفيسر حسن علي عبدالرحمان، محمد عثمان ڏيپلائي، تنوير عباسي، يوسف شاهين، يوسف ميمڻ.

امر جليل

امر جليل، مختصر جائزو — طارق اشرف — ١٧٣
امر جليل جي ڇپيل ڪهاڻين، مضمونن، تقريرن، شعرن ۽ خطن جي مڪمل فهرست — ١٧٧

شعر

امر جليل جي شاعري — امر جليل — ١٨٦

اڻ ڇپيل انٽرويو

امر جليل کان انٽرويو — طارق اشرف — ٢٠٠

اڻ ڇپيل مضمون

رڻ ڪڇيو، راڙو ٿيو — امر جليل — ٢٣٤

اڻ ڇپيل ڪهاڻيون

پکي — امر جليل — ٢٤٢
ماڏو ماڙو ماڻه — امر جليل — ٢٦٤
نه تون آهين، نه مان آهيان — امر جليل

نوٽ: صفحي نمبر ١٥٤ کان ١٧٣ تائين فقط نمبر غلط آهن. صفحن ۾ فرق ڪونهي.

سيد سليم شاهه، سهڻي پرنٽرز (پريس) الهندي ڪڇي مان ڇپرايو.
ٽائيٽل جي تصوير لاءِ ادارو **ٽائيم فوٽوز** جو شڪر گذار آهي.

پنهنجي طرفان

سچ تي پهرو

▲ ادب آهوئي آهي، جيڪو سچ تي بيٺل هجي. ۽ سچ کي وقت ريٽي نٿو سگهي. اديب پنهنجي دؤر جي ترجماني ڪندو آهي. ادب هر دؤر جي تاريخي شاهدي ڏيندو آهي. اديب وقت سان سمجهوتو ڪڏهن نہ ڪندو آهي. وقت کي ئي اديب جي آڏو جهڪڻو پوندو آهي. پر ۽ اهو ممڪن آهي، بلڪ ائين ٿيندو آيو آهي تہ سچ لکندڙ اديب تي وقت جا حاڪم ڏمريا آهن، ڪين ڀرين لالچون ڏيئي خريد ڪرڻ جون ڪوششون ڪندا آهن، ۽ جنجا ضمير خريد نہ ڪري سگهيا آهن، انهن کي چچريو ۽ چيڀاٽيو وڃي ٿو. پر سچ آمر آهي، سچ فنا ٿي نٿو سگهي، سچ کي ڪوڙ ثابت ڪرڻ وارا فنا ٿي ويندا آهن، ۽ تاريخ ۾ سندن نالن سان گڏ غدار، عياش، ظالم ۽ زاني جهڙا لقب چنبڙيل هوندا آهن. سندن پويون نسل الهيءَ ڳالهہ کان ئي انڪاري هوندو آهي تہ ڪو هيءَ 'انهن' مان آهن.

▲ سچ کي ڪوڙ، ڪجهہ وقت لاءِ تہ ثابت ڪري سگهجي ٿو، پر سدائين لاءِ نہ. ڇاڪاڻ تہ تاريخ، ماضيءَ جي ڪوڙ کي ڪوڙ ۽ سچ کي سچ ثابت ڪندي آهي. تاريخ لکندڙ بہ اديب هوندا آهن. ۽ اديب سچ ڳالهائيندو آهي. ۽ ڪوڙ ۽ فريب سان سمجهوتو نہ ڪندو آهي. ۽ جنهن اديب سچ کي ڪوڙ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پنهنجو ضمير وڪڻي ڇڏيو، ڪوڙ ۽ فريب سان سمجهوتو ڪيو. تاريخ کيس ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندي.

▲ عام پڙهندڙن کي شايد انهيءَ ڳالهہ جو پتو پئجي نہ سگهيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن بہ اخبار ۾ اها ڳالهہ نہ آئي هئي ــ گذريل مهيني، سچ لکڻ جي ڏوهہ ۾، مون تي ۽ آمر جليل تي ڊي. پي. آر تحت وارنٽ نڪتا هئا. ڪارڻ اهو هو تہ مان پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ سچ ڇو لکندو رهيو آهيان. ۽ جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ڇو ڇپيو. جليل تي وارنٽ انهيءَ ڪري نڪتا، جو جليل اهڙي ڪهاڻي ڇو لکي، جيڪا آقائن جي نظر ۾ انتهائي فحش، اسلام خلاف آهي، ۽ ٻن مذهبن يا فرقن ۾ انهيءَ ڪهاڻيءَ ڪري فساد ٿيندا.

▲ پر درحقيقت مون ڪو بہ اهڙو ايڊيٽوريل نہ لکيو آهي، جنهن

مان ملڪ جي سلامتي خطري ۾ پئجي ويئي هجي. مون پوري سچائيءَ سان، حقيقتن جو اظهار ڪيو آهي. موجوده حڪومت طرفان سنڌيمائن ۾ ني- ويءَ تي هڪ اشتهار ڏيکاريو ويندو آهي: ’پريس کي آزادي عوامي حڪومت جو هڪ ٻيو قدم‘. جيڪڏهن واقعي پريس کي آزادي آهي، ته پوءِ اسانتي ۽ ٻين اديبن تي وارنٽ ڇو؟ مون حڪومت جي ڪن خامين، سنڌين سان ٿيل ڪجهه نا انصافين، حق تلفين ۽ سنڌين سان ٿيل زيادتين تي لکيو آهي. ڇا اهو لکڻ ڏوهه آهي؟ ته پوءِ اسين ڇا لکون؟ سنڌ حڪومت جي هڪ ذميوار آفيسر سان تازو ملڻ ٿيو. ڳالهين ڪندي هن صاحب مونکي چيو ته: ڏسو، اوهان سهڻيءَ ۾ جي- ايم سيد کي سائين جي- ايم سيد لکو ٿا، پر صدر ڀٽي کي قائد عوام نٿا لکو. سان ڪيس چوڻ چاهيان ٿو، سائين، اسين صدر ڀٽي کي نه فقط قائد عوام چوڻ لاءِ تيار آهيون، پر ’سنڌ جو سائين‘، ’اسانجي اکين جو تارو‘، به چوڻ لاءِ تيار آهيون، پر اسانکي پنهنجا حق ته ڏيو. اسين جي- ايم سيد کي سائين چئونٿا، ڇاڪاڻ ته هو اسانجي حقن لاءِ جدوجهد ڪري رهيو آهي، انهيءَ سزا ۾ سندائين جيلن ۾، ۽ نظربند رهيو آهي، ۽ اڄ به جڏهن نواب مظفر، جنهن بوليءَ وارا فساد ڪرايا، جنهن سنڌ ۾ تعصب ڦهلايو، انهيءَ تان سڀ مقدما واپس ورتا ويا آهن، پر سائين جي- ايم- سيد جي نظربندي جو مدو ٻن مهينن لاءِ وڌايو ويو آهي. عبدالرزاق سومري کي جنهن شهيد ڪيو، انهيءَ کي ڇڏي ڏنو ويو، انهيءَ جا جلوس پيا لڪرن، ۽ هو جلسا پيو ڪري. تازو لياقت آباد ۾ جن غنڊاگردي ڪئي، جن پيپلس پارٽيءَ جي آفيس کي باهيون ڏنيون، پوليس اسٽيشن ۽ نيشنل بينڪ تي حملا ڪيا. انهن کان معافيون ورتيون ويون، ۽ انهن غنڊن کي آزاد ڪيو ويو. پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي واقعي ۾ جهليل سنڌي شاگرد ۽ سندن مائٽ اڃا تائين جيلن ۾ پيا سڙن. ۽ در محمد اوستو روز پيو ڌمڪيون ڏي ته: وري گوڙ ڪيو ته اسين هميشه لاءِ سنڌ يونيورسٽي بند ڪري ڇڏينداسين. ڄڻ ته يونيورسٽي در محمد اوستي جي ذاتي ملڪيت آهي، جيڪا هن پنهنجي هارين ۽ ڪمدارن کي ڏني آهي، سو جڏهن به ڏسربو، کانئن واپس وٺي ڇڏيندو.

▲ اسانکي چيو ويو آهي ته: اوهين حڪومت جي مخالفت ٿا ڪريو، جنا يڪدم بند ڪريو، نه ته اوهانکي سيڪتون ڏنيون وينديون. پر هوڏانهن حال اهو آهي ته ملير ڊائجيسٽ جي ايڊيٽر عبدالغفور ميمڻ

کي گرفتار ڪيو ويو، جنهن ويچاري هڪ سرڪاري آفيسر جون تصويرون به ڇپيون ۽ سندس تقريرون به. تازو اردو ڊائجيسٽ پنهنجي ٽائيٽل تي باهه، رت ۽ مٿان ٽلوار (پي- پي جو نشان) ٺهيل ڏيکاري آهي، تنهن تي ڪا به ڪارروائي ڪانهي. پر سنڌيءَ جي بزرگ ڪهاڻيڪار ۽ فنڪار ع. ق. شيخ ۽ عبدالفتاح (جيڪو فنڪار پڻ آهي) کي انهيءَ ڪري جيل اماڻيو ويو، جو انهن اهڙو ڪئلينڊر ڇاپيو، جنهن ۾ سنڌ ۾ باهه ٻريل ڏيکاري وئي آهي ۽ هڪ هٿ ۾ بندوق آهي. ۽ جيستائين اسانجي ڄاڻ آهي، انهن ٻنهي فنڪارن جي اها تصوير ٺاهيل ئي ڪانهي.

▲ سچ ڳالهائڻ تي اهي ئي ناراض ٿيندا آهن، جيڪي پاڻ ڪوڙا هوندا آهن. جن پاڻ ڪڏهن سچ نه ڳالهايو آهي. ۽ اهي، اهي آهن، جيڪي جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' تي ڇڙيا آهن. آهي ڪو اهڙو، جيڪو اهو ثابت ڪري ته جليل ڪوڙ لکيو آهي؟ جيڪڏهن جليل ڪوڙ لکيو آهي ته پوءِ جليل تي کُليءَ عدالت ۾ مقدمو هلايو. گهرايو آهي ماڻهو، جيڪي ادب جا پارکو آهن. گهرايو آهي ڄاڻو، جيڪي فيصلو ڪن ته جليل واقعي فحش لکيو آهي. اردوءَ جي مشهور ڪهاڻيڪار منٽو تي به مُلن ۽ رجعت پسندن سندس پنجن ڪهاڻين تي فحاشيءَ جو الزام هڻي ڪيس هلرايا هئا، پر ڪا به ڪهاڻي فحش ثابت نه ٿي سگهي. چيو ٿو وڃي ته انهيءَ ڪهاڻيءَ جي ڪري فساد ٿيندا. انهيءَ ڪهاڻيءَ کي شايع ٿئي اٺ مهينا ٿيا آهن، پر اڄ تائين فساد ته ڏٺيو، پر ماڻهو انهيءَ تان نڪريا به ڪونهن. پر جليل ۽ مون تي وارنٽ ضرور نڪري ويا. سچ لکڻ کان ڪو به اسانکي روڪي نٿو سگهي. اسين انهن مان ناهيون، جيڪي سنڌي رسالن ۾ (شعرن ۾) اوهانکي گاريون ڏين، پر پئسا وٺي، انهن جي ساراهه ۾ ريڊيو تي قصيدا پڙهن. اوهين نئين آئين ۾، سچ لکڻ تي پابندي هڻي ڇڏيو، پوءِ اسين قانون جي احترام ۾ سچ نه لکنداسين، پر انهيءَ جو اهو مقصد ڪونهي ته اسين ڪوڙ لکنداسين. نه، اسين لکڻ ئي ڇڏي ڏينداسين. ڇاڪاڻ ته لکنداسين ته فقط سچ لکنداسين.

▲ مون ويجهڙائيءَ ۾، سنڌ حڪومت جي هڪ ذميوار آفيسر سان ڳالهائيندي چيو ته: توهان آخر چاهيو ڇا ٿا؟ توهان سمجهو ٿا ته توهين سنڌي اديبن کي جيلن ۾ بند ڪندا، سنڌي شاگردن کي جيلن ۾ وجهندا، سنڌي رسالن تي پابنديون هڻندا، سنڌين تي سختيون ڪندا، ته سنڌي جيلن مان نڪري 'جيئي پنو' جا نعرا هڻندا. جيڪڏهن

اوهان ائين سمجهو ٿا، ته اِها اوهانجي غلطي آهي. ائين ڪرڻ سان اوهانکي ڪجهه به حاصل نه ٿيندو. جيڪڏهن اچ اسانجا اديب جيل ويندا، رسالا بند ٿيندا، ته اسان، اسانجا مائٽ، اسانجا دوست احباب، سنڌي رسالن جا پڙهندڙ، سنڌي اديبن جا چاهيندڙ، سڀ اوهانجي خلاف ٿيندا. سڀ اوهان سان نفرت ڪندا. اوهان وڃائيندا، پر ڪجهه حاصل نه ڪري سگهندا. انهيءَ آفيسر اِها ڳالهه قبولي ۽ مونسان متفق ٿيو، پر پنهنجي مجبوري به ڏيکاريائين.

▲ مونکي خبر آهي، اسان سنڌين جي خلاف جيڪو ڪجهه ٿي رهيو آهي، خاص ڪري سنڌي ادب ۽ اديبن جي خلاف، آهو مٿان ٿي رهيو آهي. گذريل مهيني مونتي ۽ جليل تي جيڪي وارنٽ نڪتا هئا، سي به مٿان آيا هئا. انهيءَ جو ثبوت 'ڏيپلائي' صاحب جي خط مان به ملي ٿو، جيڪو هن ئي پرچي ۾ ڏنو ويو آهي. شاباس آهي ڏيپلائي صاحب کي، جنهن ڪو به ڊپ نه ڪندي، اِهو خط لکيو آهي، لا ته ساڻن گڏ جيڪي ٻيا ايڊيٽر ويا هئا، انهن اهڙي ته خاموشي اختيار ڪئي آهي، جو پنهنجي پرچن ۾، اشارن ۾ به ڪا ڳالهه نه ڪئي اٿن. حالانڪ زباني قصا ڪهاڻي ٻڌايائون ته پير علي محمد راشدي چويٿو ته مان ته ڪڏهن کان طارق اشرف ۽ آمر جليل کي جيل اُماڻيان، پر انهن کي سنڌ گورنمينٽ بچايو ويٺي آهي. سنهنجي وس ۾ هجي ته سڄي چمار جليل کي جيل ۾ رکان.

▲ پير صاحب، اسان ته فقط سچ لکيو آهي، ته اوهين ايترا سچريا آهيو. اسان سنڌين جي حالت اِها آهي ته اوهان ون يونٽ ٺهرائي ڇڏيو، تڏهن به اوهانکي ڇڏي ڏنوسين. اوهين چئو ٿا ته: سنڌ مونکي ڏنو ئي ڇا آهي؟ سائين سنهنجا، وطن کان وڌيڪ ڪو نهي، ڏنو آهي. اوهان ته سنڌ ون يونٽ کي ڏني، پوءِ به پڇو ٿا ته سنڌ مونکي ڏنو ڇا آهي! هاڻ اوهين اسانکان نه پڇو، ته سنڌ مونکي ڏنو ڇا آهي. هينئر اوهانجي هٿ ۾ گهڻو ڪجهه آهي اوهين اسانکي جيلن ۾ اماڻي سگهو ٿا، اوهين اسانجين پريسن کي ضبط ڪرائي سگهو ٿا، اوهين اسانجا گهر ڊهرائي پٽ ڪري سگهو ٿا. اوهين اسانجيون ڇيون نارؤن مان پٽرائي سگهو ٿا. پر ياد رکو، اچوڪي تاريخ اسين ۽ اسانجا پويان لکندا. 'آهي ڏينهن ۽ آهي شينهن'، اوهان لکيو هو. 'آهي ساڻهو، آهي ڏينهن'، اسين لکنداسين تاريخ ڏاڍي ظالم آهي. تاريخ تي ڪنهن به ڊڪٽيٽر يا فرعون جو زور نه هلي سگهيو آهي، نه هلندو. اوهانکي سنڌ وارا اڳ ئي چڱن لفظن سان ياد

نه ڪندا آهن. نفرتن کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪريو، وڌايو نه. پنهنجي ٻاڪاٽين جو بدلو اسانکان نه وٺو. انهيءَ جي سزا اسانکي نه ڏيو. بهتر آهي ته سنڌ سان ٿيل نا انصافين جو سنڌ کي اجورو ڏيو. باقي هرو ڀرو جي سختي، ظلم ۽ نفرت سان اوهانکي ته ڪو به فائدو نه رسندو. پر اوهين موجوده حڪومت کي به نقصان رسائي رهيا آهيو، جنهن اوهانکي اِعو عهدو ڏنو.

▲ اوهان 'سرد لاش جو سفر' ته پڙهيو آهي، پر ڇا اوهان رشيد اختر ندوي ۽ رئيس احمد جعفري جا ناول 'دِ آگسٽ' ۽ 'مهاجر' پڙهيا آهن؟ اوهان چئو ٿا ته 'سرد لاش جو سفر' فحش ڪهاڻي آهي. ته پوءِ منٽو جي ڪهاڻين تي پابندي وجهو. اوهان مُفتي ماالش، گلبيا ۽ اهڙين سون اردو ڪهاڻين تي پابنديون وجهو، جيڪي پاڪستان ۾ ڇپيون آهن. اوهان اردوءَ جي 'روبي ڊائجيسٽ'، 'خضر راه' ۽ 'جنسيات' رسالا ڏسو. انهن جون فائيلون ڏسو. اوهين سنڌي ايڊيٽرن کي چئو ٿا ته: 'ڪٿي آهن آهي اردو رسالا ۽ ڪتاب، مونکي ڏيکاريو،' سائين، اسين چو ڏيکاريون. اوهان پاڻ وڃي ڏسو. جن اسانجا پرچا اوهانکي نشان هٽي ڏنا. آنهن سنڌ جي دشمنن کي چئو ته اڙدوءَ جا اِهي رسالا، ڪتاب ۽ ڪهاڻيرن خاص ڪري 'ڪال گرل' ڪتاب اوهانکي پڙهائين ۽ ڏيکارين. جيڪڏهن آهي اوهانکي نٿا ڏين ته پوءِ اسانکي لکو، اسين موڪليندا سون.

امر جليل نمبر

▲ سهڻيءَ جو هڪ بزرگ پڙهندڙ مون وٽ آيو، ۽ پڇيائين، "اوهين هينئر امر جليل نمبر پيا ڪيو؟" ورائيم، "ها." خاموش ٿي ويو. پڇيوماس، "اوهين خاموش ڇو ٿي ويا؟" چيائين، "نمبر ته مُئلن جا ڪڍبا آهن، جليل ته اڃا جيئرو آهي." جواب ڏنوماس، "سائين، اسين سنڌي مرده پرست آهيون. زندگيءَ ۾ خوبين کي نظرانداز ڪري، فقط خاميون ڳوليندا آهيون، پر ساڳئي شخص جي مرڻ کانپوءِ خاميون نظرانداز ڪري فقط خوبين کي ساراهيندا آهيون. پر مان انهيءَ ڳالهہ جو قائل آهيان ته زندگيءَ ۾ ئي خوبين ۽ خامين کي ظاهر ڪجي. اسين جليل جي مرڻ جو انتظار ڇو ڪريون. جيڪو ڪجهه چوڻ چاهيون ٿا، جيڪو ڪجهه پيش ڪري سگهون ٿا، سو سندس زندگيءَ ۾ ڪريون."

جيئي سنڌ – جيئي سنڌي ٻولي

— طارق اشرف

آمر جليل

جي

ڪهاڻين، فن ۽ شخصيت

تي

مضمون

آمر جليل جو افسانوي فن
جليل بدران...
امر جليل جو رومانوي پهلو
امر جليل، پنهنجي ڪهاڻين جي روشنيءَ ۾
جليل جا افسانا، منهنجي نظر ۾
ٻوڪن ۾ هڪ مياڏو
جليل بابت
امر جليل جو فن ۽ شخصيت
امر جليل، عظيم ڪهاڻيڪار
امر جليل، منهنجي نظر ۾
امر ۽ انجي امرتا
امر، منهنجو پسنديده فنڪار
منهنجو امر، منهنجو سائين
امر جليل، منهنجي نظر ۾
اڄ ٻه تنهنجي لاءِ ويڳاڻا
جليل، جيئن ڏٺو اٿم
امر ۽ منڊس لکڻي
ڪجهه جليل جي باري ۾
درد جو سفر

مولانا غلام محمد گرامي
نسيم احمد کرل
زيب ڀٽي
انور
ڊاڪٽر غلام علي الانا
عبدالجبار جوڻيجو
مهتاب محبوب
ممتاز مهر
غلام قادر ابن سومرو
مير محمد پيرزادو
قاصر جماڻي
قيوم لالائي
عزيز ڪلمتي بلوچ
عنايت بلوچ
ڪي ايل نٿا
طارق اشرف
امداد حسيني
امداد حسيني
قمر شهباز

(نوٽ: مضمون جهڙيءَ ريت ڀهتا آهن، تهڙيءَ ريت ڇپيا اٿئون. ط - ا)

غلام محمد گرامي

آمر جليل جو افسانوي فن

— امر جليل جو فن، هن دور جي معاصر فنڪارن ۾ انفرادي اسلوب ۽ تاثر جو هڪ عجيب انداز پيدا ڪري چڪو آهي، جنهن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو، پر بيان نٿو ڪري سگهجي— تاهم مختصر نموني ۾ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪريان ٿو.

هڪ پيري چند فنڪارن اڳيان سوال آندو ويو ته 'افساني' لفظ جي لغوي تعريف ڇا آهي؟ ۽ انڪان علاوه ان جي فني تعريف ڪهڙي آهي؟ ڏنو ويو ته بحث مباحثي هلندي، وڏن وڏن جغادري فنڪارن کي ستهڪڻي وٺي وئي. تمام گهڻي بحث ڪانپوءِ آخري ڳالهه اها وڃي بيٺي ته 'افسانو' آهي معاشري جي زندگيءَ جو ترجمان! ان تي سوال پيدا ٿيو ته آخر 'ترجمانيءَ' جي ڪهڙي ضرورت، جڏهن معاشري جي زندگيءَ جو هر پهلو اکين جي اڳيان موجود آهي. افساني جا چڱا مٺا ڪردار به سڀني کي پيا سڄهن! ان تي وراڻي ملي ته سماج جا مختلف چڱا مٺا پهلو، ان ڪري ظاهر ڪيا ٿا وڃن، جيئن انهنجي 'اصلاح' ٿي سگهي. وري ان تي ترديدي پهلو آيو ته 'اصلاح' لفظ خود ڇا هي؟ ۽ 'اصلاح' جا سماجي طريقا ڪهڙا آهن؟ مذهبي روايتون، تعليم، ڪتابن جو مطالعو ۽ تربيت جا اصول ته اڳيئي موجود آهن، جي بلڪل نڪما ثابت ٿيا آهن.

وري سوال اٿيو ته اخبار جي خبر ۽ افساني جي اطلاع ۽ ترجمانيءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ افسانن جي مختلف پلاٽن جو مواد ته اخبارن ۾ زور شور سان ڇپجي رهيو آهي ۽ معاشري جي گنديءَ حالت جي خبر ته اخبارن جي وسيلي ئي پئجي سگهي ٿي، باوجود ان جي، هڪ خبر کي ڪٿي ان مان افسانو ڇو ٿو بڻايو وڃي؟ غريبن، مزدورن، هنرمندن ۽ هارين سان، زميندارن ۽ سرمايه دارن جو ڏاڍ، ظلم ۽ تشدد ته بلڪل عالم آشڪار آهي، جنهن جا سوين واقعا

روزمره ڏسون ۽ پڙهون ٿا، بلڪ ڪن واقعن جا ته تفصيل به اخبارن ۾ اچن ٿا. ڇا، ابلاغ ۽ اطلاع لاءِ انهن ڪان به وڌيڪ ڪي ٻيا ذريعا ۽ وسيلا به ٿي سگهن ٿا ڇا؟ ان سوال ني به ڪافي ڏي وٺ ٿي.

منهنجو جواب هي آهي ته انسان ۽ ان جي سماجي زندگي جي هر پهلوءَ جي ترجماني، جيتري افساني ۾ ٿي سگهي آهي، اوتري نه شعر و شاعريءَ ۾ ٿي آهي ۽ نه تاريخ ۾. افسانو، انسان جي ڪنهن نه ڪنهن جذباتي عمل ۽ رد عمل جي اهڙي ته سادي، موثر، دلنشين ۽ هوبهو تصوير پيش ٿو ڪري، جنهن کان پڙهندڙ جو ذهن، هرحال ۾ متاثر ٿئي ٿو. ائين ئيڻ سان ان تاثر جو سلسلو وسيع ٿيندي ٿيندي، انساني حيات جا ٻيا به ڪيترائي حصا ۽ شعبا پنهنجي گرفت ۾ آڻي ٿو. خاص طرح سان طبقاتي ڪشمڪش جا سڀ پهلو، پنهنجين مڙني خباثتن سان ظاهر ٿين ٿا. ايتري قدر جو پڙهندڙ پاڻ کي اهڙي معاشري جو هڪ زنده جزو سمجهڻ شروع ڪري ٿو، ۽ سمجهي ٿو ته اهي سڀ حالات ۽ واقعات ڄڻ ته سندس اکين اڳيان، يا سندس پاڙي ۾، يا سندس ڳوٺ ۾، يا خود مٿس گذري رهيا آهن. افساني جي مختلف ڪردارن جي عمل ۽ خيال، ارادي ۽ نيت، ظلم ۽ تشدد جي اهڙي عڪاسي ڏسي، پڙهندڙ ۾ هڪ طرف نفرت ۽ حقارت ٿا پيدا ٿين ته ٻئي طرف اصلاح ۽ تبديليءَ جو منجهس پرجوش طوفان ٿو پيدا ٿئي. ٽئين طرف همدردي ۽ پيار، خيرخواهيءَ ۽ انسان دوستيءَ جو اڻ مٽ جذبو ٿو پيدا ٿئي. اثرپذيريءَ ۽ اثر انگيزيءَ جي ان عالم ۾، پڙهندڙ نه فقط سچ ۽ ڪوڙ، هيٺي ۽ ڏاڍي، ظالم ۽ مظلوم جي سماجي پس منظر کان واقف ٿو ٿئي، پر ان تاثر ۽ ماحول ۾، مذهب جي آڙ ۾ پيدا ٿيل مقدس روايات، سماج پاران پيدا ڪيل محترم ٻنڌڻن، علت ۽ معلول، سبب ۽ مسبب الاسباب جي مهاڄار ۽ قاتل مظلوم جي اصل حقيقت جي ڪيس خبر ٿي پوي. آخرڪار منجهس سماجي شعور ٿو پيدا ٿئي. جنهن سان هو سماج جي پوري تشڪيل، ان جي بنيادي غلط عناصرن، ان جي لغو ڪردارن، انهن جي طريقه ڪار، انهنجي نقاب پوش نقب زنيءَ کي نه فقط سڃاڻي ٿو سگهي، پر پاڻ ۾ هڪ قسم جي اخلاقي ۽ اصلاحي 'بغاوت' ٿو

محسوس ڪري، ۽ پاڻکي اهڙن سماجي بدڪردارن کان الڳ رکڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ۽ ٻئي طرف، سماج جي اصلاح جي مختلف شاخن ۽ شعبن سان پاڻکي وابسته رکندي، روحاني مسرت ٿو حاصل ڪري. اڪثر هلي اهڙن باغي قسم جي بغاوت پسند فردن جي ذاتي عمل ۽ ڪردار مان، توڙي فن ۽ فڪر مان، توڙي بيان ۽ تحرير مان هڪ اهڙو زنده، باشعور، روشن ۽ تابناڪ، قلمي ۽ علمي، فني ۽ فڪري، خزانو ٿو پيدا ٿئي، جو ٻين هزارن غير واقف ماڻهن کي، متاثر ڪري، پاڻ سان ٿو ملائي، ان طرح سان اهڙن باشعور فردن جي لکيتن ۽ خيالن کي پڙهي، ڪو اجتماعي نظام ٿو پيدا ٿئي، جو منظم ۽ مستحڪم ٿيڻ ڪانپوءِ، معاشري ۾ ان جي محافظ سڀني غلط قوتن، روايت، رياست، سياست، نظام ۽ آئين حيات کي بدلائڻ لاءِ ڪاميابي ٿو حاصل ڪري.

فڪر ۽ خيال، شعور ۽ ڪردار جي اصلاحي، انقلابي ۽ احتجاجي تبديليءَ لاءِ، جهڙو افسانوي فن، تيز به هدف ٿو ثابت ٿئي، اهڙو نه ڪو تاريخي فن ٿو ثابت ٿئي ۽ نه ڪو شعر و شاعري. اها ئي ڳالهه آهي ته داستان سرائيءَ ۽ مبالغه آرائيءَ کي افسانو نه سمجهڻ گهرجي.

افساني جي افاديت جو وڏو فڪر انگيز پهلو اهو به آهي ته افسانو نه عوام جي زبان آهي، نه ان سان گڏ انسان ۽ معاشري جي حالات ۽ جذبات جو ترجمان به آهي، زنده واقعات جو مخبر به آهي نه بدڪردارن جي پيدا ڪيل مهاچار کي قولهيندڙ ۽ ڪوليندڙ جاسوس به آهي. افسانو اهڙو نباض آهي جو فڪر ۽ خيال جي نفسياتي پردن ۾ لڪل خباثت کي به نهايت فني حڪمت سان ظاهر ڪيو ڇڏي.

افسانو، بهرحال انسان ۽ ان جي معاشري جي باهمي غلط توڙي صحيح تعلقات کي ظاهر ڪندڙ 'فن' آهي. جنهنجي افاديت، عمومي آهي، ۽ جنهنجي افاديت جو وسيع اثر، مذهب جي آڙ ۾ پيدا ٿيل غلط روايات کان وٺندي رياست ۽ سياست تائين حاوي آهي.

سون ان معيار تي، امر جليل جي فن کي پڙهيو آهي ۽ پرکيو

آهي، ۽ ان جي هر فني پهلوءَ تي غور ڪيو آهي. امر جليل جو ڪجهه به لکيو آهي، ۽ جيئن به لکيو آهي، اهو فن جو اعليٰ مثال آهي. غير پختہ ذهن وارن کي، ڪن هنڌن تي، امر جليل جي فن مان ڪجهه اجنبيت ضرور محسوس ٿيندي، پر ان ۾ نه فن جو ڏوهه آهي ۽ نه فنڪار جو گناهه آهي. پنهنجو ذوق ئي خام هوندو، ورنه فن، پنهنجي فني جزالت جي حيثيت سان اعليٰ مقام تي آهي. هت اگر امر جليل جي 'فن' سان ڪي شاهڪار ٽڪرا ڏيان ها ته پوءِ ائين ڪرڻ سان دفتر پرجي وڃن ها. في الحال هن مختصر راءِ تي اڪتفا ٿو ڪريان. ان سان گڏ فنڪارن کي به عرض ڪندس ته هو پنهنجي مروج ۽ پسنديده انداز کي ٿوري وقت جي لاءِ نظر انداز ڪري، امر جليل جي فن تي ٻيهر غور ڪري، پنهنجي لاءِ ڪا نئين واٽ ڪڍڻ، ڇو ته 'زمانو سندن فن کان گهڻو اڳتي وڌي ويو آهي.'

چنچر جو ڏينهن

چنچر جو ڏينهن ايدو آهي، منهنجي لاءِ پاڻ سان عذاب آڻيندو آهي. دل اڪيلي، ملول، وياڪل ۽ وڪاڻي ٿي ويندي آهي. ذهن زخمي ٿي پوندو آهي. تصوراتي ڪاڪ جي ٽڪَ، ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندي آهي، ۽ منهنجو سرڪش روح ڌرتيءَ کان آسمان تائين ۽ آسمان کان عالم ارواح تائين، منزل منزل پڪاريندو رهندو آهي. تڏهن، مايوسيون، اميدن کي ڏنبي ڏينديون آهن، ۽ سان کهٽيل کهٽيل آهه کي ساهه ۾ سانڍي، ڪنهن اڻڏٺيءَ واٽ لاءِ واجهائيندو رهندو آهيان ۽ پوءِ، جڏهن چنچر جو ڏينهن اکين آڏو پڇرندو، سڙندو ۽ ڪامندو، ڪٽندو ويندو آهي، ۽ شام کي ويجهو پوندو ويندو آهي، تڏهين دل جي دنيا تي ماتم ڪندي، اوندهه ڇانئجي ويندي آهي، ۽ ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ جون ڪنگريون ڪرڻ لڳنديون آهن.

— **امر جليل** ڪهاڻي 'زندگي ۽ زهر'

نسيم احمد کرل

جليل بدران....

سال ١٩٥٩ جي اڳياڙي هئي يا ١٩٥٨ جي پوياڙي، مان ايس ايم ڪاليج ۾ بي- اي جي آخري سال ۾ هوس. پويان ڏوڪڙن موڪلڻ وارا سڀ مت مائٽ جئيرا جاڳندا هئا ۽ ڪوهن تي هئا سو ماني ڏڦ تي هئي ۽ موچڙو گهٽ هو. ان وقت تائين نئين زندگي ۽ ٻين رسالن ۾ ٻئي ترجما ۽ ٻئي ڪهاڻيون ڇپجي چڪيون هيون، سو موپسان ۽ او هنيري ڪان گهٽ ته ڪنهن تي اک به ڪونه ٻڌندي هئي. ويتر جو سنڌيءَ جا مشهور ڪهاڻيڪار شيخ حفيظ ۽ رباني پارا جي اڳين سالن ۾ هاڙهي هئا ۽ پڻ ڪي پيچي به ڪونه بيهاريندا هئا، منهنجي لاءِ پڙ پالوو ڇڏي وڃي پنهنجي پنهنجي ڪار ڪي لڳا هئا، سو مان ڪانڌيري مان درخت ٻڌجي ويو هوس. چوڌاري نظر ڦيرائبي هئي ته ڪو ڪونه هو، هڪ آءٌ بچيو هوس ۽ ٻيو ڪانءُ. استاد غلام مصطفيٰ شاهه به منهنجي نچڻي طبيعت ڏسي رهندو ايڊيٽري جي گهنڊڻي ٻڌي هئي، سو ڪاليج جو ڪلر پائي پيو پسار ڪندو هوس. خالي پيريڊن ۾ چوڌاري ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جا ميڙا هوندا هئا. اهي ڇوڪريون جي ڪڏهن ماسي معرفت دريءَ جو ديدار به نه ڪرائينديون هيون، سي ڪانه ڪهاڻي ڪٿي زوري اچي ڳل پونديون هيون ۽ ٻئي گهڙيون ڏڦ تي سڪٺو ديدار ڪرائي نوينو ڪري وينديون هيون. الهن ئي ڏينهن ۾ ڪو يار هنڪي وٺي، موڪي ڳوليندو اچي هيٺ گرامس ڪامن روم جي ٻاهران پهتو. هن مان هٿ ملائيندي چيائين، "هن سان مل، هي اٿئي قاضي جليل. ڪهاڻيون لکندو آ."

مان هن ڏانهن ڏٺو. رنگ جو سانورو، بت جو جانٺو. نڪ بينو جهڙو چپاني. ڪيس بي دليءَ سان ٻئي آڱريون ڏيڻ جي ڪوشش ڪيم ۾ هن منهنجي هٿ کي ٻنهي هٿن سان اهڙو ته جهليو ته چڻ ڪو بال جهپيندو هجي. مان ذهن ئي ذهن ۾ پاڻ گهڻو ٺڦوليو، مگر ڪنهن ئي رسالي ۾ هنجي ڪا ڪهاڻي ڇپيل ياد ڪونه آئي. انهن ڏينهن ۾ سنڌس نالو رسالي تي ته ڇا پورو وٺي تي به ڪونه هو. مون ڪانئس پڇيو:

"گهڻيون ڪهاڻيون لکيون اٿئي؟"

"ٻئي لکيون اٿم، پر ڇپيون ڪا ڪونهي.

"نئين زندگي ۾ ڇونه ٿو ڇپائين؟"

"نئين زندگي؟" ذري گهٽ هن کان ٿڏو ساهه نڪري ويو، ڄڻ ڇوندو هجي اهڙي ڪٿي قسمت.

"پوءِ؟"

"توهان پنهنجي مئگزن ۾ ڇاپيو."

"مان ڪيئن ٿو ڇاپي سگهان، تون ته هتان جو اسٽوڊنٽ به ڪونهين."

"نالي ٻالي تي مونکي ڪو اعتراض نه ٿيندو، جنهن نالي ۾ وڻيو ڇپي ڇڏيو."

مونکان ڇرڪ نڪري ويو. سندس اکين ۾ ٻي بسي، اداسي هئي. هو ايترو ته ڪٽ ٿي پيو هو، جو منکي هينئر ڪوبه اعتراض ڪونه هو ته ڪهاڻي سندس نالي ۾ نه ڇپجي، ٻلي ڪاري ڪتي جي نالي ۾ ڇپجي، پر ڇپجي ضرور.

"آندي اٿئي؟"

"ها."

هن مونکي ٻه ٽي ڪهاڻيون ڏنيون. مون فرصت ۾ سندس ڪهاڻيون پڙهيون. جهڙو دت ڀارتي، جهڙو ڪرشن گوپال عابد. ڪوبه فرق ڪونه. اهڙا ئي پلاٽ، اهڙي ئي ڪردار نگاري. لائڪن ۽ لائڪائڻ جا نالا به ساڳيا. اندرا، آشا، دليپ، پرڪاش، سڄو لاابالي عاشق ۽ محبوبائون هر ڳالهه ۾ ڊرامون، هر جاءِ تي ائڪٽنگ، مون سندس ٻه ڪهاڻيون 'پير جا ٻن'، ۽ 'ڪشمڪش'، جن ۾ ٿوري گهڻي ست ست ڪري، ڇونڊي رکيون. ۽ انهن ۾ اندي ڪاٽي ردوبدل ڪري مئگزن ۾ ڇاپي ڇڏيم. انهن مان هڪ ڪهاڻي ته هڪ ڇوڪري جي نالي ڇپيم جنهنکي ڪهاڻيڪار بڻجڻ جو شوق هو، پر ڪا سٺي ڪهاڻي لکي نه سگهي هئي. اها ڇوڪري ته خوش ٿي وئي ۽ جليل به ٻهڪڻ لڳو. منهنجي مخزن جو ٻه ڪهاڻين جو حصو وزندار ٿي ويو. مزي جو مزو ته پهچن تي به ٿورو.

ٻئي سال مون ڪراچي ڇڏي اچي ٻيهون سنڀاليون. لکڻ ۽ پڙهڻ جي ننڍي هوندي کان جا سٽي پيل هئي، تنهن ڪيئن ٿي ائين جنهه ڇڏي. جملي رسالا مون وٽ ايندا رهيا. انهن ڏينهن ۾ ڏٺم ته هر رسالي ۾ هو ڇپجڻ لڳو. روح رهاڻ، مهراڻ، نئين زندگي، سهڻي، بادل مطلب هر رسالي ۾، هرهنڌ حاضر— نالي اڳيان سو امر چنبڙائي ڇڏيو هئائين.

مُنڊ مُنڊ ۾ ڪهاڻيون اهي سا ڳيون دت پارٽي جهڙيون ۽ ڪرشن گوپال عابد جهڙيون. پر هوريان هوريان ان ۾ تبديلي ايندي ويندي هئي. هڪ ڪهاڻي چڱيري ته ٻي ڪهاڻيون ٺرنُش. هو ان دور ۾ ڇاڙڪي هر هند ڇپائي ايترن سالن ۾ له ڇپجڻ جو بدلو وٺي رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ دوستن وٽان خبر پئي ته هن وٽ ڪهاڻين جو وڏو مٽ پريل آهي، جتان هر ايڊيٽر کي راضي ڪندو آهي. انهن ڏينهن ۾ ايڊيٽرن لاءِ ٻه هو انڌن ۾ ڪاٺو راجا هو، جو پويان پڙ ۾ صرف هو ئي هو ۽ سندرو ٻڌيو بيٺو هو. پڙهندڙن کي به ان ڏڪار ۾ ڪهاڻيون پئي مليون جي ڇپيريون به هيون ۽ ليون به. ڪهاڻين جا ڊائلاگ به مزيدار هئا. سٽ سٽ ڪانپوءِ پڙهندڙ تاڙيون وڄائيندو هو ۽ جليل لاءِ هپ هپ هرا جو نعرو هڻندو هو ۽ ڪهاڻي پوري ڪرڻ ڪانپوءِ ٺائڪ جيان وار ڪنبرائي، ڳچي جا ٻٽڻ کولي پتلون جا پاڇا مٿي ڪري مذهب کي گاريون ڏيندو هو.

هيئنر، جليل جو سڀ ڪانپوءِ لکڻ لڳو. واڇوڙو ٻڌجي ويو آهي ۽ ٻين سينيءَ کي ڪک ٻن وانگيان اڏائي ڇڏيو اٿس، ڪيس سيڪو ٺو سڃاڻي ۽ ٻين کي ڦاٽڪ وارو به نه. هو اڃا حال حيات آهي ته مٿس نمبر ٿو نڪري، پر مرحيات حفيظ جا هڏا به سڙي ويا، پر مٿس ڪُتي به نه ڀونڪي. ريڊيو ڪول ته جليل، ٽي-وي ڪول ته جليل، شامون ملهائين ته به جليل سان. ٻيا سڀ ڄڻ ته لاڙ واهه جا ڇيڙا آهن. ٻيا هڪ هڪ ڪهاڻي تي ٻارهن ٻارهن مهينا محنت ڪن، هنکي رڳو مٽ ۾ هٿ وجهڻ جي دير آهي. خير وقت کي سلام آهي، جنهنکي ٻرين چاهي سو ئي سهاڳڻ آ.

مان سوچيان ٿو ته جيڪر مان بنگله ديش جو هجان ها ۽ ڪيس جليل بدران ذليل سڏي سگهان ها.

گذريل ڇهن سالن ۾ مان سڀڪجهه ٿي سگهيو آهيان، پر چور ۽ وڏو ماڻهو ٿي نه سگهيو آهيان. مان انهن هزارين - لکين انسانن مان هڪ آهيان، جيڪي آفيسن ۾ ڪم ڪندي ڪندي ڪُند ذهن ٿي ويندا آهن ۽ حالتن جي گهاڻي ۾ پنهنجو وجود برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪندا آهن. اسان اخبارن ۾ ملڪ جي خوشحاليءَ جون خبرون پڙهندا آهيون ۽ خوش ٿيندا آهيون.

آمر جليل ڪهاڻي 'هڪ دل جي اڪيلائي'

زيب پٺي

آمر جليل جو رومانوي پهلو

ڪاليج جي ڪيمسٽري ليب واري ڪوٺڙيءَ ۾ ڪي استاد دوست ويٺا هئاسين. چانهه جي چسڪي سان ڪچهري به پئي هلي. ڪلاس ڪونه ٿي هليا جو ڪورس ختم ٿي چڪو هو ۽ ڪاليج کي گرمين جي موڪل ملڻ جو آخري هفتو هو. استادن ۾ هڪ بنگالي پروفيسر به ويٺو هو جو اسانکي ٽيگور جا گيت ۽ شرت چٽرجي جي ڪهاڻين جا ڪردار ٻڌائيندو رهندو آهي. مونوٽ سهڻيءَ جو نازو پرچو هو جنهنجي پوئين پيج تي 'امر جليل نمبر' نڪرڻ جو پڙهي ڪيمسٽريءَ جي نوجوان استاد بلوچ چيو يار: هيءَ وري ڪهڙي شخصيت پرستي؟ (بلوچ نيٺ سائنس جو ماڻهوءَ هوندي به ڪڏهن ڪڏهن ڪيس اڪيلائيءَ ۾ ڪو رومانوي شعر يا ڪهاڻي ٻڌائيندو آهيان ته دل کولي داد ڏيندو آهي ۽ امر جليل جي لکڻيءَ کان ڏاڍو متاثر آهي). بلوچ جي انهيءَ ريمارڪ تي مون چيو ڏنو ادا، اسين جيتري ماڻهوءَ جو قدر ڪونه ڪريون باقي پراڻي روايت رکي مرڻ ڪانپوءِ ماڻهوءَ کي مٿي تي کڻندا آهيون. آمر جليل جي سنڌي افسانوي ادب جو هن دور ۾ ڪو جواب ناهي. سندس قلم مان هر نڪتل شيءِ تيز ڌارا به آهي ته امرت پڻ. تنهنڪري امر جليل به اسانکي ايڏو ئي پيارو آهي جيتري سندس لکڻي! سو 'امر جليل نمبر' ۾ سندس شخصيت نه پر سندس لکڻي تي ئي لکڻو آهي. انهيءَ ڪري مون به امر جليل جي لکڻيءَ جي مختلف پهلوئن مان سندس رومانويءَ پهلوءَ تي لکيو آهي.

امر جليل ڪڏهن کان لکيو ۽ ڪيترو لکيو آهي ان حساب ڪتاب ۾ مان پوڻ نٿو چاهيان، پر مون گهڻو ڪري سندس سڀ ڪهاڻيون سنڌ ۽ هند ۾ ڇپيل پڙهيون آهن. امر جي ڪهاڻين ۾ ڪوڙاڻ به آهي ته ظاهر ۾ ڳالهه چرچي ۾ چئي ڏيڻ جي آنم خوبي

پڻ آهي. طنز ۽ مزاح سنڌس ڪهاڻيءَ جو موضوع ۽ ڏانچو رهيو آهي. پر گهري نظر وجهڻ سان ڪهاڻيءَ جو روح رومانوي پهلو ئي اختيار ڪري. مونکي امر جليل جي ڪهاڻين ۾ سنڌس زندگيءَ جا ٺوس تجربا به نظر آيا آهن ته سنڌس زندگيءَ جو عڪس به. پسند ته سنڌس سڀ ڪهاڻيون اٿم، پر جن ڪهاڻين مونکي بيحد متاثر ڪيو جن ۾ جملن جي جادوگري ڪانسواءِ رومانوي رنگ ۾ روح رڙندو محسوس ڪيم ۽ من جي پيڙا کي پيش ڪرڻ جو فن مونکي جنجهوڙيندو آهي، تنکي پڙهي امر جليل جي قلم جي سگهه کي سلام ڪرڻ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهان.

مونکي امر جليل جي ڪن ڪهاڻين بيحد متاثر ڪيو آهي جن ۾ سنڌس رومانوي پهلو اُجاگر آهي.

دل جي دنيا، هيءَ ڪهاڻي سنڌس افسانن جي مجموعي 'دل جي دنيا' ۾ به شايع ٿيل آهي. هيءَ ڪهاڻي چند دوستن جي مزاحيہ ڪردارن تي ٻڌل آهي، پر هڪ ڪلارڪ جو ڪردار منجهس انفرادي حيثيت ٿو رکي. جيڪو 'ورڊ' معمي جي حل پرڻ تي پنهنجي زندگيءَ جو داءُ لڳائي ٿو ۽ سنڌس ساري رومانوي ماجرا معمي جي پويان آهي. شامون ۽ تمنا به رومانوي ڪردار آهن. سنڌس هي جملا نااُميدي ۽ نراسائيءَ جي ڪيڏي نه ترجماني ڪن ٿا: 'اُميدون نااميدي جي غمناڪ اونده ۾ پنواٽيون ڪائڻ لڳيون هيون. حسرتون واريءَ جي دڙن هيٺان دفن ٿي ويون.' شامو ۽ تمنا جو پيار ڪيترين تمنائن تي مدار رکندڙ آهي، جنهن سان سڀ کان وڏي تمنا ميلاپ يعني شادي آهي. شامون هڪ هنڌ تمنا کي انتظار ڪرڻ لاءِ چوي ٿو: 'هڪڙي ڏينهن اسانجي روح جا زخم پرجي ويندا، دل جو درد گهٽجي ويندو. هڪڙي ڏينهن اسانجي صحرا جهڙي سڃي زندگيءَ ۾ خوشين جا رابيل وڇائجي ويندا.' آخر ۾ جڏهن شامون، تمنا جي تمنائن کي پورو نٿو ڪري سگهي ۽ هوءَ ٻئي سان موٽر ۾ سوار ٿي وڃي ٿي ته شامون ڪيڏو نه من کي پيڙا ڏيندڙ جملا چيا آهن: 'منهنجي منهن تي ويران مرڪ تري آئي ۽ ٽٽل تاري وانگر روشني جي ليڪ ناهي مايوسيءَ جي ٻاٽ اونداهين ۾ گم ٿي وئي.'

شڪست: امر جليل جي هيءَ ڪهاڻي جنهن مونکي ب
متاثر ڪيو. سندس ڪهاڻين جي ٻئي مجموعي ۾ 'جڏهن م
نه هوندس' ۾ آهي. هن ڪهاڻيءَ مونکي ڪي ڏينهن ذهن کي
وڪڙ وڌا هئا. چون ٿا ته دليپ ڪمار جڏهن جذباتي ڪردار ادا
ڪندو آهي ته شوٽنگ ڪانپوءِ هو ڪلاڪ ڏيڍ ڪنهن سان
ڳالهائيندو ناهي. مون به جڏهن امر جي ڪهاڻي 'شڪست' پڙهي
ته ڪي ڏينهن مونکان پڙهڻ لکڻ ڇڏائجي ويو ۽ ذهن تي اها
ڪهاڻي ڇائنجي رهي هئي، مونکي پنهنجي حقيقت جو عڪس ان ۾
نظر آيو. امر جليل کي هڪ ساراهه ڀريو خط لکڻ جو سوچيم پر
ڪيس لکي نه سگهيس ۽ هڪ ڏينهن اورينٽ هوٽل حيدرآباد ۾ گڏيو
ته کيس چيم ته تنهنجي ڪتاب 'جڏهن مان نه هوندس' مان
فقط هڪ ڪهاڻي 'شڪست' ڏاڍي وڻي. پاڻ هلڪي مُرڪ ۾
چيائين: مهرباني. شڪست جو ذڪر ضروري نه آهي، هن ڪهاڻيءَ
۾ شڪست کي شڪست ڏيڻ جو انوکو انداز آهي.

هڪ دؤر جو ماتم: سهڻيءَ جي ڊسمبر ١٩٧٢ع واري
پرچي جي هيءَ ڪهاڻي جان آهي. هيءَ ڪهاڻي هڪ اهڙي دؤر
جو ماتم آهي، جو روماني زندگيءَ جي هر دور ۾ اهڙو ماتم رونما
ٿيندو آهي. جڏهن من جي مورتي ٻڌائي ڪنهنکي پنهنجو ڪيو آهي ۽
سماج پنهي کي ملڻ جي منزل کي مٿائي سندن واٽون وڇائي وهندو
آهي ته وڇوڙو وَر ڪندو آهي ۽ پاڻ من جي مورتيءَ جو پوڄاري
بڻجي پوندو آهي. پوءِ انهيءَ پوڄا ۾ هوندي آهي ساڻس فقط 'من
جي پيڙا'. انهيءَ پيڙا جي پنڌ تي جڏهن محبوبه ملندي آهي ته
چاهت جا چاڪ چڪي پوندا آهن. اهڙي ئي هڪ پنڌ تي، امر کي به
ريل جي اسٽيشن تي پنهنجي وڇايل واٽ يعني محبوبه ملي ٿي ۽
اها به ساڳيءَ پيڙا جي پنڌ جو ذڪر ڪندي آهي ته جدائيءَ جا
داغ ڏوپجي پوندا آهن. پر اني به امر جي محبوبا گاڏيءَ چڙهي ڪري
وڃڙيو وڃي ۽ هر پيار ڪندڙ جي ملڻ جي منزل انهيءَ گاڏي
وانگيان نڪريو وڃي ۽ وڇوڙو وري به پنهنجن ورن وڪڙن ۾
وڇائجي ويندو آهي. ان ڪانپوءِ جيڪي اندر جا آرمان ۽ آدمان

آئندا آهن سي سڪ ۽ سوز جو ماتم معلوم ٿيندا آهن ۽ ماڻهوءَ تي هڪ ماتم جو دؤر گذرندو محسوس ٿيندو آهي جنهنکي امر جليل به محسوس ٿيندو پائنجي ٿو.

امر جليل جو 'سرد لاش جو سفر' سهڻي سالنامي جنوري ١٩٧٣ع واري پرچي جي عظيم ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ جيتوڻيڪ رومانوي پهلو نہ آهي، پر تڏهن بہ هيءَ ڪهاڻي هڪ وار ڪانڊاريندڙ ڪهاڻي آهي. هڪ صبح سويل پروفيسر پير سرهندي مليو، چيائين: 'رات سهڻيءَ جو سالنامو پڙهيم، پهرين امر جليل جو 'سرد لاش جو سفر' پڙهيم ۽ پوءِ وڌيڪ پڙهڻ ڇڏي ڏنم، جو انهيءَ ڪهاڻيءَ کان وڌيڪ ڪهاڻي ئي ڪاٿي ٿي نٿي سگهي.' مونکي انگريزي ۽ اردوءَ جي افسانوي ادب پڙهڻ جو تمام گهڻو موقعو مليو آهي. سرد لاش جو سفر پڙهيم تہ مونکي منٽو جو 'ٺنڊا گوشت' ذهن تي تري آيو، جنهن هندستان جي ادبي دنيا ۾ طوفان مچائي ڇڏيو هو. جڏهن امر جليل جي هيءَ ڪهاڻي پڙهيم تہ مونکي منٽو جو مقام سمرسيٽ مهام ۽ ارنيسٽ هيمنگوي، بہ ويچارا لڳي رهيا هئا.

امر جليل جي ڪهاڻيءَ جي هر پهلوءَ تي گهڻو ڪجھ لکي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ آءٌ پاڻ بہ امر جليل جي رومانوي پهلوءَ تي پوريءَ طرح لکي نہ سگهيو آهيان، تنهنڪري شايد پڙهندڙن ۽ امر جليل جي فن سان انصاف نہ ڪري سگهيو هجان، جو ذهني پريشاني ۽ من جي پيڙا مونکي گهڻو لکڻ نہ ڏنو. منهنجي پياري ياءِ طارق اشرف سان واعدو ڪري ويٺو هوس ۽ امر جليل تي لکڻ جي چاهنا بہ هئي. بهرحال آخر ۾ آءٌ وري بہ ائين چوندس تہ امر جليل بہ اسانکي ايڏوئي پيارو آهي جيتري سندس لکڻي. آءٌ امرجليل جي قلم جي سگهہ کي سلام ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان.

امر جليل

پنهنجين ڪهاڻين جي روشنيءَ ۾

سنڌي ادب جي وڏي ۾ وڏي ٽريجڊي اها آهي ته ان ۾ تنقيد ڪانهي، ۽ جي آهي ته اها نالي ماتر آهي. شاهه لطيف کي ذري گهٽ ٽي سؤ ورهين گذرڻ ڪانپوءِ به ڪو نقاد نه مليو آهي ته پوءِ اياز ۽ امر کي ڪڏهن ملندو.

ڪنهن به شهپاري تي تنقيد يا ڪنهن فنڪار جي اوڻاين ۽ چڱاين جي پرک اهو ماڻهو ئي ڪري سگهندو، جيڪو عالمي ادب جي روشنيءَ ۾ سنڌي ادب کي ڪا جاءِ ڏئي سگهي. امر جو نقاد اهو ئي ٿي سگهي ٿو، جنهن دنيا جو افسانوي ادب پڙهيو هجي ۽ مختصر ڪهاڻي جي سٽا تي عبور رکندو هجي. هن ۾ ايتري ڄاڻ هجي جو جتي 'امر' ڪا اوڻائي ڇڏي ويو هجي، ان کي دنيا جي ادبي مروج اصولن تحت پورو ڪري سگهي.

فرانس جي هڪ برک نقاد 'لسلس ابرڪرومبي' چيو آهي ته 'ڪنهن فن کي تخليق ڪرڻ ۾ ان مان محظوط ٿيڻ کان ان تي تنقيد ڪرڻ مشڪل آهي.' ڇاڪاڻ جو مڪمل نقاد اهو آهي جنهن ۾ تخليقي مادو موجود هجي، جيئن ادب جي مراد (خط حاصل ڪرڻ) چڱيءَ طرح حاصل ڪري سگهي. (مٿي ادب جي مراد بابت نقاد جو ئي خيال پيش ڪيو ويو آهي.) جيڪڏهن ڪنهن فنڪار ۾ تخليقي مادي سان گڏ تنقيدي شعور هوندو ته هو هڪ مڪمل فنڪار ليکيو ويندو. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي تخليق کي چڱي ڀلي پيش ڪرڻ جي صلاحيت رکندڙ هوندو. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ تنقيد جو پورو علم هوندو ته هو ادب مان مڪمل طرح محظوظ پڻ ٿي سگهندو. اهو ان ڪري جو جڏهن ڪو شهپارو جمالياتي (Aesthetically) نقطہ نظر سان توڙي عقل جي بنياد

تي (Rationally) مڪمل نظر ايندو، تڏهن ئي ان مان وڏيڪ لطف حاصل ڪري سگهبو.'

هڪ مڪمل نقاد جي وصف 'جي. هو گ' هيٺين ريت بيان ڪئي آهي: 'ماضيءَ جي پس منظر ڪانسواءِ حال تي لکڻ صحافي ٿيڻ آهي ۽ حال کي نظر انداز ڪري رکو ماضيءَ جي اپٽار نصابي نقاد ئي ڪندا آهن. هڪ آدرشي نقاد هنن ٻنهي کان مٿڀرو آهي.'

آمر جليل کي ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ جيئڻ مون ڏٺو آهي، ان بابت چار اکر لکندس جيئونٽيڪ ان سان تنقيد جي ادبي اڻات ختم نه ڪانه ٿي سگهندي.

امر تي لکڻ کان اڳ مختصر ڪهاڻيءَ تي لکڻ ۽ ان جي واقفيت ضروري آهي. مختصر ڪهاڻي انگريزي صنف ناول ۽ ناولٽ جي وچ ۾ هڪ مڪمل پلاٽ، مقصد ۽ ڪردارن سميت هڪ آکاڻي آهي. هن صنف جي ايجاد ٿيڻ ۾ يورپي سماج جي تبديلين کي وڏي اهميت رهي آهي. صنعتي انقلاب ۽ مشيني دور شروع ٿيڻ سان ماڻهوءَ جي روزاني زندگي مصروف ٿيندي وئي ۽ عام ماڻهوءَ کي ايترو وقت ملڻ ڏکيو ٿي پيو، جو هو هڪ هنڌ ويهي ناول پڙهي پورو ڪري. وقت جي ٿوراڻي کي نظر ۾ رکي ادبي اڄ لاهڻ لاءِ مختصر ڪهاڻيءَ کي جنم ڏنو ويو، جنهن ۾ ڪنهن هڪ يا گهڻن ڪردارن جي زندگيءَ جي هڪ پهلوءَ تي روشني وڌي وڃي ٿي. پلاٽ پنهنجي ليکي مڪمل رهي ٿو، ڪردار موجود آهن ۽ ناول جي ڊگهي آکاڻيءَ کان به ڇوٽڪارو ملي ٿو. ڪهاڻيءَ جي ادبي سٿا طي ٿيڻ کانپوءِ انگريزي ادب ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ کي طويل ڪهاڻيون به ملن ٿيون، جيڪي ڊيگهه ۾ ناول وانگي آهن. پر تڏهن به ان کي ڪهاڻي سڏي سگهجي ٿو. هن ڏس ۾ هڪ انگريزي اديب هڪ ڪرادار جي ڪهاڻي لکي آهي. هو هڪ بس اسٽاپ تان بس ۾ وهي ٿو ۽ ٻئي بس اسٽاپ تي لهي ٿو. ان وچ ۾ هن جي ڪهاڻي اٽڪل ٽن سو صفحن تي لکيل آهي ۽ اها به ڪهاڻي آهي. سنڌي ادب ۾ آغا سليم جون ڪهاڻيون ڊگهيون آهن.

آمر جليل سنڌي زبان جو هڪ ترقي پسند ڪهاڻيڪار آهي،

جنهن جون ڪهاڻيون سراسري طور تي مٿين وچولي ۽ هيٺين وچولي طبقي جي نمائندگي ڪن ٿيون. هر سماج ۾ اهي ٽي طبقا آهن جيڪي ڪنهن قوم جي ابتدائي ارتقائي مرحلن ۾ اڳواٽي ڪن ٿا. امر جي پنهنجو طبقو ۽ طبقاتي ڪردار به ساڳيو آهي، ان ڪري سندس ادب به انهن طبقن جي نمائندگي ڪري ٿو. در حقيقت سنڌ ۾ جاگيردارن ۽ وڏيرن جي مٿين طبقي کي ڇڏي نظر وجهجي ٿي ته وچولو طبقو هاريءَ ۽ پورهيتن واري هيٺين طبقي کان وڌيڪ ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي. سنڌ جي اڄوڪي اقتصادي ۽ سماجي حيثيت هاريءَ کي اهڙيءَ ڪنڊ ۾ اڇلي ڇڏيو آهي جو هن جو ذهني طور تي اسرڻ اڃا ڏوراهون آهي. سنڌي ادب جي هڪ هيڏي ساري ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ هوندئن ته امر هر موضوع تي لکيو آهي. مجموعي طور سنڌ ۾ پرماريت کان متاثر ٿيل هر طبقي جو قومي رنگ ۾ رتل ذڪر هن جي ڪهاڻين مان ملي ٿو. جيستائين هيٺين پورهيت طبقي جو تعلق آهي، هن 'سنهنجي دل موهن جو دڙو' ڪهاڻيءَ ۾ طبقاتي ڪشمڪش کي ڏاڍي وڻندڙ انداز ۾ سمجهايو آهي. ٿلهي ليکي ائين ڪٿي چئجي ته: امر سنڌي ٻولي جو گورکي نه پر ڪرشن چندر آهي.

سنڌي ادب تي سرسري نظر وجهجي ٿي ته معلوم ٿئي ٿو ته نظم ۾ اياز ۽ افسانوي نثر ۾ 'امر' سنڌ ۾ قومي شعور پيدا ڪرڻ ۾ انقلابي ڪم ڪيو آهي. جديد سنڌي نثري ادب ۾ جمال ابڙي ۾ جي ڪهاڻين کي اوليت حاصل آهي. هنگي سنڌي ڪهاڻي جو شهنشاهه مڃيو وڃي ٿو. ان جو هڪ سبب اهو به آهي ته هو سنڌيءَ جو پهريون ليکڪ آهي. جنهن مختصر ڪهاڻي کي ڪٿي ان ۾ ڪامياب تجربا ڪيا. سندس تيرهن ڪن ڪهاڻين ۾ ٻوليءَ ڪانسواءِ اختصار جي خاصيت هنگي واقعي بر ڪ بڻائي ڇڏيو آهي . امر هنجي ادبي راڄ ڪانپوءِ ميدان ۾ آيو ۽ سنڌي ڪهاڻي، جنهن کي جمال ابڙي اڏ ۾ ڇڏي ڏنو هو، تنهنکي سير اڪاري ڪناري سان لڳايو آهي. امر جي همعصر ڪهاڻيڪارن مان علي بابا، آغا سليم، عبدالقادر جوڻيجو، نجم عباسي ۽ طارق اشرف وغيره پڻ سنڌي ڪهاڻي ۾ اوچو مقام

رکن ٿا. علي بابا جي ٻولي، آغا سليم جو ادبي معيار، عبدالقادر جوڻيجي جي سٽا، نجم عباسي جي مسئلن جي اپٽار ۽ طارق اشرف جي ادبي پختگي امر لاءِ سبق جو ڪم ڏئي سگهن ٿا. پر اڃا به ڪن فني اهڃاڻن ڪري جليل امر تي وڌيو آهي.

ڪنهن اديب جي ڪامياب ٿيڻ لاءِ حالتن جي موافقت ضروري آهي. ادبي اثاث، سياسي، اقتصادي ۽ سماجي تبديليون، ۽ قومي تحريڪن جو زور وغيره ڪي اهڙا دور آهن، جن ۾ ادبي پورهئين کي سٺيون اجرتون ملنديون آهن. (منهنجو مقصد پئسن واري اجرت ناهي.) هنن حالتن سان گڏ هڪ ٻي ڳالهه به وڏي اهميت واري آهي. يعني اديب جو (Genius) ذات ڏئي هجڻ امر کي ڪامياب ڪهاڻيڪار بنائڻ ۾ جيترو سنڌ جي تاريخ جو حصو آهي، اوترو ئي سندس ذات جو. سنڌ جي تاريخ هنجي مدد ان ڪري ڪئي آهي جو ١٩٤٧ع کانپوءِ سنڌي ادب کي سندس مها فنڪارن کان محروم رهڻو پيو. نتيجي ۾ امر کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ چانو سڃاتو وڃي ٿو. سنڌي عوام جي اڪثريت هن جون ڪهاڻيون شوق سان پڙهي ٿي ۽ انهن کي ساهه سان سانديو ٿي. هنجي ڪاميابيءَ جو وڏي ۾ وڏو اهو ثبوت آهي ته امر جو ادب سنڌ ۾ گهڻي ۾ گهڻو پڙهيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح امر کي سنڌ جو (Best Read Writer) چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.

امر جي پڙهندڙن جي اڪثريت هن جي ڪهاڻين ۾ چرچي ۽ چٿر واري خاصيت (Sense of Humoor and Irony) کي سڀ کان وڌيڪ پسند ڪري ٿي. هو ڳل پوڪ ۾ ڪوڙو زهر پيارڻ جو استاد آهي، هنجي چرچي ۾ ويڙهيل چٿر اندر سنڌ جي صدين جي پيڙا جيئري جاڳندي نظر ايندي آهي. ۽ سنڌ جي پڙهندڙن جي جذبات جي ترجماني ڪندي آهي. مناسب ٿيندو جيڪڏهن پڙهندڙ نموني طور هنجي فنڪارانه تنقيد جي ڪاري وار کي هڪ دفعو وري هتي پڙهن.

ايشيا جي مظلوم قومن سان سنڌ به ڏاڍن جو ديس رهي آهي. وقت جي وهڪري ڪيترين ئي ڏاڍين قومن کي سنڌ مٿان ڪاهڻ

وانگي لامارا ڏيندي ڏٺو آهي. اهڙيءَ طرح صدين جي ڏکن ڏاڪرن سنڌين کي محروميءَ جي احساس ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي. سنڌ جون نوڪريون، زمينون، واپار ۽ سرمايو سنڌين کان کسيو ويو آهي.

هن جذبي جي اپٽار 'امر' پنهنجي هڪ اوائلي ڪهاڻي 'عشق ۽ انٽرويو' ۾ هئين ڇاڻائي ٿو:

'ڪجهه گنجا، لوڙها ۽ سياڻا ماڻهو نوڪري ڏيڻ کان اڳ بي روزگار، ڪنگلن ۽ بيوقوفن ماڻهن کان ڪجهه حساب ڪتاب وٺندا آهن. انهيءَ حساب ڪتاب کي انٽرويو چئبو آهي.' انٽرويو ۾ ناڪام ٿيڻ کانپوءِ ڪهاڻي ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو:

انگريز مائي باپ منهنجي پيءُ کي نوڪريءَ ۾ ان ڪري نه رکيو هو جو هو انگريزي نه ڄاڻندو هو. مونکي توهان انڪري نوڪري نه ٿا ڏيو جو مونکي اردو نه ٿي اچي. ڇا اٿين ته ناهي ته انگريزي سوٽ لاهي شيرواني پائي وري موٽي آيا آهن.'

'رڃ' جي عنوان سان لکيل ڪهاڻي ۾ سنڌ اندر پيرن ۽ مرشدن طرفان ڪيل هاڃن جي پيش نظر پيرن جي ذهني جوڙ جڪ بابت لکي ٿو:

'ڪلي ڪلي ڇريا ٿي پياسين ته سنڌ جا ماڻهو پير ڪري پوڄيندا.'

ٻئي هنڌ:

'سنڌ ۾ هر ديوانو ولي ۽ ڪاني ڪرامت جو مالڪ ٿيندو آهي.'

سنڌ ۾ رائج فرسار واري نظام ۾ طبقاتي جدوجهد جو ذڪر ڪهڙي نه وڻندڙ نموني ۾ ڪيو اٿس.

'منهنجي دل موهن جو دڙو' ۾ امر لکي ٿو:

'اسانجي شادي منهنجي پيءُ ۽ تنهنجي ڏيڏيءَ جي سماجي رتبن جي فٽ بال مئچ تي منحصر آهي، جنهن ۾ منهنجو پيءُ زخمي گول ڪيپر آهي. مان طبقاتي ڪشمڪش جي ڏيڻ سان ايري تنهنجي خاندان سان ڪاهو هلهي سان

ملائي نہ ٿو سگھان.‘

سنڌ تي سڀ کان گھڻو ظلم وڏيرڪي نظام جي ڪري ٿيو آهي. هن نظام تحت سنڌي هاريءَ جي رت ۽ پگھر واري پورهئي جي خرچ تي وڏيرو ڇا ڇا ٿو ڪري؛ اليڪشنون لڙي ليڊر ٿئي ٿو ليڊر ٿيڻ ڪانپوءِ هو پنهنجي مفت ۾ حاصل ڪيل ملڪيت ڪهڙي ريت خرچ ڪري ٿو، ان جو ذڪر امر هئين ڪيو آهي:

’ووٽ به وٺن عوام کان ۽ چونڊجڻ ڪانپوءِ رعب به رکن عوام تي. ۽ هي سنڌي نمائندا. توبهه سڄي رات پنجاب ۾ ڪن عيش عورت ۽ شراب، صبح اجلاس ۾ جهوٽا کائن. سنڌ جي قسمت ٿي ستل آهي. بيشرم، پنهنجين عورتن کي قتو ڪري، فصلن جو پئسو کڻي ڪراچي ۾ اچن ۽ هر عورت کي تاڙيندا رهن .... ائين گھوريندا آهن جيئن بکايل ڏاند وڏين اکين سان ڏاري، ڏانهن ڏسندو آهي.‘ (راهون جدا جدا)

’امر پنهنجي ڪهاڻي ’عظمت جو ثبوت‘ ۾ سنڌ اندر ڏاڍ ۽ ڌمڪاءُ جي نظام جو تت پيش ڪيو آهي. هيءَ مختصر ڪهاڻي سنڌ جي ڏکي تاريخ آهي، جنهنجو انت نہ اچڻو آهي، الائي ڪڏهن. ان ڪهاڻيءَ سان به چار سٽون پڙهي ڏسو:

’جڏهن سنهڙو سيپڪ ذري گھٽ ڪرڻ تي هو تڏهن ٿلهي ڪانئس پڇيو، ”ڇا تون اڃا به منهنجي عظمت کان انڪار ٿو ڪرين؟“

سنهڙي سيپڪ مرڻينگ آواز ۾ چيو، ”نہ.“

ٻيوءَ گھٽي جي گرفت ڍري ڪندي سيپڪ کان پڇيو، ”مان عظيم آهيان؟“

”ها، تون عظيم آهين.“

”مان برتر به آهيان؟“

”ها! تون برتر به آهين.“

”مان تنهنجو خير خواهه به آهيان؟“ ٿلهي پنهنجا هٿ سنهڙي جي ڪنڌ مان ڪڍندي پڇيو، ”۽ تنهنجو هڏ ڏوکي به آهيان؟

”ها، تون منهنجو خيرخواه ب آهين ۽ هڏ ڏوکي ب آهين.“

”شاباس. تون وفادار شهري آهين.“ ڊيوءَ پنهنجي ہاڻي جهڙي هٿ سان سيپڪ کي پٺيءَ تي قدر شناسي وچان ٺڦکي ڏني.

پنهنجي ڪهاڻي ’پُل صراط‘ ۾ ’امر‘ جون هي ہ ٽي سٽون ب پڙهي ڏسو. انهن ۾ حقيقت پسندي ۽ انساني فطري جذبي جي اوٽ ۾ ٻاراڻي نفسيات کي استعمال ڪندي امر جيڪي لکيو آهي اهو ڪيترو نہ سچ آهي:

”پل صراط ڇا هوندي آهي بابا؟“

”پل صراط وار کان سنهڙي ۽ ترار کان تيز هوندي ۽ قيامت جي ڏينهن ظاهر ٿيندي.“ مون ٻارن کي ٻڌايو. ”ان ڏينهن سج جو پرندڙ گولو ڌرتيءَ کان هڪ کاني جيترو پري هوندو. پل صراط جي هيٺان سمنڊ ٽهڪندو.“

ٻارن جو ساهہ نڙي ۾ اٽڪي پيو. ڪنڊو پنهنجو ڪنڊو وات کولي روئڻ لڳو. ”بابا، مونکي پيؤ ٿو ٿئي.“

امر جي ڪهاڻين جا ٻہ مجموعا ’دل جي دنيا‘ ۽ ’جڏهن مان نہ هوندس‘ ڇپجي چڪا آهن. ٽيون ڪتاب ڇپائي لاءِ تيار پيو اٿس. سندس ڇپيل ڪهاڻين مان سنڌي عوام جن ڪهاڻين کي سڀ کان وڌيڪ پسند ڪيو آهي، سي آهن، ’جڏهن مان نہ هوندس‘ ۽ ’سرد لاش جو سفر.‘

’جڏهن مان نہ هوندس‘ ڪهاڻيءَ ۾ امر ايشيا جي مظلوم قومن جي آئينده تقدير ۽ آسري جي روشنيءَ ۾ سنڌ اندر هڪ آئيندي جو اولڙو پيش ڪيو آهي. تاريخ شاهد آهي تہ اهڙا اولڙا سچي عڪس جي حيثيت سان جنم جنم جي فاصلن کي لتاڙيندي قومن جي تقدير ٺاهيندا رهندا آهن. ان اولڙي جي حقيقي روپ کي ڏسڻ لاءِ دنيا جي مها فنڪارن ۽ مخلص انسان دوست ماڻهن جُڳن جا جُڳ انتظار ڪيو آهي. پوءِ ڪي ان کان اڳ ۾ ئي مري کپي ويا آهن، ڪن منزل ماڻي آهي. پر ’امر‘ اڳي ئي اڳڪٿي

ڪئي آهي ته: هي اولڙو حقيقت جو روپ ان وقت اوڍيندو، جڏهن 'امر' نه هوندو. بهرحال 'امر' هجي يا نه هجي، هن تاريخ کي چڱيءَ طرح سمجهي ورتو آهي. هاڻي تاريخ کي هنجي پيرن جو پوئلڳ ٿيڻو پوندو.

'سرد لاش جو سفر' ڪهاڻي 'امر' جو شاهڪار آهي. هيءَ ڪهاڻي انسان ذات جي تهذيب حاصل ڪرڻ واري دور کان وٺي اڄ تائين انساني خوني ڊرامي جي ٽرئجڊي تي لکيل هڪ تاريخي دستاويز آهي. هي ڪهاڻي رڳو 'امر' نه لکي آهي، پر دنيا جي هر مها فنڪار پنهنجي فن ۾ هن ڪهاڻيءَ جوتت آندو آهي. ان ڪري ائين چوڻ غلط نه ٿيندو. جيڪڏهن چئجي ته اوائل کان وٺي اڄ تائين ڪنهن به عظيم فنڪار جو فن تيستائين مڪمل ٿي نه سگهيو آهي، جيستائين ان ۾ هن ڪهاڻيءَ جو نفسياتي پهلو شامل نه ڪيو ويو آهي.

دنيا جو ڪهڙو روشن ضمير انسان ان ڳالهه جي اجازت ڏيندو ته مذهبي ڪٽرپڻي، نفرت ۽ تعصب جي بنياد تي انسان، انسان جو خون وهائيندو رهي. رڳو ننڍي کنڊ تي نظر ڪجي ٿي ته ۱۹۴۷ع واري هڪ واقعي ۾ ٿي ڏهه لک انسانن جو خون مذهب جي اوٽ ۾ وهايو ويو آهي ۽ هڪ ڪروڙ ويهه لک ماڻهن کي دربدر ڪيو ويو آهي. ننڍي کنڊ مان ان وهايل رت جا ڪارا چٽا اڃا نه ڌوتا آهن. ننڍي کنڊ جي ڪوڙهه واريءَ بيماري — جنهن هن علائقي جي ستر ڪروڙ عوام کي گهوٽالي جو شڪار بنائي رکيو آهي، ان لاءِ جوابدار ڪير آهي؟ ان کانسواءِ انسان جي اوائل کان وٺي اڄ تائين وڏ ۾ وڏ انساني خون جيڪو مذهب کي استعمال ڪري وهايو ويو آهي. ڇا اها ڳالهه ويهين صديءَ جي انسان دوست ماڻهوءَ کي سونهين.

'امر' جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ان جذبي هيٺ لکيل هڪ مقدس دستاويز آهي، جنهنجي مقصد ۾ انساني خون جي بوءِ بدران انساني عظمت جو سڳنڌ سمايل آهي. هن ڪهاڻي تي ساڄي ڌر جي اڙدو پريس برابر واويلا ڪئي هئي. پر هنن کي ياد رکڻ

گهرجي ته خود هنن جي ٻوليءَ جي وڏن فنڪارن ڪرشن چندر ۽ سعادت حسن منٽو، قرةالعين حيدر، خواجه احمد عباس ۽ احمد نديم قاسمي 'سرد لاش جو سفر' ڪهاڻي لکي آهي. ڀرڀائين هو پنهنجن اديبن کي قبرن مان ڪڍي قاسي تي چاڙهين ۽ انڪانپوءِ امر تي هٿ ڪٽڻ جو هنن کي حق پهچندو.

ننڍي ڪنڊ جي هن وڏي ۾ وڏي خوني ڊرامي کان وقت جو اديب ڪيئن پاسو ڪندو. اديب ۽ فنڪار وقت جا نبض شناس ٿيندا آهن. جيڪڏهن اديب غيراحساس طبع تي پون ته ادب ۽ فن ختم ٿي ويندو.

'امر جليل' جڏهن محسوس ڪيو آهي ته ننڍي ڪنڊ تان تنگ مذهب پرستي وارا ڪارا بادل اڃا موجود آهن، تڏهن هنجي ذهن ان انسان دشمن سرگرميءَ خلاف احتجاج ڪندي هن ڪهاڻي کي جنم ڏنو آهي. هن ڪهاڻي ۾ ڪنڌ ڪوٽ جي هندن خلاف مذهب جي بنياد تي مسلمانن جي غير قانوني، غير اخلاقي، غير مذهبي ۽ غير تهذيبي وحشي حملن ۽ اغوا جي ڪارروائن جو ذڪر ڪيو آهي. پنهنجي ڪهاڻي ۾ بار بار 'الله وڏو رحم وارو ۽ نهايت ٻاجهارو آهي' وارو جملو دهرائي امر تنگ نظر ملن طرفان الله جي اوٽ ۾ ويل وهائڻ وارين جارجيت جي ڪارروائن ڏي اشارو ڪيو آهي ۽ تنگ نظر تعصب پرست ملن جي ڀروپي ڪردار تي روشني وڌي آهي، هو پنهنجا ذليل ارادا الله جي نالي ۾ به پوري ڪرڻ جا ڪوڏيا آهن. اسلام جيڪڏهن انسان ذات لاءِ مڪمل نظام حيات آهي ته ان جا وڏا دشمن ملان آهن، ۽ نه 'امر.'

امر جي ڪهاڻين مان حوالن رستي هنجي مرڪزي سوچ پيش ڪرڻ واري جيڪا مون ڪوشش ڪئي آهي، سا سراسر غلط ۽ اڻ پوري آهي. امر جون ڪهاڻيون پڙهڻ گهرجن. هڪ قطري مان سمنڊ جي اونهائي تپاسڻ ناممڪن آهي.

ساڄي ڌر جي اڙدو پريس وانگي جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو امر جي هن ڪهاڻيءَ مان ٽڪرا يا حوالا ڪڍي نفرت جو اظهار ڪيو ته پوءِ اها امر سان بي انصافي ٿيندي، امر جي فن سان ڏاڍو ٿيندو، سنڌي ادب سان ڪلور ٿيندو ۽ سنڌ ڌرتيءَ سان غداري ٿيندي. هن

جي هڪ هڪ ڪهاڻي پڙهڻ کانپوءِ هڪ مڪمل ۽ جامع اصلاحي، قومي ۽ انقلابي اثر ڇڏي، جنهنڪري فسطائي سوچ رکندڙ ساڌهو به غير حقيقت پسندي نه ڪوٺيندو.

جيڪڏهن ڪنهن لکت مان فقط چند سٽون ڪڍي انجي بنياد تي شهپاري کي تهاسيو وڃي ته پوءِ هن دنيا ۾ نازل ٿيل مڙني الاهي ڪتابن مان به ڪي ابتيون سٽون نڪري اينديون، جنهنڪري ساڳيا تنگ نظر ملان برداشت ڪري نه سگهندا. جيڪڏهن ادب جي جاهلن طرفان هي ڪسوٽي آهي ته پوءِ هنن جو امر جي ساڳيءَ ڪهاڻيءَ ۾ لکيل هن سٽ بابت ڪهڙو خيال آهي:

'الله نهايت رحم وارو ۽ ٻاجهارو آهي.'

بحرحال امر سنڌ ڌرتي جي مظلوم انسانيت جو هڏڏوکي ۽ انقلابي ساٿي آهي، جيڪو هنن سان ادب واري محاذ تي آخري منزل تائين لڙندو رهندو، ڀلي ته هنکي وقت جي طاقت دٻائي يا جهڪائي جون ڪيتريون به ڪوششون ڪري.

جيئن ته مظلوم قومن جو ادب ۽ سياست لازم ملزوم ٿيندا آهن، انڪري امر سان ڪنهن سياسي اختلافن کي هڪ طرف رکي قبول ڪرڻو پوندو ته سنڌي قوم جنهن به جنم ۾ انقلاب آندو ۽ پرماريت ختم ڪئي، ته امر ان انقلاب جي آرسي ثابت ٿيندو.

سنڌ جي قسمت

هن ڏڏو ساهه کڻي جيپ جي نمبر پليٽ ڏانهن ڏٺو، جيپ تي سنڌ جي نمبر پليٽ لڳل هئي ۽ نمبر پليٽ جي پاسي ۾ هڪ ٻي تختي به لڳل هئي، جنهن تي ايم - اين - اي لکيل هو.

هون، اها به ڇڻ ڪا لياقت يا قابليت آهي، ووٽ وٺن عوام کان ۽ چونڊجڻ کانپوءِ رعب به رکن عوام تي. ۽ سنڌي نمائيندا، نوبهه سڄي رات ڪن عيش، عورت ۽ شراب، صبح جو اجلاس ۾ جهوٽا کائن. سنڌ جي قسمت ڏي ستل آهي.

- امر جليل ڪهاڻي 'راهون جدا جدا'

ڊاڪٽر غلام علي الانا

آمر جليل جا افسانا منهنجي نظر ۾

هڪ مغربي نقاد جي راءِ موجب: ’افسانو هڪ اهڙو مختصر فڪري داستان آهي، جنهن ۾ ڪنهن هڪڙي خاص واقعي ۽ ڪردار کي ظاهر ڪيو ويندو آهي. ان ۾ موضوع، پلاٽ ۽ واقعن جو تسلسل ۽ تنظيم اهڙي هوندي آهي، جو اُن ۾ تاثر جي وحدت پيدا ٿي پوندي آهي.‘

زندگي واقعات جو هڪ مجموعو آهي. زندگيءَ ۾ انسان کي ڪيترائي واقعا ۽ حادثا پيش اچن ٿا. انهن حادثن ۽ واقعن جو انسان ذات تي ڪافي اثر ٿئي ٿو. هن ڏس ۾ پروفيسر نارائڻداس ڀمڀانيءَ لکيو آهي:

’انساني طبيعت ۾ سياءُ جي طرحين نظارن جو نماءُ ڪرڻ، زندگيءَ جو اظهار ڪرڻ، آدميءَ جي حياتيءَ ۾ جيڪي به سمائنجي سگهي ٿو، جهڙوڪ: سولايون ۽ مونجهارا، گناهه ۽ بڇڙا ڪم، نيڪناميون ۽ ثواب جا ڪم، اونداهيون ۽ سوجهرا، لاهيون ۽ چاڙهيون، اهي سڀ، مختصر طور، ڪٿي چٽجي نه افساني لکندڙ جي ڪتابن جو مضمون ٿي سگهن ٿيون. قصو انسان جي مشغولين جو هڪ قسم جو دفتر آهي. زندگي قصي لکندڙ جو مکيه وشيءَ آهي. ساهيت آهي زندگي، ۽ افسانو ساهيت جو هڪ ڀاڱو آهي. قصو زندگيءَ سان ابري ٿو، ۽ زندگيءَ تي ئي سندس گذران ٿئي ٿو.

وڏي ۾ وڏي شاندار قصي جي زندگيءَ جو مکيه مدار آهي ليکڪ جي مخاص ٽيڪا تي. اعليٰ درجي جي ڪتاب نويس جي هر هڪ صفحي ۾، صفحي جي هر هڪ جملي ۾، جملي جي هر هڪ سٽ ۾، سندس سچائيءَ جو چٽو

ثبوت ملي ٿو. ڪتاب سندس خون جي ڏي پيدائش آهي. پاڻڪي ان ۾ پلٽيو اڏائين. اهو لکندڙ جي نقطه نظر کان حياتيءَ جي ڪن مسئلن جو ذڪر ويچاري ٿو. هُو انهن انساني جذبن، دلي امنگن جو اهڙي نموني اظهار ٿو ڪري جو اهي ليکڪ جي خيالن جو چٽو نقشو ٿي ٿا بيهن.'

سنڌي مختصر ڪهاڻيءَ جي ابتدا ته آزاديءَ کان به گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. ان وقت جا نمائندا ڪهاڻيڪار اڄ به پنهنجين نامور ڪهاڻين جي ڪري ياد ڪيا وڃن ٿا. پر ورهاڱي کانپوءِ ته سنڌي مختصر ڪهاڻيءَ ۾ هر لحاظ کان انقلاب اچي چڪو آهي. ان ۾ هر پهلوءَ کان جدت ۽ نواڻ آئي آهي. ان ۾ نوان رجحان، نوان لاڙا ۽ نيون ڌارائون پيدا ٿيون آهن، جنجي ڪري اڄ جي مختصر سنڌي ڪهاڻي موضوع، مواد، فن ۽ ٻوليءَ جي ڪري بنگلا ۽ اردو ته ڇا، پر يورپ جي ترقي يافته زبانن، مختصر ڪهاڻين کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌي ٻوليءَ جون ڪيتريون ئي مختصر ڪهاڻيون انگريزي، جرمن، روسي، چيني، چيڪ توڙي ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿيون آهن.

برصغير جي آزاديءَ ماڻهن جي سمجهه، سوچ ۽ ويچار ۾ نئون موڙ آندو. ملڪي معاملن سان گڏ معاشرتي، اقتصادي ۽ سماجي مسئلن ۾ به ڦيرو آيو. زندگيءَ جا قدر بدلجي ويا، جن نوجوان ۽ اڀرندڙ اديبن کي گهڻو متاثر ڪيو.

اوهان سڀني کي معلوم آهي ته شاهه لطيف جهڙي وليالله، شاعر سچاڻ نفسياتي ماهر ڪنهن زماني ۾ 'گندي ۽ گراهه' جي طالبن کي ننديو، ۽ فرمايائون:

گندي ۽ گراهه، جن سناسين سانڍيو،
انهن کان الله اڄا اڳاهون ٿيو.

پر اوهان سڀني کي معلوم آهي ته هن دور ۾ اهي ٻئي شيون هر انسان لاءِ ڪيتريون نه ضروري آهن. هلندڙ زماني جي حالتن زندگيءَ کي سوچڻ ۽ سمجهڻ جا قدر ۽ ماپا ئي بدلائي ڇڏيا آهن. هن دور ۾

هر شخص اهو چئي رهيو آهي ته اٿو، لٿو ۽ اڃهو پهرين ڪپي. هن نعري ۽ هن للڪار نه فقط عام ماڻهن کي متاثر ڪيو آهي، پر هين وقت جا دانشور، سخنور ۽ سياڻا به زندگيءَ جي بدليل حالتن کان متاثر ٿيا آهن. شيخ اياز جو هي شعر منهنجي هن دعويٰ لاءِ لاڳاپي دليل آهي، جنهن ۾ فرمايو اٿس:

سدا آهي ماهه کي، ڪيپي جي ڪولا،
ڏوَ بنا ڏولا، ناهي ساڃاه سونهن جي.

هن مان ظاهر آهي ته لطيف جي زماني ۽ هلندڙ زماني ۾، زندگيءَ جي نظرين ۽ قدرن، ۽ زندگيءَ جي مسئلن تي سوچڻ ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ جي طريقي ۾ وڏو ڦيرو اچي ويو آهي. انهيءَ ڦيري، انهيءَ تبديل، انهيءَ طوفان ۽ انقلاب، نوجوانن، نئين سوچ رکندڙ اديبن، شاعرن ۽ افسانه نويسن کي هر صورت ۾ ۽ هر حال ۾ متاثر ڪيو آهي. هنن سڀني فنڪارن، زندگيءَ جي مسئلن ڪانسواءِ، سماجي ۽ اقتصادي حالتن جو پنهنجي نظر سان جو ڪجهه مشاهدو ڪيو آهي، سو شعر، افساني، ناول ۽ ڊرامي جي صورت ۾ پڙهندڙن اڳيان آندو اٿن.

نوجوان ۽ اڀرندڙ اديبن حياتيءَ جي ضروري مسئلن ۽ مشاهدن کي ڪهاڻين جو روپ ڏنو آهي. هنن هارين نارين، مزورن، محنت ڪش ماڻهن ۽ محتاجن جي مسئلن تي لکيو آهي. انهن سان همدردي ظاهر ڪندي زميندارن، جاگيردارن، وڏيرن، ڪارخانيدارن، سرمائيدارن، ڪامورن، پيرن فقيرن، ملن ۽ مولوين جي ظالمانه حرڪتن، ڪئورڊليءَ کي اصلي مشاهدي جي مدد سان، دل ڏکوئيندڙ منظرن ۽ نقشن جا چٽ چٽيندي پڙهندڙن کي به انهن حالتن کان واقف ڪيو اٿن. اهڙ غريبن، بيمارن، بيوس ماڻهن ۽ بيواهن جا داستان ۽ بيان اهڙي ته ڍنگ ۽ رنگ سان بيان ڪيا آهن جو سندن Correct it ۾ اصليت ۽ حقيقت جا منظر نظر اچڻ لڳن ٿا. هنن خارجي مسئلن جي بدران داخلي مسئلن کي پنهنجو موضوع بنايو آهي.

آزاديءَ کانپوءِ سنڌ ۽ سنڌي ادب ۾ هڪ نئون زوردار وهڪرو هليو. هر چيز ۾ اُٿل آئي. قومن جي زندگيءَ ۾ اهڙي قسم جون

اچلون ۽ وهڪرا ڪنهن وڏي طوفان جا اهڃاڻ ڏيندا آهن. اهڙن انقلابي دورن ۾ ئي علم ادب جون نيون ڌارائون قٿي نڪرنديون آهن، ۽ ماهه (Values) ۽ ماپا (Forms) بدلبا آهن.

ون يونٽ جي قيام ڪانپوءِ سنڌ ۽ سنڌي قوم جي قسمت ۾ نه صرف هڪ ڀيانڪ موڙ آيو، يا ائين ڪٿي چئجي ته هڪ ڀيانڪ ڀونچال، ڀيانڪ زلزلو آيو، پر ٻيءَ طرح ڀڃ سنڌي جيون ۽ سنڌي زندگيءَ ۾ هڪ بي مثال اٿل آئي آهي. انهيءَ اٿل سنڌي زبان جي اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ فاضلن جي سوچ ۽ ويچار، ۽ سوچڻ جي رنگ ۽ ڍنگ ۾ به وڏو ڦيرو آندو. سنڌ ۽ سنڌين ۾ قوميت ۽ قومي جاڳرتا جا سڏڪل ستلا، وري نئين سر اُسريا.

هن نئين جاڳرتا نون اڀرندڙ اديبن کي سنڌ سان ڪيل کلورن، سنڌ جي ماڻهن جي مسئلن، سنڌي زبان ۽ انجي مسئلن، قومي بيداري ۽ سياسي سجاڳي جهڙن موضوعن کي پنهنجن ليکن ۾ مواد طور ڪم آڻڻ لاءِ مجبور ڪيو. انهيءَ ڪري سنڌي مختصر ڪهاڻي ٿين سپني ضفن تي حاوي پئجي ويئي ۽ ڪيترائي نوجوان ڪهاڻيڪار، نوجوان پڙهندڙن ۽ نئون فڪر ۽ نئين سوچ رکندڙن جي دل ۽ دماغ تي ڇانئجي ويا، ۽ سنڌي ادب جا سُورما ليکجڻ ۾ آيا. اهڙن سورمن مان، نوجوان ڪهاڻيڪار محترم امر جليل به هڪ آهي.

امر جليل هر ان گهر ۾ عزت حاصل ڪري چڪو آهي، جتي سندس ڪهاڻيون پهتيون، ۽ جتي ڪهاڻيون پڙهيون ويون آهن.

زندگي ترقي پذير آهي. زندگي هڪ وهڪ آهي جا هر چيز کي ٻهاري وينديي آهي. زندگي هڪ اٿاهه بحر آهي. محترم امر جليل زندگيءَ جي انهيءَ بحر جو ٿون وکيان جي هڪ ماهر وانگر خوب مطالبو ڪيو آهي. هن پنهنجي گهري سوچ، تيز فهم، وڏيءَ سمجهه مشاهدي واريءَ نظر سان زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو اڀياس ڪيو آهي. هن وٽ زندگيءَ جو ڪشادو ميدان آهي، ۽ انهيءَ ڪري هن زندگيءَ جي ڌار ڌار واقعن تي گهري ويچار سان سوچيو آهي، ۽ انهن تي لکيو آهي. هن زندگيءَ جي مسئلن کي الڳ الڳ ڪردارن

جي ويس ۾ نمايان ڪيو آهي. امر جليل ڪي مخصوص موضوع کڻي، انهن کي ڇهڻ نه پيو آهي. هنجي هر افساني جو موضوع انو کو، اڇوتو ۽ نئون هوندو آهي. هن انهن انو کن ۽ اڇوتن موضوعن وارن افسانن ۾ سنڌي ماڻهن جي گوناگون مسئلن ۽ داخلي ڳالهين کي نمايان ڪيو آهي.

امر جليل جي ڪهاڻين ۾ پرچار به نه آهي، يعني ته هُو سڌو سنئون ڪا مُراد کڻي، ڪنهن پرچار خاطر ڪهاڻي نٿو لکي. هن جيڪي ڪجهه لکيو آهي، انجي پڙهڻ کانپوءِ چئي سگهجي ٿو ته هڪ زنده ۽ سجاڳ اديب جي حيثيت ۾ هُو ڪنهن واقعي يا حادثي کان متاثر ٿي قلم هٿ ۾ کڻي ٿو.

امر جليل جديد افساني جي فن کان به چڱيءَ طرح واقف ٿو ڏسجي. پنهنجن افسانن ۾ جڏهن هو ڪا ڳالهه ٻڌائڻ چاهي ٿو، تڏهن انجي بيان ڪرڻ لاءِ هُو پنهنجا تاثرات يا پنهنجو مرڪزي خيال سڌو سنئون پاڻ بيان نٿو ڪري، پر اها ڳالهه يا ته ڪنهن ٻئي ڪردار جي واتان چوارائي ٿو، يا مڪالمي جي روپ ۾ ٻن ڪردارن کان گفتگو جي ذريعي چوارائي ٿو. مثال طور: 'اروڙ جو مست' افساني جو مرڪزي خيال آهي ته: 'سنڌي ماڻهو پيرن فقيرن کي ڪاني ڪرامت جا صاحب سمجهي' پنهنجو پاڻ بيان نٿو ڪري پر اهو نڪتو پنهنجي مرڪزي ڪردار 'مست' جي واتان هن ريت ٿو چوارائي:

حيرت مان ڏانهنس ڏٺم: "ڏاڏي ملڪيت ميڙي اٿيئي؟"

وراڻيائين: "سنڌ ۾ ڪاني ڪرامتن جو پير ٿجي، يا رهزن ڏاڙيل. ٻئي ڌنڌا هڪجهڙا آهن. ٻنهي ۾ هڪ جيتري ڪمائي آهي."

امر جليل اعليٰ فنڪارن مان هڪ آهي. هنجي طرز تحرير ۽ بيان جو انداز به نرالو آهي. هُو پنهنجي فن کي صرف وندر خاطر ڪم نٿو آڻي، پر هو سماجي حادثن جو سچو نقش چٽي ٿو، يعني ته هو سماجي حادثن ۽ مسئلن جي اصلي ۽ سچي نوڙي حقيقي تصوير ڪڍي ٿو، انهيءَ ڪري هو هڪ حقيقت نگار آهي. 'سوجهرو' عنوان وارو افسانو، اهڙي سچي، حقيقي ۽ اصلوڪي حادثي جو

هڪ زنده مثال آهي. هن افسانې ۾ امر جليل هڪ طرف سنڌي سماج تي ٽوڪزني ڪئي آهي، ته ٻئي طرف ڊاڪٽرن ۽ طبيبن جي طبيعت جي نقش نگاري ڪئي اٿس. هن افسانې ۾ هنجو مرڪزي خيال آهي: 'انسان ازل کان دولت جو غلام آهي، ۽ دولت ديوتائن کان به وڌيڪ طاقتور آهي.'

هن افسانې ۾ امر صاحب ڊاڪٽرن، سرمائيدارن ۽ نفس جي پوڄارين جا پول پڌرا ڪيا آهن. هن صاحب، هن افسانې ۾ اهو بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته دنيا ۾ زنده رهڻ لاء، ۽ ٻڪئي پيٽ ڀرڻ لاء ربوءَ پنهنجي نياڻيءَ جي عصمت وڪي، ۽ پوء ٻيهو زنده رهي سگهيو. پر امر صاحب ربوءَ جي ڪردار کي ساراهي نٿو. هنجي اها منشا ٻي ڪانهي ته ڪو ٻيا انسان به ربوءَ وانگر شڪست کائي نيچ ۾ نيچ ڪم ڪن. هو ربوءَ وانگر زنده رهڻ کان مري وڃڻ مناسب ٿو سمجهي. هو چاهي ٿو ته نياڻن جي عصمت وڪڻي جنيد لاء دوائون خريد ڪريان، تنهنکان جنيد جو موت وڌيڪ پسند آهي. هو لکي ٿو:

> 'مان اٿي بيٺس، هزارين طوفان جاڳي اٿيا. مون فيصلو ڪيو ته ڀل جنيد مري وڃي. ڀل ته منهنجون حسرتون ۽ اميدون خاڪ ۾ ملي وڃن. آن خاڪ مان نوان جنيد پيدا ٿيندا، هزارين، لکين ۽ ڪروڙين جنيد آن خاڪ مان جنم وٺندا، جنهن ۾ منهنجو جنيد ماڪ وانگر گم ٿي ويندو. ڀل ته جنيد مري وڃي، ڀل ته منهنجو جنيد قربان ٿي وڃي.'

امر جليل صاحب جو افسانو 'عشق ۽ انٽرويو' به سنڌي سماج تي هڪ ٽوڪ آهي. اسانجا ڪي پوڙها شاديءَ جو شوق مرڻ گهڙيءَ تائين رکندا آهن. انهن مان ڪي، جنجو هڪ پير قبر جي ڪنڌيءَ تي هوندو آهي، سي نئين ورني ۽ نئين ساماٽل نار سان لائون لهڻ جا خواهان هوندا آهن. هن افسانې ۾ امر جليل صاحب مرڪزي خيال هنن جملن ۾ بيان ڪيو آهي:

> 'هوءَ سونکي ٻانهن کان ڇڪيندي ڪمري ۾ وٺي ويئي.

موتڪي پلنگ تي ليٽائي، پاڻ پاسي واري ڪمري ڏانهن هلي ويئي. پلنگ جي پاسي ۾ سائيڊ بورڊ رکيل هو، جنهن تي ڪنهن ڪـُراڙي جي فريم ۾ جڙيل تصوير رکي هئي. هڪ نظر ۾ پانيم ته منهنجي ڏاڏي جي تصوير هئي. پاسو ورائي غور سان تصوير ڏانهن ڏٺم ته تصوير منهنجي ڏاڏي جي نه، پر زريڪ جي زميندار مڙس جي هئي. تصوير جي پاسي ۾ ميڪ اپ جو سامان ۽ مردانه طاقت وڌائڻ، پيدا ڪرڻ ۽ ديرپا جٽاءُ ڪرڻ لاءِ دوائن جون ٻه چار شيشون رکيون هيون.'

امر جليل جا ڪردار ٻه ڪي هٽرادو گهڙيل ۽ فرضي نه آهن. سندس ڪردار آسماني فرشتا به نه آهن، پر اهي اسان مان آهن، اسان جهڙا آهن. اهي، اهي انسان آهن جيڪي اسان وانگر زندگي گذارين ٿا. هنجا ڪردار اهي انسان آهن، جيڪي حقيقي زندگي ماڻين ٿا. امر جليل جي ڪردارن جو، زندگيءَ جي هر مسئلي سان روزانه واسطو آهي. هو زندگيءَ جي ڏکن سکن، اُمنگن ۽ جذبن سان واسطو رکن ٿا.

امر جا ڪي ڪردار صابر، حال تي هلڻ وارا، بردبار ۽ همت وارا آهن، نه ڪي وري زماني کان شڪست کاڌل. 'سوجهرو' افساني ۾ واحد چاچا جو ڪردار اهڙن ڪردارن مان هڪ آهي، جيڪي زماني جي هر چئلينج جو مقابلو ڪن ٿا. هڪ طرف ربو، ڪمو ۽ زيبوءَ کي بدپيشي تي انهيءَ لاءِ لڳائي ٿو ته زندگيءَ جا ڏينهن سک سان ڪاٽجن، ته ٻئي طرف واحد چاچا جو ڪردار هنن لفظن ذريعي نمايان ڪيو اٿس:

' جنهن وقت منهنجين ٻانهن جون مشڪون وڃي سٽجي ڪشيل نوڙ وانگر چاچا جي ڪڇيءَ ڏانهن اٿي لڳيون تنهن وقت چاچا چيو: هڪ ڏينهن ۾ ٻن رَوَن تي ٻئي لڳائي وڃنديون آهن، ۽ چئن سلوارن جا پاچا پري وڃنديون آهن. چاچا چيو: مڙيئي گذر سفر جيترو پئسو روز ڪمائي وڃنديون آهن. هيءَ سڄو سنسار ماني ڪپڙي لاءِ حيران ۽

سرگردان آهي نه سو مانيءَ کيو عزت سان ملي ويندو آهي.'

امر جليل پنهنجن ڪردارن جي باري ۾ ڪابه ڳالهه پاڻ سڌي سنواٽي نٿو ڪري، پر پنهنجن ڪردارن جي عادتن، رهڻ سهڻ جي طريقي ۽ لڇڻن جي باري ۾ ٻئي ڪردار جي واتان چوارائي ٿو. ربو، جيڪو پنهنجي ڏيءَ ۽ زال جي ڪسب تي مزي سان وقت گذاري ٿو، تنهن لاءِ امر جليل پاڻ ڪابه ڳالهه نٿو ڪري، پر بنڊل دادا پيداگير جي واتان ربوءَ جي باري ۾ هن ريت چوارائي ٿو:

"مان مجبور آهيان، ربوءَ چيو. صبح کان اڪ مان تو کي پائي به نه ڏيئي سگهندس."

"ربو!" مون ربوءَ کي ڏوري، ڪان وٺندي چيو. هينئر نه تو وٽ ڪجهه به ڪونهي نه، ربو؟

نه، هن حيرت وچان مونڏانهن ڏسندي وراڻيو: نه چا صبح نائين تنهنجي ڪڪڙ سونا آنا لاهيندي؟ مون تلخ لهجي ۾ ڳالهايو.

ربو سٽ ساڻ ٻانهن چڙائي، ڏيڍي پيٺي اندر هليو ويو. ان وقت پوئتان هڪ مڪار ٽهڪ ٻڌم، جنهن کو مونتي چٽرون ڪري رهيو هو. منهن ورائي ڏٺم. بنڊل دادا منهنجي ويجهو بيٺو هو. ڳاڙهو رومال ڪنڌ تي ويڙهيل هوس، ۽ واڇ ۾ اڌ سڙيل بيڙي. بنڊل دادا اسانجي علائقي جو پيداگير هوندو هو. هن ٽهڪ ڏيندي چيو: ربوءَ وٽ سونا آنا ڏيندڙ هڪ ڪڪڙ آهي.

منهنجي ڪهڙي ڪم جي،. مون ٻڌندڙ دل سان وراڻيو.

تو کي پئسن جي ضرورت آهي نه؟

ها! فقط وڃهن رپين جي.

هن ٽهڪ ڏنو. بيوقوف، تو وٽ به نه ٻه ڪڪڙيون آهن، جيڪي سونا آنا ڏيئي سگهن ٿيون."

امر جليل جا افسانا زبان، اسلوب، موضوع ۽ مضمون،

ڪردارن، زندگيءَ جي مسئلن، سنڌ جي سماجي حالت جي بيان جي ڪري انوکا آهن. بقول شمشيرالحيدري ته:

'هنجي افسانن ۾ خالص انساني قدرن جي نمائندگي، جذبي جي احساس جي اصليت، مشاهدي ۽ فڪر جي گهرائي، انساني نفسيات جو پرغور مطالعو، سماج جي مسئلن جي ڇاڻ ۽ انهن کي نبيرڻ جو انداز، فنڪارانه مهارت ۽ سلوڻي سنڌي ڪم آندل آهي.'

امر جليل جي فن جي انهن سڀني خوبين جو وستار هن مختصر مضمون ۾ ڪرڻ آسان ڪم نه آهي.

ٻيون طبقو

"مسلمان هر حال ۾ مسلمان آهي." (ڪالو ڇيو)

"مونکي ذاتي طرح خبر آهي ته ڪنڌڪوٽ جا هندو سيٺيون ۽ مسلمان زميندار غريب هارين جي نياڻين جون لڄون گڏ لاهيندا آهن — سنڌن عزتون گڏ لٽيندا آهن." مون ڪراهت وچان ڇيو، "طبقا فقط ٻه آهن، ڪمالو. هڪڙا پيڙيل، ۽ ٻيا پيڙيندڙ. هندو ۽ مسلمان ڪا به معني نٿا رکن، ڪنهن به ٽئين طبقي جي نمائندگي نٿا ڪن."

آمر جليل، ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر.'

عبدالجبار جوڻيجو

ٻوڪن ۾ هڪ سياڻو

ڪنهن فنڪار کي ذاتي طرح سڃاڻڻ ڪو سارا، جوکو ڪم ڪونهي. ٻيءَ آهو فنڪار فنونِ لطيفه جي ڪهڙي به شعبي سان واسطو رکندڙ هجي. ذاتي واقفيت سبب ڪڏهن ڪڏهن فنڪار جا ٻه جدا جدا تصور ذهن ۾ پيدا ٿي پون ٿا. هڪڙو سندس تحرير جو ۽ ٻيو سندس ذات جو. پڙهندڙ لاءِ پهريون تصور مستقل ۽ ٻيو عارضي آهي. اهو ئي سبب ٿو ڀانئجي جو اڪثر، ڪن وڏن شاعرن ۽ اديبن کان ڪي ايڊيٽر ناراض ٿي ڪانئس دور ڀڄا گذاريندا آهن. پر آءٌ ناراض ٿيل ايڊيٽر ڪونه آهيان. امر جليل منهنجو بيشڪ ڏٺل وائٺل آهي، مگر آءٌ کيس سندس ڪهاڻين وسيلي ئي سڃاڻان ٿو.

منهنجو هڪڙو دوست هوندو هو- اهو چوندو هو ته ٻُوڪ جو درجو چريي کان وڏو آهي. هونئن عام طور چريي کي آخري اسٽيج ۾ ڳڻيو ويو آهي. ٻوڪ ويچارو ته چرين جي اسپتال جو تصور به نٿو ڪري سگهي. تڏهن ته سياڻن جي وچ ۾ ٻوڪپائي جا ابتدائي انداز ڏيکاري ديوانگيءَ ۽ فرزانگيءَ جي وچ ۾ حدِ فاصل قائم ڪري ٿو.

آءٌ ائين ڪونه ٿو چوان ته امر جليل جون ڪهاڻيون هڪ اهڙو ادبي خزانو آهن جنکي وقت جي لَتَ لٽي نه سگهندي ۽ ڪروڌ جي ڪَتَ ڪٽي نه سگهندي. جليل کي افسانوي ادب جو سُورمو به ڪونه ٿو چوان، ڇو جو سورمن جي هٿ ۾ ڪِرپان هوندي آهي. پر آءٌ اهو به برداشت ڪونه ڪندس ته ڪنهنکي منظور چيمبرس جي پرسان ڀاڄي وٺڻ کان روڪيو وڃي. منظور چيمبرس وٽ ڀاڄي مارڪيٽ نه هجي، پر گهورڙني کان به ته ڀاڄي ملي سگهي ٿي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته ڪو ماڻهو سمنڊ مان گس بنائي لنگهي وڃي- اهو جهنگل ڏي هلندو ته به ڪونه ڀلبو، هونئن ماڻهو ته راهه هلندي ڀلجيو پون.

ٻوڪ آخر ٻوڪ آهي. توڙي هو پاڻکي ڪيترو به 'غير ٻوڪ' سمجهي. منهنجو اشارو جليل جي ڪهاڻي 'سياڻن ۾ هڪ ٻوڪ' ڏانهن آهي، جنهن ۾ ٻوڪ صاحب جا ٻه ڀاڙ ۽ ٻه ٻيئرون پنهنجي پر ۾ غير ٻوڪ آهن. ماءُ پيءُ جو ووٽ به حاصل ڪري ورتو اٿن. سچ پڇو ته،

پوڪپائي وڏي نعمت آهي. پر ڪنهن قسمت واري کي حاصل ٿئي ٿي. جنهن پوڪ جو اسين ذڪر پيا ڪريون سو اهڙو پوڪ ڪونهي جو وزن کان ٻاهر ڳالهائي ۽ قافيي ۾ وچڙي پوي يـا پوڪپائيءَ جي ٽيڪنڪ کان غير واقف هجي. هي صاحب ته گريجوئيٽ آهي، پـر پنجن سون ايڪڙن بدران پنج ايڪڙ زمين گهري ٿو. مونکي مٿس فتوي پاس ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي. پر سندس گهر وارن جـي جذبات کي هن وقت بوقت جنهن ريت ڦٽيو، تنهنکي ڪو سياڻو ڪيئن معاف ڪري ٿو سگهي!؟

سوال ٿو اٿي ته سياڻپ جي صحيح تور ساپ ڪيئن ٿئي. جيتوڻيڪ اڃا ڪو اوزار ايجاد نه ٿيو آهي، جو ڪنهن جي هٿ جي تريءَ تـي رکي سندس سياڻپ يا پوڪپائي جو تفصيلي سرٽيفڪيٽ جاري ڪري ڇڏ جي.

عزيز سياڻو ڇو آهي؟ ڇو جو هو هڪ وڏو آفيسر آهي. جيتوڻيڪ ڪنهنجو قدآور ۽ ٿاهوڪو هجڻ سياڻپ جي سند نه آهي. پر اتفاق سان عزيز ٿاهوڪو به آهي. ڪلب ۾ وڃڻ، ڪائڻ، پيئڻ ۽ آڏڻ ويهڻ ۾ يگانو آهي. جيتوڻيڪ اسين ۽ اوهين به کائون پيئون ۽ آڏون ويهون پيا، پر ٻوءَ ٻي ڳالهه آهي!

ڪريم ڇو سياڻو آهي؟ هو به نوڪري ڪري، پئسا ڪمائي بزنس جو بادشاه ٿي چڪو آهي. بليڪ ڪرڻ سان هنکي روحاني سڪون ملي ٿو. جيتوڻيڪ روحاني سڪون لاءِ پيا به ڏاڪا ۽ ڦيٽا ملڪ ۾ موجود آهن.

پوڪ جون پيڙيون به سياڻن ۾ گهٽ نه آهن. ڇون ٿا ته شادي ڪرڻ کانسواءِ انسان ذات جي خدمت بهتر نموني ۾ ڪري سگهجي ٿي. ان ڪري ڊاڪٽر بلقيس شادي نه ڪئي آهي. نجمه افسانه نگار آهي ۽ پنهنجي پوڪ پاءُ سان نفرت ڪري ٿي. ان مان ثابت آهي ته هوءَ به سياڻي آهي. هيترا سارا سياڻا جيڪڏهن راهه ويندي ڪنهن سياڻي کي پوڪ چون ته يقين سان اعتبار ڪرڻو پوندو. مون هڪڙي مشاعري ۾ هڪڙي شاعر جو ڪلام ٻڌو هو جنهنجي هڪ شعر جو مفهوم اڄ به ياد اٿم. آهو هي آهي: 'سياڻو ته ڀريل شهرن کي تباه پيو ڪري پر پوڪ ويچارو ويراني کي به آباد ڪري ٿو.' شاعر بـه پوڪ جي حمايت ڪئي آهي. جڏهن سمجهه وارن لاءِ ٻڌڻ آهي. جيڪو سمجهه وارو ٿري سگهي ٿو تنهن کي مستثني قرار ڏيئي سگهجي ٿو.

هاڻي آميد تہ اوهين سمجهي ويا هوندا. مطلب هي ٿيو تہ جيڪي ڪم سياڻا ڪن ٿا، اهي ڪم جيڪو بہ اٿو ڪري سو ٻوڪ آهي. ٻين لفظن ۾ اوهين ان کي پلي چرپٽ ۽ اڌ مغزي چئو.

جيئن ڪهاڻي نويس لکي ٿو، گهڻا ماڻهو قصي کي بہ ائين سمجهندا آهن. ڳالهہ جي تهہ تائين پهچڻ هر ڪنهنجي وس کان ٻاهر آهي. آءٌ ائين ڪونہ ٿو چوان تہ اهي سڀ پڙهندڙ بہ ٻوڪ آهن! منهنجي خيال موجب جديد ڪهاڻين ۾ جيڪي روحاني رازَ رکيل آهن سي پراڻن بيتن ۾ رڳيل تمثيلن کان هرگز گهٽ ڪونہ آهن. رڳو سمجهہ سمجهہ جو ڦير آهي ۽ ڪجهہ وقت جو بہ ڦير آهي. اوهين ڏسندا تہ جيڪو ڪردار اسانجي اکين پنهنجي عمل ۽ گفتگو جي بنياد تي واضح ٿـي بيٺو آهـي تنهنجي نفسيات تـہ اسان سمجهي ورتي، پـر آخر اسانکي بہ تـہ ڪجهہ ڪرڻو آهي؟ اسانـکي بہ تہ فيصلو ڪرڻو آهي تہ پنج ايڪڙ هٿ ڪري ڪيڙيون يا سياڻو سڏائڻ خاطر آن جي ابتڙ عمل ڪريون.

ڇا اوهانـکي ٻوڪ جي ڪردار ۾ جليل جي شخصيت نظر اچي ٿي؟ آءٌ ائين ڪونہ ٿو سوچيان پر ڪي ماڻهو هر ڪهاڻيءَ ۾ ڪهاڻيڪار کي ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ ڏسي وٺندا آهن. ڪهاڻيڪار جيڪي رايا ڏني ٿو تن ۾ بيشڪ سندس سوچ موجود آهي، پر هرويرو ڪنهنکي هن مهانگائيءَ جي زماني ۾، ڪنڊن ۾ نہ گهلڻ کپي. سياڻپ ڏيکارڻ لاءِ طريقا ٻيا بہ گهڻا موجود آهن.

سدا توري ۽ ڪدا توري جي ڳالهہ ۾ بـہ اوهانـکي سياڻن ۾ ٻوڪ ۽ ٻوڪن ۾ سياڻو نظر ايندو. آهو ٻوڪ ۽ هي ٻوڪ ٻئي هڪ شي آهن. هڪُو بہ سياڻن ۾ ٻوڪ هو ۽ هي بہ سياڻن ۾ ٻوڪ آهي. ٻوءِ ڪٿي باريڪ بينيءَ سان جاچ ڪري اوهين سياڻي کي ٻوڪ ۽ ٻوڪ کي سياڻو قرار ڏيئي ڇڏيو.

تڏهن چئبو تہ وقت جو ڦير بہ ڪا شي نہ آهي، ٻوڪ بہ زمان ۽ مڪان جي قيد کان آجا آهن. ڪي سياڻا بہ ٻوڪ نظر ايندا آهن ۽ ڪي ٻوڪ بہ سياڻا، اک اک جو ڦير آهي، نہ تہ سرمو تہ سڀڪو ٿو پائي.

■ ”اسانوٽ هر غير شادي شده عورت کي ڪنواري سڏائڻ جو حق آهي.“ وراڻيم، ”جيڪڏهن اهو حق ڪانئن ڦُري ونجي تہ ٻوءِ جيڪر گهڻن ئي خاندانن جا پينگا ڍيري ٿي وڃن.“

— امر جليل، ڪهاڻي ’هڪ دل جي اڪيلائي.‘‘

ماهتاب محبوب

جليل بابت

ڇهري تي وڏين وڏين مڇن ڪيس رعبدار ضرور بڻائي ڇڏيو آهي، پر سندس ڇهري جي معصوميت کي لڪائڻ ۾ هرگز ڪامياب نه ويون آهن. سندس معصوم ۽ سنجيده صورت کي ڏسي اڪثر ماڻهو دوکو کائي ويندا آهن.

بظاهر خاموش ۽ مات رهڻ وارو جليل، جڏهن پنهنجي مخصوص لهجي ۾ ڳالهائيندو آهي ته سندس معصوم چهرو ڪنهن شرير ٻار وانگر چمڪي ويندو آهي. يا ائين ڪٿي چئجي ته والٽ ڊزني جي ڪيريڪٽر Bugs bunny وانگر هڪ ئي وقت ۾ شرارتي ۽ معصوم لڳندو آهي.

'بربادي' ۽ 'تباهي' سندس Petwords آهن. انهنجو استعمال جيتوڻيڪ موقعي ۽ محل جي لحاظ کان سهڻيءَ طرح ڪندو آهي، پر ان هوندي به هڪ پيءُ جي حيثيت سان مان سندس واتان اهي لفظ ٻڌي ڏڪي ويندي آهيان. وهم وڪوڙي ويندا اٿم، ۽ انهن منحوس لفظن جي عادت کان کيس منع ڪرڻ چاهيندي به نه ڪري سگهندي آهيان ڇو ته هو ان وقت اهڙو ته موڊ ۾ هوندو آهي جو جهلڻ يا ٽوڪڻ مناسب نه لڳندو اٿم.

مثال طور، ڪا سٺي ڊش ڏسندو ته انهيءَ جي پسنديدگيءَ جو اظهار به هن ريت ڪندو.

'بربادي! اصل تباهي.'

سٺن کاڌن کائڻ جو بي حد گهڻو شوقين آهي. خاص طرح چمپيون شيون سندس ڪمزوري آهن. جهڙوڪ فلائينگ ساسر، گول گپا، ڇولا ڊبل، ۽ خاص ڪري بي- ايچ ڪينٽين جا ڪباب.

ادي تسنيم، بقول جليل جي (Woman) جيڪا وچاري منجهند جو ٽين بجي تائين سندس انتظار ۾ بک ۾ پاهه پئي ٿيندي آهي، تنهن کي جليل پاڻ جا اهي لفظ ته 'بک کونه لڳي اٿم، پوءِ کائيندس،' اصل ڪاوڙائي وجهندا آهن. شڪ ۽ شبها الڳ وڪوڙي ويندا اٿس. آخر گهڻن دليلن ۽ سمجهائڻ ڪانپوءِ هو اديءَ کي يقين ڏيارڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهي ته هو واقعي بي - ايچ ڪينٽين جا ڪباب

دوستن سان گڏ ڪاريو ٿيو اچي.

ليت جو اهڙو صاف جڻ شيشو، شيشي کي به ليڪو پئجي ويندو آهي. هن ۾ اهو به ڪونهي ۽ انهيءَ ڪري ئي دوست دشمن جي ڪيس خبر نٿي پوي، ۽ انساني ڪل، ۾ لڪل بگهڙن کي به پنهنجو سڄڻ سمجهندو آهي.

منهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ سندس اهو انڪشاف ته هو منهنجون ڪهاڻيون ’نئين زندگي، ۾ ڏسي خار کائيندو هو. منهنجي لاءِ بلڪل نئون هو، جنهن مونکي حيران ڪري ڇڏيو. ۽ ان سان گڏ سندس قدرت و منزلت سنهنجي نظر ۾ تمام گهڻي وڌي وئي آهي. ڪوبه شخص کليءَ طرح سان پنهنجي ساڙ کائڻ جو اعتراف نه ڪندو آهي، ۽ جليل جي اها جرئت ڪيس هڪ اعليٰ مقام تي آڻي بيهاري ٿي. عظيم شخصيتون ئي کليءَ دل سان اهڙا اعتراف ڪري سگهن ٿيون. باقي ٻيا ته سڙي پُڄي ڪباب ٿي وڃن يا گسي پيسي اڌ ٿي وڃن، پر مجال آهي جو ڪٿي اعتراف ڪن. حالانڪ سندن هر حرڪت سان خود بخود اهي حالتون ظاهر پيون ٿينديون آهن. مون ڪيس اهي خط ڏيکارڻ لاءِ چيو آهي، جيڪي هن نجمه شيرين بنجي منهنجي خلاف لکيا هئا. مان اجان انتظار ۾ئي ڪريان، ڏسان ته هو پاڻهي ڏي ٿو يا نه، نه ته لاچار وجهه ملندي ئي آهي مونکي چورائي پڙهڻا پوندا.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته جليل جون موجوده تخليقون پنهنجي فني بلندين تي پهچي آسمان ادب تي پنهنجو خاص مقام پيدا ڪري چڪيون آهن، پر آءٌ اجان به سندس شروعاتي دور جون ڪهاڻيون جهڙوڪ ’بارنس اسٽريٽ جو غنڊو‘، ’هن چار ۾‘، ’سياڻن ۾ پوڪ‘، ’ڌرتي جي ڌوڙ‘ وغيره جيڪي مونکي بي حد پسند آهن. هن دور جي ڪهاڻين ۾ به ڳوليندي آهيان. پنهنجي ٻنهي ڪهاڻين جي مجموعي ۾ جليل پنهنجي هڪ ننڍي ڪهاڻي کي جڳهه نه ڏني، الائي ڇو. سندس اهو افسانو ’اچ ته پيار پچايون‘، سندس ٻين افسانن جي مقابلي ۾ جيتوڻيڪ اهڙو زورآور ناهي، پر الائي ڇوان افساني جي End مونکي اڄ به ياد آهي. نهايت ئي ڀرپور طرح جي منظر ڪشي هئي آخري جملن ۾. ۽ عنوان جي مناسبت سان سچي ڪهاڻي جو حسن ئي انهن آخري جملن ۾ هو. جنهن دور مان اسين هيٺر لنگهي رهيا آهيون جيڪڏهن ان مان اڻ واقف آهيون ته اسانکي جليل جون ڪهاڻيون ۽ ڪالم پڙهڻ گهرجن. پر جيڪڏهن ’ڪير، انهنکي برداشت نٿو ڪري سگهي،

ته ان جو مطلب اهو آهي ته اهو دور ئي ناقابل برداشت آهي. ڇو ته جليل جي تحريرن ۾ جيڪا برائي آهي، جيڪو اعتراض آهي، ڏوهه يا گناهه آهي، سو سندس نه، پر انهيءَ عهد، انهيءَ دور جو ڏوهه آهي. موجوده نظام جو نقص آهي. جليل عنگاما ۽ هُل پسند ناهي. هو سوسائٽي يا سماج کي جنهن حال ۾ ڏسي ٿو، تنهن ئي حال ۾ اسانجي اڳيان پيش ڪري ٿو. هن زندگي جي سنگين ۽ تلخ حقيقتن کي بي نقاب بنائي ڇڏيو آهي. هو جيڪو ڪجهه پنهنجين اکين سان ڏسي ٿو، انهيءَ کي پنهنجي فن جو موضوع بنائي ٿو. هو شروع کان هيل تائين زندگي جي تلخ حقيقتن جو ترجمان ۽ عڪاس رهيو آهي. ۽ انهيءَ کان انڪار ناهي ته سندس حقيقت نگاري صحيح شعور جو نتيجو آهي.

جليل زندگي ۽ انجي مختلف شعبن جي ويجهو رهيو آهي، انهيءَ ۾ گهڻي دلچسپي پڻ ورتي آهيس. انهيءَ جي هر ڳالهه کي شدت سان محسوس پڻ ڪيو اٿس ۽ هر طرح سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، اهڙيءَ طرح زندگيءَ جون سڀ حقيقتون هن تي بينقاب ٿي ويون آهن ۽ انهيءَ ڪري ئي حقيقت پسند، جليل کي عوامي اديب ڪري ميڄين ٿا.

آخر ۾ منهنجي دعا آهي ته خدا هنجي وڏي ڄمار ڪري، جيئن هو سنڌي ادب جي خدمت ڪندو رهي.

نوڪريءَ لاءِ شرط

پوءِ ميمبرن پاڻ ۾ صلاح ڪئي. (اميدوارن کي ٿڌي تي جواب پئي ڏنائون.) جڏهن ڇپن ۾ پڻ پڻ ڪري رهيا هئا، تڏهن هنن سان جيڪو ٿلهو هو، تنهن چيو، ”هن نوڪريءَ ۾ توکي سڄو ڪم اڙدوءَ ۾ ڪرڻو پوندو. جيئن ته توکي اڙدو چڱي طرح نٿي اچي، تنهنڪري اسين توکي نوڪريءَ ۾ نه ڪٽنداسين.“

منهنجا ڇهه ڇڇي پيا. دل آهه ڪئي. ڇپ ٿڙڪي آئيا. وراڻيم، ”سائين، منهنجي پيءُ کي انگريز مائي باپ انهيءَ نوڪريءَ ۾ نه ڪنيو هو، جو منهنجو پيءُ انگريزي نه ڄاڻندو هو. توهين مونکي نوڪريءَ ۾ انلاءِ نٿا کڻو، جو مان اڙدو نٿو ڄاڻان. ڪٿي ائين ته ناهي، انگريز سُوٽ لاهي، شيرواڻي پائي موٽي آيا آهن!“

— امر جليل، ڪهاڻي ’عشق ۽ انٽرويو‘

ممتاز مهر

امر جليل جو فن ۽ شخصيت

”ٻڌو اٿم ته سنڌيءَ ۾ اڄڪلهه امر جليل سٺو ٿو لکي.“ اهو جملو هڪ غير سنڌي دوست جو هو. ۽ جڏهن ٻه، ۾ جنهن به هنڌ سنڌي ادب، ۽ خاص طرح سان سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڳالهه نڪرندي آهي ته پوءِ امر جليل جو ذڪر به ضرور نڪرندو آهي. شايد سنڌي ڪهاڻي ۽ امر جليل لازم ملزوم آهن. سنڌي ڪهاڻيءَ کي امر جليل ڪهڙي مقام تي پهچايو آهي، تنهن باب عام سنڌي پڙهندڙن پنهنجي راءِ ڏيئي ڇڏي آهي ۽ وڌيڪ فيصلو آئينده جا نقاد ڪندا. امر جليل سنڌيءَ جو نه فقط منفرد ۽ عاليٰ پائي جو ڪهاڻيڪار آهي، پر تنهن سان گڏ هڪ سٺو ڊراما نويس پڻ آهي. پر مان امر جليل جي تخليقي صلاحيت کان وڌيڪ، سندس پياري شخصيت کان متاثر ٿيو آهيان. هن گهڻيون ئي ڪهاڻيون لکيون آهن، جن مان اڪثر سنڌي ادب جون قابل ذڪر ۽ تمام سٺيون ڪهاڻيون آهن. امر جليل سنڌي ڪهاڻي کي ترقي ڏياري ان ۾ جدت پيدا ڪئي آهي، هو ڪهاڻيءَ جي هڪ نئين طرز ۽ هئيت جو موجد آهي. امر جليل جي منفرد لکڻي جو اثر سنڌيءَ جي آئينده جي ڪهاڻيڪارن تي به پوندو. 'اروڙ جو مست' 'جلا وطن'، 'منهنجو پٽ مهدي'، 'ڇتي ڪتي جو موت'، خاص طرح سان هن جون قابل ذڪر ۽ مثالي ڪهاڻيون آهن.

اها هڪ فطري ڳالهه آهي ته هڪ سٺي اديب کان متاثر ٿيڻ ڪري ڪيس ذاتي طرح ڄاڻڻ جي چاهنا ٿيندي آهي. مون هن جون ڪهاڻيون دلچسپيءَ سان پڙهڻ تڏهن کان شروع ڪيون، جڏهن ڏهه ٻارنهن سال اڳ بمبئيءَ جي هڪ سنڌي رسالي ۾ سندس هڪ ڪهاڻي، جيڪا هوليءَ جي موضوع تي هئي پڙهي هيم. ان ڪهاڻيءَ جو پس منظر ورهاڱي کانپوءِ جو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ ٻار پنهنجي پيءُ کان هوليءَ جي باري ۾ ڪجهه معلوم ڪرڻ ٿو چاهي ۽ پائس

کي ورهاڱي کان اڳ جي سنڌ جي معاشرتي زندگي ياد ٿي اچي، جيڪا هاڻي ختم ٿي چڪي آهي. هولي ملهائڻ وارا سرحد پار هليا ويا آهن ۽ معاشرتي زندگيءَ جي ياد فقط باقي آهي.

١٩٦٤ع جي اپريل مهيني ۾، اسان سنڌي شاگردن ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ پهريون دفعو سنڌي شام ملهائي، اها تقريب آسد کان گهڻي ڪامياب ويئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان گهڻائي سنڌي اديب ۽ شاعر آيل هئا، سڄو هال ماڻهن سان ڀريل هو . هال ۾ ويٺل هڪ شخص ڏانهن اشارو ڪندي هڪ ساٿيءَ چيو، ”هو امر جليل آهي.“ ان وقت ساڻس ملڻ جو موقعو نه مليو. پر مهمان اديبن ۽ شاعرن سان جيڪو گروپ فوٽو نڪتو، تنهن ۾ امر جليل به شامل هو. پوءِ ١٩٦٥ع ڌاري سنڌي ادبي سنگت جون باقاعده ڪچهريون نورالدين سرڪي جي آفيس واقع اورنگزيب مارڪيٽ بندر روڊ ڪراچي ۾ ٿيڻ لڳيون، اُتي امر جليل سان به تعارف ٿيو. سندس قرب، انڪساري سادگي ۽ خوش مزاجيءَ کان مان گهڻو متاثر ٿيس. سال ١٩٧١ع جي نهايت خراب سياسي حالتن ۾ جڏهن مون ڪراچيءَ جو رخ ڪيو، تڏهن انوقت جي بيروزگاري دوران امر جليل منهنجي همت ٻڌائيندو رهيو ۽ هاڻي جڏهن سوچيان ٿو ته ان زماني ۾ آهي ڪهڙا چند دوست ۽ ساٿي هئا، جن مون سان سچي همدردي ڪندي منهنجي مدد ڪرڻ ٿي چاهي ته انهن ۾ امر جليل سر فهرست آهي. ريڊيو ۽ ٽي- وي لاءِ ڊرامن لکڻ جي صلاح به مونکي امر جليل ڏني هئي، جيئن ادبي تخليق سان گڏ آمدنيءَ جو ڪجهه ذريعو به پيدا ٿي (جيتوڻيڪ ان ڏس ۾ مون اڃان تائين سستيءَ کان ڪم ورتو آهي.)

امر جليل جي ڪاميابي ۽ مشهوري جو هڪ سبب اهو آهي ته هو لڳاتار لکندو رهي ٿو، باوجود ان ڳالهه جي ته هو نهايت مصروف ماڻهو آهي، ريڊيو جي ملازمت کانسواءِ هڪ روزاني اخبار جو ڪالم نويس پڻ آهي، (هاڻ آهي نه، بلڪ هو) تنهن کانسواءِ ڪيس فلمن لاءِ ڊائيلاگ لکڻ ۽ ريڊيو ۽ ٽي- وي لاءِ ڊرامن لکڻ لاءِ به گهڻو وقت سيڙائڻو پوندو هوندو، پر انجي باوجود سندس ڪهاڻين

جي تعداد ۾ مسلسل اضافو ٿيندو رهي ٿو، جنهن مان ظاهر ٿيو ته هو هڪ محنتي ماڻهو آهي ۽ بي انداز تخليقي قوت رکي ٿو.

هن وقت هو سنڌ جو مشهور ۽ معروف ڪهاڻيڪار آهي ۽ سندس ڪهاڻيون ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪيون آهن. پر ان شهرت ۽ ڪاميابيءَ جي باوجود هن وڏائيءَ جو عنصر پيدا نه ٿيو آهي، اڪثر جي هڪ هٿي پسند ليکڪن ۾ اهو مرض ضرور هوندو هو ۽ خاص طرح سان نون ليکڪن کي ته خاطر ۾ به نه آڻيندا هئا، جيتوڻيڪ ڪنهن ادب يا شاعر جي ڪاميابيءَ جو دارو مدار ان ڳالهه تي نه آهي ته هو گهڻي عرصي کان لکندو رهي ٿو يا هنجي پيش ڪيل مواد جو مقدار گهڻو آهي، پر اصل ڳالهه معيار جي آهي. ڪڏهن ته ڪهاڻيڪار جي هڪ سٺي ڪهاڻي ڪيس شهرت جي عاليٰ مقام تي پهچائي ٿي ۽ ڪڏهن سوين ڪهاڻيون لکندي به اهو درجو نه ٿو ملي. هن وقت گهڻن هڪ هٿي پسند ليکڪن کان لکڻ ڇڏائجي ويو آهي، اتفاق سان جيڪڏهن ڪين تبصري ڪرڻ جو ڪو موقعو ملندو آهي ته پوءِ ڇاڻي واڻي حال جي انيڪ لکندڙن جو ذڪر نه ڪندا آهن.... اها ته ادبي بديانتي ٿي!

هن وقت سنڌ اندر قومي وحدت جو احساس ۽ جاڳرتا پنهنجي عروج تي آهي، ان احساس ۽ جاڳرتا جي جهلڪ اسانجي سنڌي ادب ۾ نمايان آهي، امر جليل ان احساس ۽ جاڳرتا کي ڪهاڻين ۾ تمام فنائتي نموني ۾ پيش ڪيو آهن، هنجي ڪهاڻين ۾ اجائي نعري بازي ۽ سطحي جذباتيت محسوس نه ٿيندي. سندس فن جا مداح به ٻين جي پيٽ ۾ وڌيڪ آهن.

قومي وحدت جي احساس ۽ جاڳرتا جو ذڪر ڪندي هڪ اهم مسئلي ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي.... اڄڪلهه قومي ادب جي نالي ۾ تمام گهٽيون غيرمعياري تصنيفون ادب جي مارڪيٽ ۾ اچي ويون آهن، جيڪي صحيح طرح سان نه سنڌي ادب جي مفاد وٽان آهن ۽ نه انساني قدرن ۽ زندگيءَ جي ترجماني ڪن ٿيون. زندگي گوناگون آهي، ان جا رخ انيڪ آهن ۽ امر جليل زندگيءَ کي جيئن پروڙيو آهي، تيئن ان جي عڪاسي ڪئي آهي ۽ نهايت

ايمانداري ۽ جرئت سان عڪاسي ڪئي آهي. سنڌ جي ترقي پسند قومي ادب کي مالا مال ڪرڻ ۾ امر جليل جو وڏو حصو آهي. نئين سنڌ جي اڏاوت ۽ سجاڳي آڻڻ ۾ امر جليل جون خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن. هو انقلابي ذهن ۽ فڪر رکي ٿو، سندس لکڻين ۾ اثر آهي، اپيل آهي، غم آهي، غصو آهي، دانهن آهي، احتجاج آهي، طنز آهي، مطلب ته زندگيءَ جي ڀرپور عڪاسي آهي.

ڌرتي ۽ آسمان

شاهو لوهه جي پٽ وانگر سامهون وچي بيٺس. چيائين، ”مان هن گناه کي جنم وٺڻ نه ڏيندس.“

”هي گناهه ناهي، تنهنجو پيار آهي.“

”ڪميني، ڪمذات. تون ڌڪي جي پيلياٽي آهين.“ شاهوءَ ڪيس چوٽيءَ کان وٺي ستٺ ڏيندي چيو، ”۽ خبر اٿئي، مان سيد آهيان، سيد.“

شاهوءَ جي اکين ۾ رت لهي آيو. پٽ ڪري ٻاليءَ جي ڀريل پيٽ ۾ گوڏو هنيائين. ٻاليءَ جي وات مان فقط هڪ هلڪڙي آهه نڪتي. ڪِرڻ تي هئي، جو شاهوءَ ڪيس در وٽان ڌڪو ڏيئي، در بند ڪري ڇڏيو. چپ چپاڙيندي چيائين، ”اسانجي اڱڻ ۾ ٿي اک نه ٿي پڌي، ۽ هي پيلياٽي آئي آ سيد سان پرڻجڻ!“

— امر جليل، ڪهاڻي ’ڌرتيءَ جي ڌوڙ- آسمان جا تارا‘

غلام قادر اين سوهرو

امر جليل

عظيم ڪهاڻيڪار

ارشاد ٽيو ته امر جليل تي ڪجهه لکان. امر جليل جي فن تي پنهنجي تنقيدي راءِ پيش ڪرڻ کان اڳ اهو عرض ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان ته آءٌ امر جليل کي بلڪل نه سڃاڻان ۽ نه مون کيس ڪڏهن روبرو ڏٺو ئي آهي. البت مون کيس سندس لکڻين ۾ ڏٺو آهي. هونءَ به ڪنهن فنڪار کي ڏسڻ لاءِ ضروري آهي ته کيس سندس فن جي آئيني ۾ ڏٺو وڃي. فن ڪهڙو به هجي— مصوري هجي يا موسيقي هجي، اداڪاري هجي يا صداڪاري هجي، ڪهاڻي هجي يا ناول هجي، مطلب ته فنڪار کي سندس فن ۾ ئي جاچڻ ۽ پرکڻ گهرجي.

هن مضمون ۾ آءٌ سنڌ جي عظيم ڪهاڻيڪار ۽ ڪالم نگار 'امر جليل' جي 'لکڻ جي فن' تي پنهنجي اڪيل راءِ عرض رکان ٿو.

'امر' مجموعي طرح هڪ سٺو لکڻيداس (Writer) آهي. هو—

(١) وقت جي رفتار سان لکي ٿو. وقت جي بدلجندڙ حالات تي سندس نظر رهي ٿي،

(٢) تڪڙو لکي سگهي ٿو.

(٣) معقول (Sensible) لکي ٿو.

(٤) هر موضوع تي لکي سگهي ٿو. وٽس موضوعن جي ڪمي نه آهي.

(٥) هو مؤثر انداز ۾ لکي ٿو. سندس انداز تحرير (Style) انتهائي دلڪش آهي، جو پڙهندڙن کي هڪدم پنهنجو قائل بنايو وجهي ۽ پنهنجو نقطه نظر مڃايو ڇڏي. سندس نوڪ قلم نوڪ خنجر جو ڪم ڏئي ٿي.

(٦) واقعات نگاري جو ماهر آهي. حالات جو نظارو چٽڻ سندس فن جو ڪمال آهي. هو ڪٿي شرير (Tricky) ۽ ڏاڍو انوکو (Tricksy) آهي، 'سرد لاش جو سفر' ۾ هن وضاحتي طور لکيو آهي جو انتهائي چالبازيءَ سان پڙهندڙن کي ذهني طرح تيار ڪيو اٿس، قارين ڪرام

کي (Trance) ۾ وجهڻ لاءِ اٽڪلون حرفتون (Tricks) سوال ڪيو اٿس. 'ڇتي ڪتي جو موت' ۾ انوکي شرارت رکيل آهي.

(۷) هو تخليق ڪار (Creative) آهي. سندس تخليق جو جواب ئي نه آهي. سندس تخليق ۾ انفراديت آهي. مثال طور روزانه هلال ڪراچيءَ ۾ 'تنهنجون منهنجون ڳالهيون' ۾ چنيو عرف ٻنو، ڪٻو، ڏيڏو، چيٻو، ڪڳو، گينڊو، نواب گانگٽ، ڪامريڊ بي ايماني، شيخ شرڙو، مارشل ڳجهڙو سندس تخليق (Creation) آهي.

(۸) هو اونهو (Deep) لکي ٿو، جنهن ۾ فڪر جي گهرائي موجود آهي. سندس لکڻين ۾ مقصديت جو اعجاز نظر ايندو.

(۹) هو اعليٰ قسم جو مزاح نگار آهي. هو اعليٰ طراف (Humour) پيدا ڪري سگهي ٿو.

(۱۰) هو دلير ۽ بي باڪ لکندڙ آهي.

(۱۱) هو ڪنهن خاص نظريي تي لکي ٿو. سندس لکڻين ۾ پيغام (Massage) سمايل آهي. سندس نظريو آهي 'جيئي سنڌ'. سندس تحريرن جو مرڪز 'سنڌ' آهي، جنهن سان هميشه ڏاڍيون ۽ ڏکيائون، ارڏايون ۽ اوکايون ٿينديون آيون آهن ۽ جنهنکي 'قوم' جي حيثيت سان اسرڻ جو موقعو نه ڏنو ويو آهي. صدين کان سنڌين جي حقن (Rights) تي ڌاڙا لڳندا رهيا آهن.

نام نهاد مذهب جي ٺيڪيدارن سنڌ کي هميشه نشانو بڻايو آهي، جتي سنڌي قوم کي غريب ۽ هيڻو بڻائي رکڻ لاءِ مذهب کي غلط طرح استعمال (Exploit) ڪيو پئي ويو آهي. سنڌين جو استحصال صدين کان ٿيندو اچي. ون يونٽ جي ڪهري دور ۾ سنڌين سان جي شرمناڪ حد تائين ظلم ٿيا آهن، انهن لاءِ ته داستان درڪار آهن.

اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ سنڌين جو استحصال ڪيو ويو. اهڙا هاڃا ٿيندا رهن ته پوءِ ڪهڙو سبب آهي جو فنڪار جي دل نه رني. فنڪار حساس (Sensative) ٿيندو آهي. ظلم ۽ ڏاڍ تي سندس دل تڙپي پوندي آهي. سنڌي قوم تي ٿيندڙ ظلمن تي رت جا ڳوڙها ڳاڙيندڙ دليون اڄ به موجود آهن.

امر جليل (پوري نالي جي مونکي به خبر نه آهي) انهن فنڪارن مان آهي، جنهنجي دل جو نقشو سنڌ جو نقشو بنجي چڪو آهي. هو سنڌ وارن سان سنڌن ڌرتيءَ تي ٿيندڙ ظلمن کي ڏسي يا ڏسي نٿو سگهي، هو دانهون ڪري ٿو، پڪاري ٿو ته من سندس دانهون

سنڌين جي پوڙن ڪنن تائين پهچن. پر سار ڪندڙ سنڌين کي ڪتن وانگر چيڪيو ۽ ڏائڻ وانگر سندن رت چوسيو آهي.

امر جي جرئت اها به آهي ته هو انتهائي دليريءَ سان سنڌ جي مسئلن کي ڪٽي ٿو ۽ سنڌين سان ٿيندڙ ظلمن جو هوبهو نقشو پنهنجي لکڻين ۾ چٽي، سنڌين کي درسي ڏيکاري رهيو آهي ته من ڪو ڪين احساس ٿئي. ماضي ۾ پاڪستان جي تاريخ ۾ جڏهن سنڌين ظلم خلاف آواز اٿاريو ته 'اسلام خطري ۾'، 'پاڪستان خطري ۾'، ۽ 'نظريه پاڪستان خطري ۾'، جو آواز بلند ٿي ويو. ون يونٽ جي ڳالهه کي ڳچيءَ سان ڪيڏي ڦيٽي ڪرڻ لاءِ سنڌ ٻين صوبن سان گڏجي جدوجهد ڪئي، جنهن ۾ نوجوان طبقو پيش پيش رهيو. سنڌي نوجوانن جو رت نهڪڻ لڳو. هنن ون يونٽ جو وارو ڪوٽ ٽُنڊا هٽي لانگيل قوميل وانگر نوڙي ڇڏيو. حقن کي سمجهڻ، وٺڻ ۽ برقرار رکڻ جو جذبو هنن ۾ پڙڪوڪائي اٿيو. هنن سنڌڙيءَ کي سرسبز ۽ شاداب بنائڻ جو پڪو عزم ڪيو. سنڌين ۾ سياسي شعور ۽ بيداري اچي وئي آهي. صدين جي اگهور ننڊ مان سنڌ جاڳ ٿي چڪي آهي. انهيءَ مهم جا علمبردار ڪيترائي سنڌي سچڻ آهن (جنهن ۾ ۴ مارچ جا جوڌا جوان جنهن لاءِ بعد ۾ لکي سگهجي ٿو.) جن ۾ هڪ نولو اهڙو به آهي جو مسلسل اکندو رهي ٿو ۽ امر جليل انهن مان هڪ آهي.

مون امر جليل جون لکيل ڪيترين ڪهاڻيون پڙهيون آهن. هڪ عظيم اديب ۽ هڪ ناميار ي ڪهاڻيڪار مان حد ڪمال سنجيدگي جي اميد رکي سگهجي ٿي ۽ جڏهن امر جليل جو نالو اچي ٿو ته پوءِ ڪانئس سواءِ بُردباري ۽ سنجيدگي جي ڪنهن به هلڪڙائي جي اميد رکي نٿي سگهجي. هلڪڙائي اديب جو شان نه آهي. اهڙي هلڪڙائي جنهن ۾ خدا، رسول، مذهب، ڪلام پاڪ کي به نه بخشيو وڃي ۽ مٿن چٿرون ڪيون وڃن.

اخلاقيات ڪان هٽي مذهب (دين اسلام) تي حقارت آميز حملا ڪرڻ 'امر' کي نٿو سونهين. ائين ڪرڻ سان سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جي ڪا به خدمت ٿي نٿي سگهي. البت هڪ عظيم ڪهاڻيڪار جي شخصيت متاثر ٿي رهي آهي. دين لاءِ ڏکار ۾ ڪو به (Cause) سرجي نٿو سگهي، باقي اديب جي شخصيت متنازع ٿي سگهي ٿي. اها هڪ انتها پسندي ٿيندي جو پنهنجي اصلي مقصد ڪان هٽي امر جليل صاحب پارٽيون حرڪتون ڪرڻ لڳي.

حقيقت بهرحال حقيقت آهي. حقيقت ٿيندي به ڏاڍي ڪڙي (Bitter) آهي. حقيقت جو هوڪو به حق پرست ڏئي سگهي ٿو. امر جليل ۾ اها خوبي بدرجه اتم موجود آهي، پر سندس مذهب سان هٿ چراند محض سندس شخصيت کي بري طرح متاثر ڪري سندس وقار کي ڇيهو پهچائي رهي آهي. اسلام خلاف (Offensive) لکڻ اديب جي گهٽتائي آهي.

'سرد لاش جو سفر' حقيقت تي مبني هڪ ڪهاڻي آهي. انداز بيان انتهائي مؤثر آهي، پر انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ 'قرآن شريف' کي طنز جو نشانو بڻائي امر جليل بيحد هلڪڙائيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي، جڏهن ته سندس نالي ۾ 'جليل' جو لفظ استعمال ٿيل آهي. ڪنهن نظريي تي لکڻ جو مطلب اهو ته نه آهي ته ڪو اخلاقي مسئلو ڪڙو ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي راه ۾ رنڊڪون وجهجن. ماضيءَ ۾ سنڌي ادب ۽ ٻولي تنگ نظريي جو شڪار بڻجي چڪي آهي ۽ منجهس زياده برداشت جي طاقت نه آهي، انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته سنڌي اديب ۽ دانشور باهمي احترام جي بنياد تي هڪ ٻئي جي جذبات جو احساس ڪن ۽ سڀني مرڪز هڪ ئي هجي: سنڌ ڌرتيءَ جي خوشحالي سنڌي ادب، ٻولي ۽ تهذيب جي ترقي.

امر جليل جي ڪهاڻي 'چريت ۽ هڪ نرس' مونکي ڏاڍي وڻي. ڪهاڻيءَ ۾ ڪنهيءَ کي وچ ۾ آڻڻ جو انداز ڏاڍو پيارو لڳي ٿو. سوزيءَ ڪان ڪنڻ ۾ دوا وجهرائڻ ۽ ڪنن ۾ هوائي جهازن جو هلڻ، دل لڀائيندڙ ۽ معصومانه انداز ۾ پيش ڪيل آهي.

چريت جو ڪردار — 'دل چاهيو ته سچي رات نارزن وانگر ڪوڪرات ڪندو وتان، پر خيال آيو ته اجايو ڪتا ۽ پوليس وارا ناراض ٿيندا'، هنن جملن ۾ پوليس تي انوکي طنز ڪيل آهي.

خوشيءَ ۾ ڳالهائڻ جو انداز — "اڄان ته اڃا مان ننڍڙو آهيان." دلڪش آهي.

اسڪولي ڇوڪرين لاءِ چوي ٿو — "اهي ننڍڙيون، بندريون، مٺيرن جيتريون ڇوڪريون مونکي بنهه ڪونه وڻن، ڇپرن... اجايو ور چڙهي وڃانس ها ته ماستر صاحب وانگر ماري لاهه، ڪڏي ڇڏي ها..."

'پٺاڻ ڊرائيور خارن ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. ان وقت مونکي آلوبخارا ياد اچي ويا... ڀلا هي ڪراچي به ڪو شهر آهي! رستن تي هر وقت موٽر، لاريون، ٽراميون، رڪشا ڊوڙندا رهندا آهن— ڪڏهن ڪڏهن بسون

پاڻ ۾ وڙهي پونديون آهن... امان رُئي ٿي، عذرا رُئي ٿي، هيروئن رُئي ٿي، توڪي به رُئڻ گهرجي، چريَتَ!... هر هڪ آڪاڻي ۾ سماج ڪانه ڪا گڙٻڙ ڪئي هئي. مونکي سماج تي ڏاڍا خار آيا. وڏو ڪو بدمعاش آهي سماج... محبوب... محبوب! ڪهڙو محبوب؟ فلم ڊائريڪٽر محبوب... مان پريتم نه آهيان. پريتمداس امانجي ڪلاس جو مانيٽر آهي– امانجي ماستر جو چمچو آهي...،

امر جليل صاحب جو خيال آهي ته ڪردارن کان سندن ذهني ورهي مطابق ئي ڪانئن ڪجهه چوايو وڃي — ”ڪنهن به ٻوليءَ جي اها سخت بدنصيبي آهي جو سنڌي ادب کي مذهب ۽ ذات پات تي ساهميءَ ۾ توريو وڃي ۽ پرکيو وڃي... اها پرک ادبي ايمانداريءَ جي تقاضا آهي– موهن ڪلپنا جو ٻيو نالو سنڌي ڪهاڻي آهي (١). هي سچ آهي ته ڪنهن به فنڪار، ڪهاڻيڪار يا داستان نويسيءَ کي پرکڻ لاءِ اهو ته ڏسڻو ناهي ته هو يا هوءَ هندوآهي ياعيسائيآهي يامسلمان آهي. ڪنهن به ادبي شهپاري کي پرکڻ لاءِ اهو ڏسڻو نه آهي ته مصنف ڪير آهي، ڪهڙي مذهب يا دين ڌرم سان واسطو رکي ٿو، ڏاڙهيارو آهي يا ٻُچي آهي، ڪارو آهي يا پورو، مهانڊن موچارو آهي يا بدشڪلو، پرائو آهي يا پنهنجو.،

امر جليل جي هيءَ شڪايت صحيح آهي. هن پنهنجي لکڻين ۾ انهيءَ جو ڪافي ثبوت به ڏنو آهي، ته پوءِ ڪيس ابترو ڇو لويو ويو آهي؟ حقيقت هيءَ آهي ته امر جليل انتهائي بيباڪ نموني هرڳالهه چئي ٿو ڏئي، ڪنهن به لکڻيءَ جو لکندڙ هڪ ئي هوندو آهي. پر پڙهندڙ اليڪ هوندا آهن ۽ هرهڪ پڙهندڙ جي پسند هڪ جهڙي ٿي نٿي سگهي. پسند ۽ ناپسند هونديون ئي آهن.

امر جليل جي لکڻين کي پڙهندڙ پنهنجي پسند ۽ ناپسند جي بنياد تي جڏهن ناپسند ڪن ٿا ته سندن ناپسنديدگي شديد ردِ عمل جي صورت اختيار ڪري ٿي.

امر جليل گهڻو ڪجهه لکي سنڌي عوام، سنڌن ادب، ٻولي، تهذيب ۽ تمدن جي بي لوث خدمت ڪئي آهي. آءٌ ڪيس عرض ڪندس ته مذهب سان اجائي ڇيڙ ڇاڙ نه ڪري. دنيا جا سڀ مذهب اتم آهن، امر آهن. دعا آهي ته ’امر‘ جو زورِ قلم زنده ۽ پائينده رهي.

---

(١) تنقيد ۽ راءِ: امر جليل: مهٽي ڪتابي سلسلو نمبر ١٠

مير محمد پيرزادو

آمر جليل

منهنجي نظر ۾

ادب انسانن جي قسمت سنواري سگهي ٿو، پر ان لاءِ اديب تي جيڪي به ذميداريون آهن، ان مان هو ڪيتريون پوريون ڪري سگهي ٿو، ان تي منحصر آهي. جن مان پهرين آهي: انجو وقت سان گڏ هلڻ. 'بي وقتي راڳڻي حماقت آهي.' جنهن لاءِ ڪرشنچندر پنهنجي ناول 'ڌرتي سان ٿو سج ايري' ۾ هڪ هندو ڪنهن اديبءَ ميڙ جي ڳالهه ڪندي لکي ٿو: 'اسان پروگريسو اديبن جو ميڙ هو، جنهن ۾ اسانکي تازن تحريڪ جي شهيدن جو قسم کڻي اڳتي وڌڻ جو عزم ڪرڻو هو ۽ انجي باري ۾ لکيون اني پڙهڻيون هيون، پر هڪ اديب اني هڪ اهڙي ڪهاڻي پڙهي، جنهن ۾ هڪ ماڻهوءَ جو هڪ ڪتيءَ سان عشق ڏيکاريو ويو هو.' جنهن تي ڪرشنچندر لکي ٿو: 'اهو ادب، ان وقت تي پيش ڪرڻ، فقط وقت ضايع ڪرڻ آهي ۽ ماڻهن کي سندن صحيح مقصد کان منهن موڙائڻو آهي.' اديب جو وقت سان گڏ هلڻ قوت مشاهدي تي منحصر آهي. جيترو هو ڪنهن مسئلي جي اندرئين تهن تائين پهچي سگهندو، اوترو هو وقت سان صحيح قدم ملائي هلندڙ لڳندو. ٻئي نمبر تي آهي اديب جون فني صلاحيتون. جنهن لاءِ مطالعو ڪرڻ، صحيح سمجهڻ ۽ انکي پنهنجي نموني انٽرپريٽ ڪرڻ ضروري آهي. مطالعي جو جيستائين تعلق آهي، تنهن لاءِ ماڻوزي ڏينگ جون 'ادبي ڪانفرنسن ۾ تقريرون' پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته جيستائين ليکڪ دنيا جي جدا جدا مهذب خطن جي تهذيب، تمدن، ثقافت، تاريخ، جاگرافي، علم ادب، سياسي ۽ سماجي صورتحال جو مطالعو نه ڪري چڪو آهي، تيستائين هنکي لکڻ جو ڪوبه حق نه آهي. جيڪڏهن ڪو

ماڻهو هڪ سؤ پروگريسو ادب جا ڪتاب پڙهي، سمجهي ۽ پوءِ هڪ سٽ لکندو ته واقعي اها ادب جي افاديت نمايان ڪري سگهندي. جيستائين ڪنهن لکڻيءَ کي سمجهڻ جو تعلق آهي ته ان مطابق مان فقط ايترو چوندس ته جيڪڏهن اسان جو ڪو ماڻهو شاهه صاحب جي مومل راڻي جي هن بيت کي پڙهي 'مومل کي مجاز جا اکين منجهه انبور' چوي ته اهو شاعر چريو آهي، اکين ۾ انبور ڪيئن ٿيندا، ته چئبو ته اُن پڙهيو آهي، پر سمجهيو نه آهي. ڪنهن به ليکڪ کي، پوءِ اهو شاعر هجي يا مضمون نويس، سمجهڻ نهايت اهم ڪم آهي. انهن پنهنجي ڪانپوءِ ان کي پنهنجي فن ۾ انٽر پريٽ ڪرڻ به تمام ضروري ۽ توجهه طلب ڳالهه آهي. ميڪسم گورڪي سندس ناول 'ماءُ' ۾ جيڪا منظرنگاري ڪئي آهي سا ڪنهن مخصوص خطي جي آهي. جنهن ۾ هن گهڻو ٿڌو برسات ۽ برفباري ڏيکاري آهي. پر جيڪڏهن ان کي پڙهي اسان مان ڪو لاڙڪاڻي ضلعي جي ڳالهه لکندي ساڳي منظرنگاري ڏيکاري ته ان ڪهاڻي جو سمورو تاثر ختم ٿي ويندو. پر ان منظر نگاريءَ پڙهڻ ڪانپوءِ ليکڪ جيڪڏهن سوچي ته جهڙيءَ طرح گورڪي سندس خطي جي منظر نگاري ڪئي آهي، اهڙيءَ طرح هو پنهنجي خطي ۾ جيڪي ڏسي سگهيٿو لکي ته اهو آهي سندس صحيح انٽرپرٽيشن.

دنيا جي تاريخ ان ڳالهه جي گواهه آهي ته هر قوم جو ادب انجي تقدير ٿي ابندو آهي. هر خطي کي ڪي نه ڪي اهڙا اديب پئي مليا آهن، جن ادب ذريعي ان خطي جي قسمت سنواري ڇڏي آهي. جي روسو ۽ والٽير پيدا نه ٿين ها ته، بئسٽائيل مسمار نه ٿئي ها. جي ڊالسٽاءِ، ترگنيف، گوگول ۽ چيخوف ساڳي دؤر ۾ پيدا نه ٿين ها، ته روسي انقلاب ويهينءَ صديءَ جي پئي ڏهاڪي ۾ نه اچي ها.

اهڙيءَ طرح اسانجي خطي سنڌ کي به اج تائين جيڪي اديب مليا آهن، خاص ڪري اهي، جن هتي جي عوام جي آسن اُمنگن، هلت چلت، رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، مسئلن ۽ سنڌن سڄا ڳيءَ ۾ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي، تن ۾ 'امر جليل' به هڪ آهي. امر جليل جي فن تي لکڻ لاءِ هڪ ته اهو ماڻهو گهرجي، جنهنکي سندس ويجهو رهڻ جو گهڻو موقعو مليو هجي ۽ سندس فطرت ۽

مشاهدي ۽ان واقف هجي يا نه وسيع مطالعو هجيس. جيئن نه مان مٿي لکي آيو آهيان ته هو انهن اديبن منجهان آهي، جن پنهنجي فن جو پايو هتانجي عوام مان هٿ ڪيو آهي. تنهنڪري هتانجي ڪنهن به لکڻي پڙهڻي ڪي امر جي فن جو ڪجهه نه ڪجهه اندازو ٿي سگهي ٿو، ڇو ته هو انهن لاءِ آهي ۽ انهن بابت لکي ٿو.

منهنجي راءِ مطابق اسانجي اڪثريت ڪي امر جليل جون لکڻيون وڻڻ جو ڪارڻ سندس هيٺيون خاصيتون آهن:

وقت جي ڳالهه

بي وقتي پانگ ڪان بس ڀلي آهي. بي وقتي ڳالهه اوپري لڳندي آهي. جڏهن انسان، انسان جي رت جو پياسو بڻيو 'آدم بوءِ، آدم بوءِ' ڪندو وحشي بڻيو گهمي. ان وقت ۾ نازن نخرن، ناچن، عشق وغيره جو ذڪر چاڻ وانگر ٿو لڳي، جنهن ۾ نه ڪو مقصد آهي نه ڪا معني. نه انسان کي پائدار سڪون ڏيئي سگهي ٿو، نه صحيح رهبري ڪري سگهي ٿو. اڄ هرڪو ان لاءِ واجهائي رهيو آهي ته ڪير ٿو اسانکي صحيح رهبري ڏسي ۽ اڄ جي ڳالهه ڪري. ان ڏس ۾ امر جليل جا 'هلال پاڪستان' ڪراچيءَ ۾ لکيل ڪالم مثال آهن. ان کان علاوه سندس جي ڪهاڻيون مون پڙهيون آهن، تن مان 'جڏهن مان نه هوندس'، 'جلاوطن'، 'منهنجو پٽ مهدي'، 'هڪ قوم پرست جي ڪولا'، 'سرمارٽيمر ويلر ۽ قلندر'، 'هن چار ۾'، ۽ 'سرد لاش جو سفر'، اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جنجي پڙهڻ سان ماڻهو ائين ٿو سمجهي ته هو ان هنڌ بيٺو آهي ۽ اهو سمورو معاملو اکئين ڏسي رهيو آهي. ان سان گڏو گڏ تازو ٿيل معاملو آهي، جنهن لاءِ هر ڪنهنجو ڌيان پڙهڻ سان ئي ان جڳهه تي پهچيو وڃي.

سليس

ان مان منهنجو مطلب آهي ته پلاٽ نباهڻ لاءِ ڪي اجايا ور وڪڙ نه ڪرڻ، جيئن پڙهندڙ جي ذهن تي اجايو بار پوي ۽ هو گهڻي سوچڻ ۽ منجهڻ ڪري ڪهاڻي اڌ ۾ ڇڏي ڏئي. ان ڏس ۾ امر جليل جي هر ڪهاڻي پڙهندڙ کي هٿ کان وٺيو رستي تان

ٿيندي منزل تي پهچائيندي آهي. پڙهڻ ڪانپوءِ ڪوبه غلطفهميءَ جو شڪار نه بنيو آهي، سواءِ ڪن حسد ۽ تعصب پرستن جي. ان ڏس ۾ مان مثال طور سندس ڪهاڻيون: 'منهنجي دل موهن جو دڙو'، 'ڌرتيءَ جي ڌوڙ آسمان جا تارا'، ۽ 'جلاوطن' پيش ڪندس.

ڪردارن جي واتان ڳالهرائڻ

خيالي ڪهاڻين ۽ قصن گهڙڻ ۾ ليکڪ هميشه پنهنجي قابليت ڏيکارڻ لاءِ سڀي پتاڙ پنهنجي واتان ڪري ويندو هو، جنهن ۾ پڙهندڙ ائين سمجهندو هو ته ڪن اڻ ڏٺي سگهجندڙ شين جي هو وڏيڪ ڇاڻ رکندڙ آهي، جو هوش ئي گم ڪيو ڇڏي. پر اهو ڪير به سمجهي نه سگهند هو ته هُو ڳالهائي سگهندڙن جي ڳالهه ڪري ويو يا گونگن جي. انجي پيٽ ۾ امر جليل انهن ڪردارن کي واضح ڪري منجهائن هٿ ڪيئي ٿو ڇڏي ۽ اهي ڪردار سندن صلاحيتن آهر هڪ ٻئي ۾ ڳالهائن ٿا ۽ بس. ان ڳالهه پولهه مان پڙهندڙ اهو سمورو اندازو لڳائي ٿو ته انهن ڪردارن ۾ ڪير چالاڪ، ڪير اپوجهه، ڪير سياڻو، ڪير چريو، ڪير ڪوڙو، ڪير سچو، ڪير ڪانئر ۽ ڪير بهادر هو. ان بيان ڪرڻ مان پڙهندڙ چڻ ته ان جڳهه تي پاڻ بيهي انجون ڳالهيون ٻڌي ۽ منصف ٿئي ٿو، نه ڪ اديب پاڻ ڪنهن ڪاٺيءَ اک کي مرنگهه ڪوئي پڙهندڙن کي بيوقوف بنائي ٿو. جن ڪهاڻين، ان نڪته نگاهه کان مونکي متاثر ڪيو آهي سي آهن: 'هڪ دل جي اڪيلائي'، 'زندگي زهر'، 'دل جي دنيا'، 'ڪپيل ٻانهن جو وارث'، 'رُڃ'، سياح گائيڊ ۽ ٽرانسليٽر' ۽ 'سچل سرمت Trouble ۾'.

پلاٽ جي چونڊ

پلاٽ جي چونڊ مان هتي مراد آهي ته چند اهم مسئلن ۾ به اها پيٽ ڪرڻ ته ڪهڙي کي پهريان لکجي ۽ ڪهڙي کي بعد ۾، ۽ انهن کي صحيح تاثر ڇڏڻ لاءِ ڪهڙي جوڙجڪ ۾ لکجي. وقت جي ڳالهه سان گڏوگڏ جيڪڏهن پلاٽ جي چونڊ صحيح آهي

ته اها ڪهاڻيءَ لاءِ سونَ تي سهاڳ سمان آهي. هن لاءِ مان مثال طور پيش ڪندس امر جليل جون ڪهاڻيون: 'سوجهرو' 'سج اڀرڻ کان اڳ'، 'ڪيپيٽل پاڻهن جو وارث'، 'شڪست'، 'تاريخ جو ڪفن'، 'منهنجو پٽ مهدي'، 'ڌرتيءَ جي ڌوڙ آسمان جا تارا'، 'هن چار ۾'، 'ساڄن منهنجو دوست' وغيره.

ڪردار نگاري

ڪردار نگاريءَ مان منهنجو مطلب آهي ڪهاڻيءَ جي ڪردارن بابت وضاحت. جهڙيءَ طرح 'جمال ابڙي' جي ڪهاڻي 'شاهه جو قبر' ۾ انڪل اڌ ڪهاڻي شاهه صاحب جي وصفن، هلت چلت ۽ طبيعت بابت آهي، ذري گهٽ اوتري نينڙيءَ ڇوڪريءَ بابت ۽ عجب جي ڳالهه جو فقط ڪردار نگاريءَ ۾ ئي پڙهندڙ نينڙيءَ نينگر کي ڪافي حد تائين پيار ڪرڻ لڳي ٿو ۽ شاهه کان نفرت جو لڪل جذبو پيدا ٿيو وڃي، باقي نفرت، شاهه جي ڇوڪريءَ کي مارڻ کانپوءِ جاڳيو وڃي. اهڙيءَ طرح ڪردار واضح ڪرڻ تي ماڻهوءَ کي باقي ڪهاڻي تمام سٺي نموني ۾ سمجهه ۾ اچيو وڃي، ۽ پڙهڻ تي دل پٽي ڪيدي. ان ڏس ۾ امر به ساراهه جوڳو آهي. 'ساڄن منهنجو دوست' ڪهاڻيءَ ۾ امر جليل ساڄن جي باري ۾ ايترو ڪجهه ته ٻڌايو آهي، جنهن لاءِ سيڪڙات کي چڱو ڀلو ناول لکڻو پوي ها. ساڄن جا وصف، طبيعت، ڪم جي وقت جون ڪيفيتون ۽ نشي جي حالت. اهڙيءَ طرح 'زندگي هڪ ڪَنُ' ۾ پار چئيندڙ زال جي جيڪا ڪردار نگاري ٿيل آهي ساملان ۽ پوڌيءَ جي منهن تي هڪ زوردار لپاٽ آهي. 'تاريخ جو ڪفن' ۾ شيديءَ جي ڪردار نگاري ڪري ۽ انکي تاريخي واقعي سان هم-آهنگ ڪري جڻ ڪهاڻيءَ کي معراج تي رسايو ويو آهي. اهڙي طريقي سان 'اروڙ جو مست' ۾ مست جي باري ۾ وضاحت ڪري لکڻ کانپوءِ ائين پيو لڳي ته جڻ مست اکئين پيو ڏسجي. ڪهاڻيءَ جي تاثر ڇڏڻ لاءِ جيڪي به ذريعا آهن، انهن ۾ ڪردار نگاريءَ جو وڏو حصو آهي.

منظر نگاري

جيتوڻيڪ ڪردارن جي وضاحت به هڪ مخصوص منظرنگاري آهي، پر منظر نگاريءَ جون حدون انڪان به وسيع آهن. جو نه ڪردار ڪي ڌرتيءَ ۽ آسمان جي وچ ۾ لڙڪندڙ يا هوا ۾ ننڍڙا ذرڙا بڻجيو اڏامن نه ڪونه ٿا. انهنجو لاڳاپو ڪنهن مخصوص حصي سان، طبقي سان، رهائش، جاء، موسم، سماجي حالت ۽ ثقافتي حالت سان آهي. انڪري رڳو ڪردار نگاري به ڪهاڻيءَ کي مبهم ٿيڻ کان بچائي نٿي سگهي. جامع طور تي ڪهاڻي، پڙهندڙ تي تڏهن واضح ٿي ٿي سگهي، جڏهن ڪردارن سان گڏوگڏ منظر نگاري به چڱيءَ طرح سان ٺيل هجي. جهڙي طرح امر جليل جي ڪهاڻي 'خوني رات' ۾ جيڪا سياري جي اونداهيءَ رات جي منظر نگاري ڪئي وئي آهي ان ڪانپوءِ ئي گهوڙيسوارن جي بهادريءَ جي ساک وڌي ٿي، ورنه سنڌ ۾ هرعام رواجيءَ رات ۾ گهوڙيسواري ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. ان هڪ پاسي نه ڪهاڻيءَ جي تاثر تي اثر پوي ٿو نه ٻئي طرف پڙهندڙ جي دل ۾ ڪهاڻيءَ پڙهڻ جو شوق پڻ وڌي ٿو، جو نه هو انهن سان ان وقت ساڻ ٿيو وڃي ۽ منتظر ٿو رهي نه فيصلو ڪهڙو ٿيو. اهڙيءَ طرح ڪهاڻي 'هن چار ۾' وڏيري ۽ انجنيئر سان گڏ ڪار ۾ ٻاهران آيل مهمان ماڻي ويٺل آهي ۽ سنڌ جي جدا جدا هنڌن ۽ رستن ڪان ٿيندا اچن ٿا، انهنجي منظر نگاري ۽ خاص طور تي انهيءَ جاء جي، جنهنجي ڏاڙي ليڪ کي لکڻ لاءِ مجبور ڪيو، اهڙو نه پيش ڪيو آهي، جو ماڻهو پڙهڻ سان بيساخته چيو ڏئي ته 'واه سنڌيءَ ۾ به اهڙا ليڪ آهن' 'اروڙ جو مست' ۾ ڪنڊرن جي منظرنگاري جيڪڏهن نه هجي ها نه ماڻهو ائين سمجهي ها نه هو هڪ هنڌان اڏامي وڃي مست وٺ پهتو. جيڪا هن ڪهاڻيءَ جي اهميت لاءِ تمام گهڻو جو ڪاڻتي ڳالهه هئي. جيتوڻيڪ مقصد نه اهوئي هو، پر منظر نگاري نه ڪرڻ ڪري اهو مقصد ايترو واضح ۽ زوردار نه لڳي ها.

ڪردارن لاءِ ماحول پيدا ڪرڻ

ڪنهن به ڪردار کي بهادر ڪري پيش ڪرڻ لاءِ انجي

پيٽ ۾ هڪ بزدل ماڻهوءَ جو ڪردار به ڏنو آهي. جنهنجي بزدلي، بهادر جي بهادري چمڪائڻ لاءِ مددگار ثابت ٿيندي آهي. اهڙيءَ طرح شريف ۽ ڪمينو يا گندو ماحول ۽ هڪ بااصول انسان. ان ڏس ۾ امر جليل جون ڪهاڻيون: 'سوجهرو'، جنهن ۾ ذڪر جو زمانو، ان ۾ پيا ماڻهو مرڪزي ڪردار کي ڇا جو ڇا صلاحون ڏيئي رهيا آهن. اهو ماحول پيدا ڪري پوءِ به انجو عزم ڏيکارڻ ته 'پلي منهنجو نديڙو مري وڃي، انجي اها قرباني هر دؤر ۾ مشعل راهه رهندي'، انجي ڪردار کي چمڪائي ٿي ڇڏي. 'سياڻن ۾ هڪ ٻوڪ' ۾ سڄي گهر جو ماحول سرمائيدارانه ذهنيت جو ڏيکاري، ان ۾ هڪ بي - اي پاس جو چوڻ ته: 'مان هاري ٿيندس'. سڄيءَ ڪهاڻيءَ جي سونهن آهي. 'منهنجو دوست منهنجو دشمن' ۾ سرمائيدار ٻار کي هڪ غريب ٻار جي پيٽ ۾ ڏئي ۽ غريب جي غيرت ۽ پائدار عزم کي جيڪو چمڪايو ويو آهي، اهو هڪ فنڪارانه ڪارنامو پيو لڳي. 'دل جي دنيا' ۽ 'زندگي ۽ زهر' ۾ پيار کي غربت آڏو هٿيار ڦٽا ڪندڙ ڏيکاري، ليڪڪ هڪ ماهر نبض شناس هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي. جنهن هڪ ڪردار جي نبض تي هٿ رکي ۽ هن کوڙهئي نظام کي انجي مرض جو ڪارڻ ڄاتو آهي. ان ۾ اڇر رات ۽ چنڇر شام جو سرمائيداري جي ڪيرت ڏيکاري مرڪزي خيال کي تقويت پهچائي آهي. ان لاءِ 'منهنجو پٽ مهدي' هڪ ٺوس ثبوت آهي. جنهن ۾ امير جو مشرف به اسلام هجڻ ۽ انجي ٻارن جي راند لاءِ سنگ مرمر جي مسجد ٺهڻ ۽ غريب جي ٻار جي بکئي پيٽ مرڻ مرڪزي خيال کي حد کان زياده اثرائتو ڪري ڇڏيو آهي.

اضافي پلاٽ

دنيا ۾ ڪي چند اهڙا ليکڪ ملندا، جنجون لکڻيون هن نموني جون هونديون. هن ۾ ليکڪ کوبه هڪ پلاٽ رٿي وهندو آهي. پر انجي ڪردارن جي جدا جدا مصروفيتن سان جدا جدا ڏنڏن وسيلي، هو پيون به ڪي اهڙيون ڳالهيون ڪري وهندو آهي جيڪي،

پنهنجي پنهنجي جاءِ تي، هڪ جدا گانهه پلاٽ جي حيثيت رکندڙ آهن.
پر ليکڪ انهنکي ڪردارن ذريعي هلندي هلندي اوچتو اظهار ڪيو
وجهي. جيڪي خيال سان پڙهندڙن جي ذهن تي متحرڪ جيان
اچيو لڳن ۽ سندن ڪيٺي نظرياتي جهڳڙا، جيڪي هو ذهن ۾ کنيو
ڦرن، هڪ ميڪلڊ ۾ ٺٺ ڪيو وجهي. ان طريقي لاءِ امر جليل
جون ڪهاڻيون: 'منهنجو دوست منهنجو دشمن' ۾ هڪ امير جي
پيٽ ۾ هڪ غريب جو ڪردار وڏيڪ پڌائڻ سان گڏوگڏ هن اهو
به پڌايو آهي ته امير ماڻهو غريب مزدور کي کهڙن بهانن سان
ڪمزور بنائيندو آهي ۽ ڪيئن عارضي سهوليتن تي راضي ڪندو
آهي. 'دل جي دنيا' ۽ 'زندگي ۽ زهر' ۾ عشق کي غربت آڏو مجبور
ڏيکارڻ ڪانپوءِ اهو واڌاري به ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيئن مئنيجر
چوڪريءَ ٽائيپسٽ کي قرض ڏئي ۽ سندس غربت جو فائدو وٺندي،
ڪيس غلط استعمال ڪري رهيو هو ۽ ڪيئن انٽرويو وٺندڙ،
چوڪريءَ جي غلط استعمال ڪرڻ جي ڪري ماڻهو چوندي رهيا
هئا: 'منهنجو پٽ مهدي' ۾ غريب جي بک حيڪري موت کان علاوه
انفارميشن کاتي، سي آءِ ڊي کاتي تي لعنت وڌي اٿس، جٽ
زميندار جي ذهنيت، پولس جا ڪلور وغيره ڏيکاريل آهن ۽ 'شڪست'
ڪهاڻيءَ ۾ پروفيسر ڪريم جو ڪردار ڏيکاريل آهي نه جيتوڻيڪ
هو تمام مشهور ماڻهو هو، دنيا جو ادب پڙهيل هو. وڏن فيلسوفن
کي ذاتي طور تي ڄاڻندڙ هو، پر اهي سڀ ڳالهيون سندس روح جو
زخم پري نه سگهيون، سندس ضمير جو جواب ڏئي نه سگهيون. پر
انکان علاوه ليکڪ جيڪا پروفيسر ڪريم جي تقرير ڏني آهي. انجو
۽ انٽرويوءَ جو اکر اکر جدا هڪ اها ڪهاڻي آهي، جنهن هن سڀ
ڪانٽيننٽ کي رت سين رڱيون آهي ۽ رڱيندي اچي، پر ليکڪ
انکي اهڙي نموني ۾ پيش ڪيو آهي جو وڏن ناولن ۽ تاريخن
کي پڙهڻ ڪانسواءِ ئي هن ڪهاڻيءَ انهن جو نت ڏئي ڇڏيو.

صديق ناشر چنڙ

هر ڪو ليکڪ ڪنهن نه ڪنهن حادثي کان متاثر ٿي ڪجهه،

نہ ڪجهہ لکندو آهي، انسان سندس اهو مقصد هوندو آهي تہ جنهن حادثي کان، جهڙيءَ طرح هو پاڻ متاثر ٿيو آهي، ان حادثي بيان ڪرڻ سان هو اهڙيءَ طرح ئي پڙهندڙن کي متاثر ڪري. پوءِ اهو سندس فنڪارانہ خوبين تي منحصر آهي تہ ان ڏس ۾ هو ڪيتري قدر ڪامياب رهي ٿو. چو تہ هو ان حادثي کي ڪهاڻيءَ جي ڍانچي ۾ سموئي ٿو. ان لاءِ ظاهر آ تہ هو ان حادثي کي ڪيترن ئي ڪنڊن ـ ڪڇڻ سان ڏاهيندو. سندس فن جو ڪمال ان ۾ آهي تہ هر ڪهڙي پنهنجو پنهنجو تاثر ڇڏي، پر آخري تاثر اهو هجي، جنهنجي ڪري هن اها ڪهاڻي لکي. مثال طور امر جليل جي ڪهاڻي 'ڌرتيءَ جي ڌوڙ آسمان جا نار' ان ۾ ليکڪ ڏيکاري ٿو تہ هڪ شاهہ صاحب ڪيئن شهوت جي غلبي کان مات کائي ڪارن وڪندڙ عورت سان بدسلوڪي ڪري ٿو ۽ ان جي عيوض هنکي ڪيترو پوکڻو پوي ٿو. ان ڪهاڻيءَ ۾ شاهہ صاحب ۽ اوڏڻ جي ميلاپ جو ذڪر بہ ڪيل آهي. پر ليکڪ جي فن جو اهو ڪمال آهي جو انجو تاثر، پڙهندڙ تي، شهوت جو نہ، ظلم وارو ٿئي ٿو. 'زندگي هڪ ڪن' ۾ عورت جو ملان ۽ پوڙيءَ وٽ وڃڻ بيان ڪندي بہ جليل صاحب انجي تاثر کي برقرار رکيو آهي تہ ان عورت لاءِ پڙهندڙن کي احساس پيدا ٿيو وڃي ۽ هن پنهي لاءِ نفرت. اهڙيطرح 'شڪست' ۾ پروفيسر ڪريم جي عظمت ۽ شهرت بيان ڪرڻ ڪانپوءِ بہ اهو ڏيکارڻ تہ هو جنهن سڪون جي تلاش ۾ آهي، اهو ڪنهن روح جي زخم جي ڪري ملي نہ سگهيو آهي، سندس فن جو ئي ڪمال آهي. 'منهنجي دل موهن جو دڙو' ۾ بہ جيستائين ڇوڪريءَ جي نہ نڪري هلڻ وارو حصو آهي، تہ ماڻهو ان پڙهڻ ۾ آهي تہ جيڪڏهن هنکي چاهي بہ ٿي تہ پوءِ ڇو هنسان نڪري نہ ٿي وڃي. پر ڇوڪري جا آخري تاثرات پڙهڻ سان، پڙهندڙ تي واضح ٿيو وڃي تہ ڇوڪريءَ بالڪل صحيح ٿي چيو، جيڪو ليکڪ کي اصل واضح ڪرڻ جو ارادو ٿو ڏسجي. آخر ۾ آهي ڪهاڻي، 'عظمت جو ثبوت.' هن ڪهاڻيءَ ۾ تہ پڙهندڙن کي پتوئي نہ ٿو پوي تہ ڇو سندن حمايت سنهڙي ماڻهوءَ لاءِ ٿيو وڃي، جڏهن تہ هو پنهنجي وات سان اهڙي ڳالهہ بہ نہ ٿو ڪري،

پر ميڪاري ڪلهن ۾ واڇن ٽيڙڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. پر انجي باوجود به انجي ٽلهي شخص لاءِ حقارت ظاهر پئي ٿئي. اهو صرف بيان ڪرڻ جو ٻي اهڙا طريقو آهي، جنهن موجب جيئن پوءِ تيئن ڪهاڻيءَ جو تاثر زوردار ٿيو وڃي.

سچائي

سچائيءَ مان هتي منهنجي مراد آهي ته ڪردار ڪيترو به اوچي هوندي به پنهنجون ننڍڙيون ننڍڙيون غلطيون تسليم ڪري سچائيءَ جو ثبوت ڏئي. جيئن 'شڪست' ۾ پروفيسر ڪريم باوجو ايڏي فلاسافر هجڻ جي ۾ ادبي مطالعي جي به سندس ڪيل غلطيءَ کي نٿو وساري ۾ اچ به ان جو اقراري آهي ته هن اهو ڏوهه ڪيو آهي، جنهن اڏو سندس هر ترقي نيچ پئي لڳي. پروفيسر ڪريم کي ايترن خوبين جو مالڪ پيش ڪري به ليکڪ سندس ان غلطيءَ کي معاف نه ڪري سچائيءَ جو ثبوت ڏنو آهي. 'جڏهن مان نه هوندس' ۾ هڪ قومي هيرو ڪيئن ڪنهن ڇوڪريءَ جي چڪر ۾ ٻاهر ويندي ويندي پڪڙجي پوي ٿو. جيڪو ٻاهر وڃي ڪافي ڪم ڪري سگهي ها. انجي بهادريءَ جو ڪردار هڪ پاسي، ته هيءُ ڪردار ٻئي پاسي ڏئي امر جليل هڪ سچائيءَ جو ثبوت ڏنو آهي نه ڪ ٻين وانگر هيرو کي فرشتو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿائين.

مٿين خاصيتن کان علاوه امر جليل ٻين انيڪ خوبين جو مالڪ آهي. جيڪي وقت به وقت پڙهندڙن تي واضح ٿينديون وينديون، جن تي سندس فن جو چمڪندڙ آئيندو به منحصر آهي.

"هتانجا ماڻهو سخت امن پسند آهن. چورون پالڻ سندن عادت آهي." ادب سان وراڻيم، "هن علائقي ۾ ٻڪري شينهن جي ساهيڙي، ۽ شينهن ڏوٻيءَ جي ڳڏهه جو دوست هوندو آهي."

— امر جليل، ڪهاڻي 'سياح، گائيڊ ۽ ترانزسٽر.'

قاسم جماڻي

امر ۽ انجي امرتا

هونئن تہ هن امر ڏرتي هيستائين رڳو امر ئي اپايا آهن. هن ڌرتي جي ارهہ تي هر اوپڙ امر ٿي اپري ٿي. پر جنهن امر جي باري ۾ اڄ آءٌ لکي رهيو آهيان. ان امر جي باري ۾ لکڻ وقت منهنجو قلم مولڪان بہ کي قدم اڳيرو آهي. اڄ قلم جو ڳاٽ گهٽو اوچو آهي. ڇو نہ . هن قلم هيستائين هزارن کي اهڙي امرتا بخشي آهي . پر هن امر، هن قلم کي بہ امرتا بخشي ڇڏي آهي. هينئر قلم ۽ امر هڪ آهن. فن ۽ فنڪار جو هي سنگم اهڙو ئي سندر آهي جهڙو ٻن پاروهي ندين جو. امر قلم جي هر شاخ ۾ نوان نوان پيوند لڳايا آهن جيڪي وڏي وڻ ٿيڻ وارا آهن. مڪالما لکڻ جو تہ امر کي ملڪو آهي. هو پنهنجي جادوئي لفظن سان بي جان سٽن ۾ ساهہ وجهي ڇڏي ٿو. امر، ڪهاڻيون اهڙي تہ حقيقي روپ ۾ ادا ڪري ٿو جو پڙهندڙن کان دانهن نڪريو وڃي. سندس ذهني شعور، خيالي پرواز جون اهڙيون تہ اتاهيون عبور ڪيون آهن، جتي پيو ڪو پهچي نٿو سگهي. امر جن اتاهين تان غوطا لڳايا آهن، تنجو تصور ڪري تعجب وٺيو وڃي. هنجي ذهن جي سورج جون شعائون ڪيڏيون نہ تيز ۽ تکيون آهن! آهي معاشري ۽ معيشت، سياست ۽ ثقافت، مذهب ۽ ماڻهپي جي هر ننڍي وڏي گندي ڪُنب ۾ وڃي پهتيون آهن. آهو گند اسان ۽ اوهان سڀ سالن کان ڏسندا پيا اچون . پر ڪرهت ڪڏهن ڪنهنکي ڪانہ ٿي. ڇو تہ اسانجا نڪ انهيءَ بيهوش ڪندڙ بدبوءِ تي هري ويا آهن. امر جڏهن الهن گند جي ڍيرن کي پنهنجي قلم جي نوڪ سان خوب ڦلهوري اسانکي انهيءَ گندي بدبوءِ جو احساس ڏياري ٿو، تڏهين اسان کيس باغي، ملحد، بي دين، الاجي ڇا جو ڇا چئي وجون ٿا. اهـا اسانجي ڪند ذهني، بي قدري ۽ بي علمي آهي. امر اسانجي اوٺائن کي خوب ڄاڻي ٿو. هي ڇيلاٺو اسانجي سٽل ذهنن ۾ ڏنگ هڻي پنهنجو اسلهہ زهر اوتڻ چاهي ٿو. امر ڪڏهن بہ بي مقصد نہ لکيو آهي. هن هميشه مقصد جا موتي لفظن ۾ لپيٽي وڏي واڪي ورهايا آهن. امـر هميشه عالمي امن ، بين الاقوامي برادري، معاشي برابري ۽ انساني ڀائيچاري جو حامي رهيو آهي. هنجي هر ڪهاڻي عالمي افراتفري،

نسلي امتياز، نظرياتي ڪشمڪش، بي راه روي ۽ بربريت جي خلاف مضبوط محاذ ثابت ٿي آهي.

اها منهنجي بدقسمتي ٿي سمجهو جو هن وقت تائين امر سان منهنجي فقط هڪ ملاقات ٿي سگهي آهي. سا بہ تازو ١٩٧١ع ۾. پر هن امر جي امرتا جو اعتراف مونکي ١٩٦٦ع کان وٺي آهي، جڏهن منهنجي عمر فقط سورهن سال هئي. نئين زندگي ۽ ان وقت جي مختلف رسالن ۾ امر جون ڪهاڻيون پڙهي پڙهي پنهنجي دل ۾ مون امر جي هڪ تصوراتي تصوير ٺاهي ورتي هئي. هڪ پيري اوچتو ماهوار ”سهڻي“ جي آفيس ۾ طارق اشرف جي معرفت امر سان جڏهن منهنجي پهرين ملاقات ٿي، تڏهن آءٌ دنگ رهجي ويس. امر منهنجي تصوراتي تصوير جي بلڪل هوبهو نڪتو هو!

پريل صحتمند جسم، پريل ڳٽن تي پڌر جهڙا ڪارا قلم، سانوري رنگ جو هي سورمون واقعي باغي، بيباڪ، انقلابي، انسانيت جو پوڄاري، هن صحرائي پڪيل انسان جو ساٿي، ڪوڙڪي گلو ڦاڙي، ڪوڪون ڪري، ڪوڙ چوندڙ، ڪوڪلي خانداني ننگ و ناموس جو پانڌو ڦاڙيندڙ، پڪيل پنوانيل ۽ اونداهن ذهنن کي چرڪائيندڙ، وقت جي وحشي وڏيرن، رهزن رئيسن، شيطاني شملي وارن چوڌرين، ڪميڻن ڪمدارن، مروانن منشين ۽ ڪيچر قاضين جي ڪرتوتن کي آرسي ڏيکاريندڙ، هٽن هارين ۽ پورهيتن جو حامي، انڌي سماج جي آزاريندڙ ريتن ڪان تنگ اچي طوائفون بڻجي نچندڙ نياڻين جو حامي. امر اهڙو ئي هو جهڙو پڙهيو بڌو ۽ سمجهيو هوم. اروڙ جو مست، بارنيسٽ اسٽريٽ جو غنڊو، مرد لاش جو سفر، منهنجي دل موهن جو دڙو، منهنجو پٽ مهدي، چٽي ڪُتي جو موت، شڪست ۽ جڏهن مان نہ هوندس جو خالق، امر منهنجي آڏو روبرو هو. مونکي سندس ڪين اڻ وسرندڙ ڪهاڻين جا موضوع ۽ مڪالما ياد اچڻ لڳا. هڪ ڪهاڻي ۾ هن عالمي اسٽيج تي اچي وڏي واڪي چيو هو: ’اي انسانيت جا محافظو! اچو تہ اچ هٿ هٿ سان ملائي عالمي امن ۽ پيار کي پنهنجي دائري ۾ پناهہ ڏيون. اچو تہ اچ اسين مظلوم ۽ ڏتڙيل حال انسان عهد ڪريون. اچو تہ دنيا جا محنت ڪش ۽ مفلس انسان عهد ڪريون تہ اسين هن ڌرتي لاءِ نئون آدرش ڏيندا سين. اسين مذهبي جنون، نسلي برتري جي احساس ۽ نظرياتي ڪشمڪش جي آدمخور آڏو همالہ وانگر اٽل ٿي بيهندا سين ۽ ڏتڙيل انسانيت جي حقن جي حفاظت ڪندا سين.، نہ رڳو اسلام پر موجوده

سيني مذهبن کان امر نہ رڳو غير مطمئن آهي، پر انهن مڙني مذهبن کي هو مرندو ڏسڻ گهري ٿو ۽ انهنجي جاءِ تي مذهبِ انسانيت کي آڻڻ گهري ٿو، جنهن ۾ انساني قدرن کي وڏي اهميت آهي. هڪ هنڌ تي بي ٻاڪيءَ سان کهڙو نہ ڏهہ پهہ سچ چٽي ڏنو اٿس: 'مذهب مان منهنجو مطلب فقط اسلام نہ آهي، مذهب جي اصطلاح ۾ اسلام، هندو ڌرم، عيسائي، جين ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا. جهڙيون حالتون رونما ٿي رهيون آهن، تن مان ائين محسوس ٿئي ٿو تہ مذهب هن صديءَ جي پڇاڙي تائين يا ايندڙ صديءَ جي شروعات ۾ پنهنجو موت پاڻ مري ويندو.' مذهب جي جاءِ معاشي برابريءَ جون قوتون والارينديون. هـاءِ، هاءِ خـدا اهو ڏينهن جلدي آڻاري امـر اهڙي روشن سج ڏانهن اشارو ڪيو آهي، جيڪو اڳ نو آڻري چڪو آهي. ان جو انڪار اسان هاڻي گهڻو وقت ڪري نٿا سگهون. امر جي هي پيشنگوئي شال جلدي پوري ٿئي. هو عليٰ اعلان چوي ٿو: 'ويهين صديءَ جي آخر تائين دنيا جا سمورا مذهب پنهنجو موت پاڻ مري ويندا. انسان ذهني غلامي جي زنجيرن مان آزاد ٿيندو. جنت جي لالچ ۽ دوزخ جي ڏڙڪن کي ڪٽ ۾ نہ آڻيندو.'

'اها گهڙي پري نہ آهي منهنجي ساءِ، جڏهن انسانيت ۽ انساني قدرن جا اعليٰ اصول دنيا جي ڏتڙيل قومن کي هڪ محور تي آڻي بيهاريندا.' موجوده مذهب اسانجون فطري تقاضائون پوريون نہ ڪري سگهيو آهي. انڪري امر اهڙي مذهب جي انڌي پرچار کي بي مقصد ۽ بيڪار سمجهي ٿو. انهيءَ ڳالهہ جو چٽو مثال پيش ڪندي، هن هڪ هنڌ لکيو آهي: 'نور مسجد جي مينارن تي چار لائوڊ اسپيڪر لڳل آهن، جن مان ڏينهن ۾ پنج دفعا بانگ جو آواز ايندو آهي ۽ جمعي ڏينهن مولانا عبدالجبار ڪپچاٽي لاڳيتو ڏيڍ ڪلاڪ تائين خطبي کان اڳ ڳالهائيندو آهي. هو ماڻهن کي قبر جي عذاب ۽ قيامت جي ڊپ ۽ الله سائين جي قهر کان ڏڪائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ ماڻهو جيڪي بُک جي عذاب، بيروزگاري جي ڊپ ۽ خالي ذهنن ۾ ويٺل راڪاس جي قهر کان ڪنبيل آهن، تن تي مولانا جي تقريرن جو زبردست اثر ٿيندو آهي.'

امر، اسانکي بيشڪ اعتراف آهي تہ اسان انساني قدرن کي ڪڏهن بہ اهميت نہ ڏني آهي. هڪڙي 'نجم' نہ پر اسان مڙيئي انهن انسانن جي برادري مان آهيون، جن 'وان گو' کي مفلسي ۾ مرڻ ڏنو، پر سندس تصويرن جو ملهہ لکين رپيا لڳايائون___ جن سقراط کي زهر ڏنو،

۾ سنڌس افڪار ڪتابن ۾ ڇپايائون - جن عيسيٰ کي صليب تي لٽڪايو، پر سنڌس مورتين سان گرجائون ڀريائون. امر جي هن چوڻ ۾ به ڪو شڪ ڪونهي ته: 'انساني وهنوار جا قدر وقت جي ڪوري ۾ ڪاسندي، ڇرندي ۽ سڙندي بدلجندا رهيا آهن. پر صدين گذرڻ ڪانپوءِ به انسان ذات جي هڪ ٻئي ڏانهن نفرت ۽ حقارت، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جا جا بنيادي سبب ساڳيا رهيا آهن.'

اهي بنيادي سبب ڪڏهن مذهب جي شڪل ۾ ته ڪڏهن رنگ ۽ نسل جي اوچ نيچ جي شڪل ۾، ڪڏهن معاشي برتري جي شڪل ۾، ته ڪڏهن سياست جي شڪل ۾ رونما ٿيندا رهيا آهن. فرق فقط هي رهيو آهي، 'ظالم هر دور ۾، هر حال ۾ ساڳيو رهيو آهي، فقط مظلوم بدلجندو رهيو آهي. زهر جو پيالو ساڳيو آهي، فقط سقراط بدلجي ويو آهي. ڪربلا جو ميدان ساڳيو آهي، مگر حسين ابن علي بدلجي ويو آهي.' سنڌس قلم جي هڪ ٻي جهلڪ به مونکي ياد آهي، جنهن ۾ امر انساني قدرن کي پائمال ٿيندي ڏسي چيو آهي: "جنت آها جاءِ آهي، پر ٽيتم جنهن تي فقط مسلمانن کي موروثي حق آهي. جنت ۾ هيمون ڪالاڻي، اچمڻ ڪومل، هري موٽواڻي، هريڪانت، ڪلاپرڪاش
ڀڳت ڪنور ۽ سوڀي گيانچندائيءَ جهڙن کي وڃڻ نه ڏيندا آهن." ٢

موجوده سماج مان به امر نه رڳو غير مطمئن آهي بلڪ انڪاري به. امر هڪ جاءِ تي اسانجي دل جي ڳالهه ڪئي آهي. لکي ٿو: "نو جهڙا انقلابي شاعر سماج دشمن آهن."

"جنهن شيءِ جو ڪو وجود ئي ڪونهي، انجو مان دشمن ڪيئن ٿيندس."

"تون سماج جي وجود کان انڪار ٿو ڪرين."

"گهاٽي جو ٻيو نالو جيڪڏهن سماج آهي ته پوءِ مان سماج جي وجود کان انڪار نه ٿو ڪريان."

اسانجي هڪ انڌي نيڪي اسانکي هڪ وڏو نقصان پهچايو آهي، انڪري امر اسانکي هڪ تاريخي حقيقت ڏانهن اشارو ڪندي هڪ هنڌ لکيو آهي: 'هڪ تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ مهمان نواز ۽ سباجهيون قومون هڪ ٻن صدين کان وڌيڪ پنهنجي وجود کي برقرار رکي نه سگهيون آهن، ڇو ته سباجهين ۽ مهمان نواز قومن وٽ ڪڏهن اهڙا شاهينگ مهمان به ايندا آهن، جيڪي سنڌن ونين ۽ ٻنين جا مالڪ ٿي ويهندا آهن.'

ملڪ جي ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جون اوچيون عمارتون پنهنجي

اهم فرض پوري ڪرڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيون آهن. آمر ڪان اِهي يونيورسٽيون بہ گهربيون ڪونہ آهن. هڪ هنڌ ڪهڙي نہ دک ڀري ڳالهہ ڪئي اٿس: ”اسانجون يونيورسٽيون ۽ ڪاليج، تعليم سان سماجي نظام مان ننڍ وڏائي جو فرق ختم ڪري ڇڏيندا. تون بہ هڪ ڏينهن سي-ايس-پي ڪري وڏو عهدو حاسل ڪري مونکي بہ حاصل ڪري سگهندين.“

”مان اتفاق جو قائل نہ آهيان نجمہ. هنن ڪاليجن ۽ يونيورسٽين مان ڪئي ذهن ڪلارڪ، دفتري، ٽيچر ۽ ماستر پيدا ٿيندا آهن ۽ ٿيندا رهندا. مان ان محڪوم رعيت جو هڪ معمولي ۽ غير اهم فرد رهندس. مان حاڪم نہ پر چنگيز خان ۽ هلاڪو جهڙن حاڪمن لاءِ بهترين شڪار ٿيندس.“ اسانجي حاتمن جي سڪٽي سخا جنهنکي سوالي پنهنجي ٻولي ۾ بيوقوفي چوندو آهي. آمر انهن جا پول پڌرا ڪري ٿو: ”ڪهڙيون ڳالهيون ٿو ڪرين سائين. رب جو قسم آ، اسان توهان سنڌي وڏيرن لاءِ پنجاب ۽ سوات جا داٽا ڳولي ڪٺي ايندا آهيون. ڇا ياد ڪندين پهلوان کي، وڏيرا سائين.“ ”اڇي وٺ پهلوان، ڇا ياد ڪندين تہ ڪڏهن فراخ دل سنڌين سان ڪم پيو هيءَ.“ پهلوان ٻوڙي آيو ۽ ٻنهي هٿن ۾ نوٽن جي ٿهي وٺندي چيو، ”رب جو قسم آ، اڄ حاتم هجي ها تہ ڄيڪر روئي پوي ها، وڏيرا سائين. داتا شل سنڌين کي سلامت رکي. رب جو قسم آ، توهان ڪانپوءِ توهانجو اولاد بہ اسانجو قدر ڪندو رهندو وڏيرا سائين.“

امر جتي زهر جا ڪڙا ڍُڪ ٿو آڇي، اتي سنڌين جي روايتي بهادري، وطن پرستي ۽ قوم پرستي کي نئين سر اجاگر ڪرڻ لاءِ هن احساس ڪمتري ۾ مبتلا قوم کي ياد ٿو ڏياري: ’سرڪش سنڌين جون مائرون موڪلائڻ مهل ’خدا حافظ‘ چوڻ کي بزدلي جي علامت سمجهنديون آهن. الوداع ڪرڻ مهل سنڌي مائرون پنهنجي پٽن کي چونديون آهن:

”گهوڙن ۽ گهوٽن جيئڻ ٿورا ڏينهڙا،
ڪڏهن منجهہ ڪوٽن، ڪڏهن راهي رڻ جا.“

امر جي قلم جي جهلڪ اوهان ڏٺي. امر لکي ڇاڏي تہ بيان بہ ڪري ڇاڏي. امر، تون بيشڪ امر آهين. تنهنجي قلم جون پاڙون پاتال ۾ کتل آهن. تون ائين نہ چئو تہ، ’جڏهن مان نہ هوندس، تون هوندين، آهين ۽ هوندين. نہ تون ڪڏهن فنا ٿي سگهين ٿو، نہ تنهنجو فن ڪڏهن فنا ٿي سگهي ٿو.

قيوم لالائي

آمـــر

مون پسنديده فنڪار

۱۹۷۱ع ڌاري نوڪريءَ سانگي ڪراچي وڃڻ ٿيو، جت پنهنجي ادبي ۽ سياسي دلچسپيءَ جي ڪري اهڙا نڪاڻا ڳوليم جت اهڙا ماڻهو ملي ٿي سگهيا، اهڙن ۾ 'اڏن' مان هڪ مشهور اڏو ڪيفي ڊيريا به هو، جيڪو پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪراچي جي رنگين شامن ۾ ڪراچيءَ جا گهڻائي دانشور، سياسي ڪارڪن اتي اچي ملندا هئاسين.

آت اسان سنڌين به پنهنجو اڏو بڻايو. بس، پوءِ ته سياسي بحث ڪانونٽي باريڪ ادبي نڪتن تائين ڳالهيون ٿينديون هيون. پلا ڪهڙو مسئلو هو، جيڪو ٽيبل تي ڳالهايو نه ويندو هو، عالمي انقلاب ڪانونٽي سنڌ جي قومي تحريڪ تائين ۽ ڪرشن چندر جي افسانه نگاريءَ ڪانونٽي پڪاسو جي آرٽ تائين.

انهيءَ ٿي زماني ۾ ممتاز مهر ۽ نبي بخش کوسو به سڪر مان آسهيا هئا، جيڪي پڻ اتي اچي حاضري پريندا هئا. اقبال جتوئي، عمر خشڪ ۽ نذير چنو به روز جا گراهڪ هئا. باقي ڪڏهن ڪڏهن ناصر موراڻي، تاج بلوچ، پريم جگيشا به ايندا رهندا هئا ۽ پيا سنڌ مان ايندڙ ڪيترائي دوست هوندا هئا.

"آمر جليل نٿو اچي؟" هڪ ڏينهن اقبال کان پڇيو هئم.

"نه، آهو هوٽلن ۾ اچايو ويهي وقت نٿو وڃائڻ چاهي.... تون، اسان ته واندا آهيون."

۽ مان سوچيندو رهندو هوس ـ 'عجيب آ امر جليل به!'

ڪيفي ڊيريا مان نڪري پوءِ اپافي جو رخ رکندا هئاسين، اڪبر بلوچ جي ڪتابن واري دڪان تي ناڪر شرما ملندو هو. انڪي اتان وٺي ايندا هئاسين ڪيفي نيوپارڪ تي، جت

شمشيرالحيدري هوا ۾ سگريٽ جا دونها ڦاهيندو نظر ايندو هو ۽ ٺاڪر شرما پوءِ شروع ٿيندو هو آپٽار ۾، ڏينهن جو سنيما ايڊورٽائيز ڪمپني ۾ نوڪري ڪري دير سان موٽندو هو، پگهار ٿورو، ڪم گهڻو. سو يار جيخار به اوتري. هميشه ٿر جي گهريلو هنر جا ڪراچي ۽ ٻاهرين ملڪن سان واپار جا منصوبا ٺاهيندو هو ۽ روز پنهنجي ڪار گذاري ٻڌائيندو هو. هن پنهنجي خيالن ۾ ٺاهيل ڪمپني جو نالو 'مارئي هينڊي ڪرافٽ' به رکي ڇڏيو هو (۽ هينئر خوشقسمتيءَ سان سندس ذهن جون خيالي ڳالهيون ڏنڊي عملي صورت اختيار ڪئي آهي ۽ ڪذهن جون خيالي ڳالهيون حقيقت بڻجي ويون آهن) ۽ اهڙيءَ ريت ٿي ڪراچي ۾ اسانجون شامون گذرنديون هيون. منهنجي من ۾ هڪ اهائي اڻ تڻ هوندي هئي ته امر سان ملاقات ڪجي....امر ڪيئن آ....سندس طبيعت ڪيئن آ.... ننڍي هوندي کان ٿي سندس ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ پڙهندو هوس. سندس فن پنهنجي همعصر سنڌي ڪهاڻيڪار موهن ڪلپنا ڪانپوءِ ڪافي اوچو آهي، سندس ڪهاڻين جا ڪردار چرندڙ پرندڙ انسان آهن... امر پنهنجي هڪ هڪ جملي ۾ طنز جو اهڙو نشتر رکيو اچي ٿو، جيڪو اسانجي لکندڙن ۾ گهٽ ملي ٿو. مون پڙهيو هو ته امر جي هڪ ڪهاڻي ۾ هيرو هڪ ڇوڪريءَ سان محبت ٿو ڪري ۽ ان کانپوءِ سندس محبوبه بيوفائي ٿي ڪري ۽ هيرو ان غم کي ڪافي دل جي گهرائين سان محسوس ڪندي عورت تي بيوفائي جو طعنو هڻي نفرت شروع ڪري ٿو....۽ جڏهن گهر پهچي ٿو تڏهن سندس ماءُ ٻڌائي ٿي ته: "رخسانه سامهون سائيڪل جي دڪان واري سان ڀڄي وئي."

رخسانه سندس جوان ڀيڻ هئي.

امر پنهنجي ان ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نه عظيم آهي ۽ سندس فن ۾ ڪيتري نه حقيقت آهي.

۽.....۽ پوءِ امر جون ڪهاڻيون پڙهندو رهيس، ملڻ جي آس به پنهنجي جاءِ تي قائم رهي. هڪ ڏينهن، شام جو دستور موجب ڪيفي ڏيريا ۾ ويٺا هئاسين.

"امر ٻاهر ڪتاب پيو ڏسي." اقبال ٻڌايو، "هلو ته ملونس."

اقبال چيو.

پاهر نڪتاسين، سامهون مارواڙي، فوٽ پاٿ تي ڪتاب رکيو ويٺو هو ۽ امر جليل اتي بيٺو ڪتاب ڏسي رهيو هو. ۽.....۽.....

امر جليل منهنجو پسنديده فنڪار، منهنجي سامهون بيٺو هو.....، خوش پوش، ڳالهه ڳالهه تي ٽهڪ ڏئي کلڻ وارو. جسم ۾ پريل، وڏا شهپر، هر هڪ سان ياڪر پائي مليو. اها امر سان پهرين ملاقات هئي، جيڪا تمام مختصر ٿي. ۽ پوءِ بينگال تي ملٽري ايڪشن شروع ٿيو، هُت جنگ شروع ٿي، هر هڪ دوست مايوس ۽ زندگي جي چڪر ۾ رُڌل ٿي نظر آيو، امر، الائي ڪٿي هليو ويو هو، اقبال جتوئي ۽ منهنجو روز ملڻ ٿيندو هو.

”امر جو الائي ڪهڙو حال آهي.“ مون اقبال کي چيو، ”هل ته هلي ملونس.“

امر ان وقت سعيد منزل پرسان فليٽ ۾ رهندو هو. انهيءَ ڏينهن امر مونکي هڪ حساس ليکڪ ٿي نظر آيو، سندس ـــهن تي ڏ ک جون ريکائون هيون، اکيون ويران هئس، شايد ڌرتي تي خون وهندڙ ڏسي، تڙپي آٿيو هو. ان ڏينهن هن زور و شور سان اسان سان سياسي بحث ڪيو هو ۽ کيس يقين هو ته بنگال آزاد ٿيندو ۽ پوءِ کيس سنڌ جو مستقبل ستائي رهيو هو، هن چيو ته بنگال کانپوءِ فوج سنڌ جو نه رخ رکي. امر پنهنجي ڌرتي لاءِ ايترو سچو هو، جو هن ان کانپوءِ کيترين ئي قوم پرست ڪهاڻيون ڏنيون، جن ۾ سنڌي قوم کي سجاڳيءَ جو پيغام ڏنل هو.... هُو پنهنجي من ۾ هن ڌرتي لاءِ الائي کيترا سندر سپنا ڏسي رهيو هو، تڏهن ته هن جڏهن مان نه هوندس، جهڙي ڪهاڻي لکي هئي.

بنگال آزاد ٿيو، جنگ بند ٿي چڪي هئي، ڪيفي ٽيريا، جماعت اسلامي جي ڏاڙهي پوش غنڊن هوٽل منجهه بار هجڻ ڪري تباهه ڪري ڇڏي. ۽ پوءِ اسانجو اڏو ڪيفي جهان ۽ ايلفي ۾ هوٽل ايلفي جت امر به ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو. هڪ ڏينهن امر هوٽل ۾ آيو، اهوئي خوش پوش، هر ڳالهه تي ٽهڪ ٿي ڏنائين. چار پنج چٽا هياسين، ڳالهين مان ڳالهيون ٿي نڪتيون، نيٺ پيٽ جي

ڳالهه نڪتي. ڪنهن چيو: ”اڄ پيئڻو (Drink) وڃي.“ سڀني کي تازو پگهار مليو هو. ”سڀ شيئر (Share) ڪري پيئون“ — امر ٺهڪ ڏئي چيائين، ”ڇڏيو پيئڻ کي — هلي ٿا پاپولر ريسٽورينٽ ۾ رات جي سٺي ماني کائون.“

”ماني به کائبي. اڄ نه پيئون.“ اقبال چيو، ”ڪاڏي شراب ڪاڏي ماني. ڪهڙي غير شاعرانه ڳالهه ڪئي اٿئي.“

سڀ امر کي وٺي ويا، امر پنهنجي اصرار تي قائم رهيو ته هُو ڪڏهن به نه پيئندو ۽ پوءِ هليو ويو.

مون سوچيو: ’هي ڪهڙو فنڪار آ. شراب به نٿو پئي .... ۽ ڪهاڻيون ڪهڙيون سٺيون ٿو لکي، گهڻو ڪري سڀ ليکڪ شراب پيئندا آهن ۽ هي ڪهڙو ليکڪ آ، جو سگريٽ به نه ٿو پئي. سگريٽ جي دونهين کان به نفرت ٿو ڪري. عجيب آ. پوءِ مون امر جي ڪهاڻي ’رڃ‘ بابت سوچيو، جنهن ۾ هڪ اسڪول جا ٽي ماستر رات جو شراب پيئن ٿا ۽ عجيب ۽ غريب ڳالهيون ڪن ٿا ۽ امر ان ڪهاڻي ۾ شراب پيئندڙن جي اهڙي ڪردار نگاري ڪئي آهي، جو پڙهندڙ به پيتل آهي ۽ اهڙي منظر نگاري ڇٽي اٿس، جيڪو هڪ سٺو چترڪار ئي چٽي سگهي ٿو. ۽ اهو به امر جو هڪ روپ هو....

مونکي ياد آ، جنهن ڏينهن سنڌ اسيمبلي ۾ سنڌيءَ ٻولي جو بل پيش ٿيڻو هو، ان ڏينهن امر اسيمبلي بلڊنگ جو الائي ڪيئن گيٽ ٽپي آيو هو، مان انوقت اسيمبليءَ ۾ اسسٽنٽ هوس مونکان سيشن ڏسڻ لاءِ پاس گهري، مون وٽ هميشه سياسي ورڪرن ۽ اديبن جو ميلو هوندو هو ۽ هر هڪ کي ڪوشش آهر پاس ڏيندو هوس. ۽ انهيءَ ڪري هڪ دفعو چارج شيٽ به ملي. مونوٽ اُن وقت پاس جي گنجائش ئي نه هئي، امر اندر هال ۾ وڃڻ لاءِ آتو هو، مون وٽ ان وقت شمشير جي هڪ پاس هئي، جا کيس ڏنم، شمشير شايد واپس هليو ويو. بل جي پاس ٿيڻ ڪانپوءِ هنگاما وڌي ويا، امر به سياسي طور تي باعمل ٿي ويو هو. هن هينئر هر جلسي، هر مٽنگ ۾ اچڻ شروع ڪيو هو. انهن ئي ڏينهن ۾ اسان ڪراچيءَ جي سنڌي ادبي سنگت طرفان جلسو ڪرايو، جنهنجو مهمان خصوصي جي- ايم سيد

هو، امر شروع کان وٺي هر ڪم ۾ اڳڀرو هو، سرڪاري نوڪري هوندي به هنڪي ڪو ڀؤ نه هو. ۽ امر ان جلسي کي ڪامياب بڻائڻ ۾ نه گهٽايو.... اڄ به مونکي اهو منظر اکين اڳيان تري ٿو اچي، جڏهن اسان اهو فنڪشن سنڌ مدرسي جي وڏي ميدان ۾ ڪرايو هو، ميدان ۾ وڏيون قناطون لڳل هيون، جنکي لڪڙن ذريعي بيهاريو ويو هو، جڏهن هوا لڳي رهي هئي، تڏهن بانسن جا لڪڙا هوا ۾ لڏيا ٿي ۽ قناطن کي مٿي ٿي ڪنبايون، امر انهنکي بار بار پٽ سان ٿي ٻڌو، پر هوا به چئي اڄ نه لڳان ته ڪڏهن، سو امر کي به شايد خار آئي، ۽ ڏسندي ئي هن مکيه قناط جي لڪڙي، کي ياڪر ۾ جهلي ڪرسي رکي ويهي رهيو ۽ لڪڙو بدستور سندس سيني تي سختيءَ سان جهليل هو ۽ آخر تائين نه ڇڏيو هائين، جيستائين فنڪشن پورو نه ٿيو. ۽ ان وقت ان منظر ۾ ائين پئي لڳو ڄڻ ڪنهن پهاڙ کي پنهنجي سيني تي ڪنبيو بيٺو هو يا ڪنهن ٻيڙيءَ کي طوفان کان بچائيندي سڙهه کي مظبوطيءَ سان جهليو هجي.

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ ٿياسو فيڪل هال ۾ ڪامريڊ حيدربخش جتوئي جي ورسي ملهائي وئي. تقريرن جي دوران جهڳڙو ٿي پيو، جي. ايم. سيد واڪ آئوٽ ڪري ويو، سنڌي پاڻ ۾ وڙهي پيا. امر جي وچ ۾ نه پوي ها، ته هٿين پٿجي وڃن ها، پر امر پنهنجي پوري ڪوشش سان جهيڙو ٽاري ڇڏيو، امر هڪ هڪ کي هٿ ٻڌي جهڳڙي ٽارڻ لاءِ چئي رهيو هو ۽ سيني کي ايڪي لاءِ چئي رهيو هو، ۽ پوءِ هن سيني چڱن مڙسن کي پنهنجي گهر ۾ ٺاهه ڪرائڻ جي دعوت به ڏني هئي.

ڪجهه ڏينهن کان هينئر نازو ٿيندڙ سنڌي رسالن جي ايڊيٽرن ۾ ٿيل جهيڙي دوران امر سان مليو هوس، تڏهن هن چيو ته: "اسان سنڌ جي ڀلي لاءِ گهٽ ۾ گهٽ پروگرام تي گڏ ٿيون، ۽ منهنجي هينئر صلاح آهي ته اديبن ۽ قومي ڪارڪنن جي ميٽنگ گهرائي اهڙن جهيڙن جو نبيرو ڪرايون." ۽ امر ان لاءِ وياڪل ٿي نظر آيو— اهو به امر جو هڪ روپ هو، جنهن ۾ هو امر ٿي نظر آيو.

امر جا ڪيترائي جوشيلا بحث ياد ٿا اچن، جڏهن هو بحث

ڪندو هو ته زوردار انداز سان پنهنجو نڪتو بيان ڪندو هو— ۽ وري جڏهن امر هڪ زوردار بحث ڪري ايلفي ريسٽورينٽ مان نڪري اڪيلو وڃڻ لڳو، ته رات ڪافي ٿي چڪي هئي، ماحول خاموش هو، ڪڏهن ڪا موٽر ٿي لنگهي، ٿڌ ڪيسن جون لائيٽون ٻري رهيون هيون. امر چپ چاپ نڪتو، فوٽ پاٿ جي ڪنڌ ورتائين، ڪنڌ هيٺ ڪري هلڻ لڳو، آهستي آهستي قدم، بلڪل خاموش، اڪيلو، چپ چاپ. خاموشي ته اڳ ۾ ئي هئي، اسين ڪيس ڪافي دير تائين ڏسندا رهيا هئاسين، اقبال جو آواز اڀريو، ”ويچارو حسيني.“ ۽ اهو رمارڪ واقعي سندس مانيٽي طبعيت لاءِ موزون هو. ۽ امر جو اهو ٻيو روپ هو.

نه زندگي وس ۾، ۽ نه موت

جن ڏينهن ۾ مان پرائمري ماسٽر هوس، ۽ هڪ سو پنجن رپين مان پندرهن پائين جو نه پيٽ ڀري سگهندو هوس، ۽ نه تَنُ ڍڪي سگهندو هوس، تڏهن حڪومت کي دڙڪو ڏنو هوم ته منهنجي پگهار وڌايو، يا وڌي پگهار واري نوڪري ڏيو نه ته مان خودڪشي ڪندس. پر پوءِ جلد ئي مونکي خبر پئجي ويئي هئي، ته هتي نه فقط مون جهڙن انسانن لاءِ پنهنجي مرضيءَ مطابق زنده رهڻ ڏوهه آهي، پر پنهنجي مرضيءَ سان مرڻ به ڏوهه آهي. خودڪشيءَ جو اعلان ڪري پاڻکي اجايو قانون جي نظرن ۾ ڏنو ڪيو هوم.

آمر جليل، ڪهاڻي، ’سچل سرمست ڏربل ۾.‘

عزيز ڪلمتي بلوچ

منهنجو آمر، منهنجو سائين

سائين آمر جليل کي آءُ ان ڏينهن کان سڃاڻان، جڏهن پاڻ ماستر هئا ۽ آءُ شاگرد هوس. اڇي پتلون، اڇي قميص پائي ڪاري بليڪ بورڊ جي اڳيان ڪين شاهه جون سورميون پڙهائيندي ڀريون پيرو ڏنو هئم. لازوال سُرڪ سندن چهري تي هميشه هئي. پاڻ ان دور جي مار ڪٽ ڪندڙ ۽ تيس مار خان استادن کان مختلف هئا، انهن اڪڙ خان استادن کان، جنهنجي وچ ۾ اسان اجنبيت جون اڪيچار ديوارون محسوس ڪندا هئاسين. ان ڪان ڀرپور جو آءُ ان وقت جو مڪمل نفسياتي تجزيو پيش ڪيان، بهتر اهو ٿيندو ته آءُ ان اسڪول کي، پاڻکي ۽ ان سڄي پلاٽ جو نقشو ٻڌايان.

مون ١٩٦٠ع يا ١٩٦١ع ڌاري سياسي يتيم ضلعي ٺٽي جي ڳوٺ احمد خان ڪلمتي کي خيرآباد ڪري، ڪراچيءَ جي واحد سنڌي سرڪاري هاءِ اسڪول اين- جي- وي (نارائڻ جڳناٿ وڏيا) ۾ پنجين درجي سنڌي يعني ڀرئين انگريزيءَ ۾ داخلا ورتم. ١٩٦٣، ١٩٦٤ ڌاري سائين امر جليل اسانکي استاد جي حيثيت ۾ پڙهائڻ لڳو هو. چڱيءَ طرح ياد ڪونهي، پر شايد ستين، اٺين ۾ نائين ڪلاس ۾ سنڌي وٽس پڙهيس. منهنجي اڳيان وقت کي ڇڏي ان دور جي وڏي اهميت آهي، جنهن دور ۾ امر جليل، سائين جليل احمد قاضيءَ هڪ استاد جي حيثيت ۾، محبت، پاڻپي، اتحاد ۽ سنڌيت جو درس ڏنو. انهيءَ ڪري ئي مان سندن شخصيت کان انتهائي متاثر ٿيس، ۽ کين هڪ عظيم انسان تصور ڪيان ٿو. سندن کي عادتون مون نقل ڪيون ۽ سندن شخصيت مثالي سمجهي پنهنجي شخصيت کي اڏڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو آهيان. انهيءَ ۾ مونکي ڪيتري ڪاميابي ٿي آهي، اهو آءُ نه ٻڌائي سگهندس. باقي ايترو ضرور چوندس، سندن هڪ ڳالهه آءُ پنهنجي ڪري سگهيو آهيان

سا آهي: 'سدائين کلمک رهو،' ' هر حال ۾ خوش رهو.'

خوشگوار ۽ ٻهڪندڙ ماحول ويتر وڌيڪ وڻندو آهي، جنهن حالت ۾ هرطرف ٻوساٽيل ۽ ڪوهيڙي ۾ ٻڏل رت هجي. ملازمت پيشي ۾ سڀ کان وڌيڪ مايوس ۽ دل شڪسته ڪلارڪ ۽ ماستر رهيا آهن، انهيءَ دور ۾ ۽ خاص اسانجي اسڪول جا ماستر سنڌي هجڻ جي صورت ۾ ناڪامين جا مجسما نظر ايندا هئا. هو هميشه محرومين جي ڇوواٽي تي بيهي ٻاڪاريندا هئا. سندن وچڙيل شخصيتون اسانکي ڪجهه نه ڏيئي سگهيون. گهڻو ڀڳهار، معاشري ۾ صحيح مقام نه ملڻ جي ڪري، پريشانيون سندن مقدر بڻجڻ جي خوف کين آٻهرو، ٻڏل، ڪمسم، چيڙاڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ آخر اها چيڙ اسانکي ڏنڊا هڻي پوري ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته هو پاڻ ۾ ٺاپانجي ڇانهه جا ڪوپ هڪ ٻئي جي مٿي ۾ هڻي ٽڙا ٽيندا هئا. اهڙيءَ طرح اسان مٿن ڪِلندا ۽ خوف کائيندا هئاسين. اسانکي اهي ماستر گهڻو، موچڙاڏو گهٽا نظر ايندا هئا. انهيءَ طرح اسانجي ۽ ماسترن جي وچ ۾ اجنبيت جي ديوار وڌندي. جنهنجي ڪري اسان 'ب' بلا، 'ٻ' ٻڪري ۽ 'ڏ' ڏکي کانسواءِ ڪجهه به پرائي نه سگهياسين.

اهڙي ٻوساٽيل ۽ اونداهي ماحول ۾ ڪجهه روشني پکڙي ته اها هئي سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي ۽ جنهنجو روح روان هو سائين امر جليل. اسين ادب ۽ ادبيت جي الف کان به واقف ڪونه هئاسين. 'چانڊوڪيءَ ۾ ڪلفٽن جو سير' ۽ 'آءٌ' تي مضمون لکڻ کانسواءِ ٻيو اسانکي ڪجهه نه ايندو هو. پر جيڪو ميٺ، چاهه ۽ سرپرستيءَ جو احساس سنگت جي محفل ۾ مليو تي، جنهنجو سرچشمو امر سائين هو، تنهن اسانکي مستقل لکڻ ۽ اسڪول کان وابستگيءَ جو احساس ڏياريو. سنڌي ادبي سنگت جو اسانجي اسڪول ۾ هر جمعي تي ميڙ ٿيندو هو. جنهن ۾ تعداد جي لحاظ کان هر ڪلاس کان وڌيڪ ڇوڪرا ايندا هئاسين ۽ سائين امر جليل انهن کي سيني جي اکيان پڙهائيندو هو. هر ڇوڪرو، انهيءَ لکڻي تي پنهنجو رايو ڏيندو هو، ۽ آخر ۾ سائين امر پنهنجيون تجويزون

ڏيندو هو. انهيءَ دور جي لکندڙن مان اسانجو دوست اقبال جتوئي اشوڪ گنگواڻي، قمر چارڻ ۽ نثار قابل ذڪر آهن.

سائين امر جي قابل تعريف دلچسپي، چاهه ۽ خلوص اسانجون دليون کٽي ورتيون. عام طرح اسين اسڪول جي موڪل جو بيل وڄندي وڄندي ئي اسڪول ڇڏي بندر روڊ تي نڪري ايندا هئاسين ۽ ٻڪرين وانگر ٽهي اسڪول کي ترت ڇڏڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين، پر جنهن ڏينهن سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي هوندي هئي، فرض لازم سمجهي سڀ وڃي ڪلاس ۾ گڏ پهچندا هئاسين ۽ دير دير تائين محفل هلندي هئي. ٻڪ هوندي به محفل جي ختم ٿيڻ تائين هرڪو سڪون سان ويهي ڪاروائي ڏسندو هو.

سائين امر اسانکي سنڌي پڙهائيندو هو. جيستائين مونکي ياد پوي ٿو ته انهيءَ دور ۾ هي صاحب سنڌيءَ جو ايترو چاڙهو نه هو. جنهنجو سبب شايد اهو به ٿي سگهي ٿو، ته پاڻ ايم - اي اڪنامڪس ۾ ڪئي هئائون يا ڪرڪيٽ طرف ڌيان گهڻو هئن. اهو مون انهيءَ ڪري واضح ڪيو ته پاڻ شاهه جي بيتن جي معنيٰ ٻڌائيندي لاڙي ٻوليءَ جا ڪي اهڙا لفظ چٽيءَ طرح واضح نٿي ڪري سگهيا. اصل ڳوٺائوءَ لاڙي آءٌ ئي هوندو هوس. تنهنڪري ان ڳالهه کي پروڙي سگهيس ٿي. پر شايد آءٌ ئي هئس جنهن اها ڳالهه نوٽ ڪئي، نه ته ڪنهن به چوڪر انهيءَ جو اظهار نه ڪيو. بهرحال شروعاتي دور ۾ هر هڪ استاد ائين ڪندو آهي.

آءٌ وثوق سان ته نه چئي سگهندس، پر شايد اهو اهو دور هو، جنهن وقت سنڌ ۾ سنڌي رسالا سائين امر جون ڪهاڻيون ڪونه ڇاپيندا هئا ۽ وڏيرڪي ذهنيت جو شڪار هئا. يا چند ادبي ٺيڪيدارن جو مٿن قبضي هجڻ ڪري نئون ليکڪ جتيون گسائيندو رهندو هو. ۽ سائين امر هندستاني رسالن ڏي پنهنجون ڪهاڻيون موڪليائيندو هو ۽ اتي ڇپيون هيون. شايد انهيءَ ئي دور ۾ پاڻ 'نجم شيرين' جي نالي ۾ لڪي متنازع مسئلو کڙو ڪيو هو. آخر سائينجن مکيل مانيءَ جي ور چڙهي ويا ۽ اسڪول ۽ ماستري ڇڏي ڏنائون. اسان مان ڪنهنکي به خبر نه پيئي. سنڌن وڃڻ ڪري هڪ خال پيدا

ٿي پيو هو. تنهنڪري هڪ ٻئي استاد عبدالحڪيم 'ارشد' پرڻ جي ڪوشش ڪئي، 'پر وياجي وينجهار هيرا لعل وندين جي' اها رونق اها هلچل ۽ تازگي محفل جي ميٽنگن مان نڪري چڪي هئي. سمنڊ ۽ سور.... اسين، اهي ماستر ۽ اهو اسڪول اتي جو اتي رهيو. پر اسڪول جي زماني جي آخري مارچ جيڪا علي حيدر شاه جي هٿان پيئي، ڏادي اڻ وڻندڙ هئي (جنهن ۾ اچڪلهه جو سنڌي نيوز ريڊر سليم ميمڻ به شامل هو) سا اڄ به ياد آهي. اڻوڻندڙ انهيءَ ڪري جو هڪ ته علي حيدر شاه پگهار وٺي ڪانسواءِ پڙهائي سگهيو ٿي ڪونه ٿي. پيو ته اسانکي اسڪول آفيس ۾ ڪلارڪ جي اڳيان بيهاري ماريائين.

ان ڪان اڳ جو آءٌ موڪلايان، هڪ واقعو پيش ڪندس، جنهن پڻ امر سائين جي شخصيت منهنجي لاءِ امر ڪري ڇڏي. اسانجي اسڪول ۾ هڪڙو اڪڙ خان ملٽري رٽائرڊ ڊرل ٽيچر هو، جيڪو ڇوڪرن کي ڳڌه سمجهي ڪٽيندو هو. پاڻکي شاه جي سڏائي ڦونڊجي وتندو هو. ساڍن ڇهن فوٽن جو ڏاور، ٻارن کي لتون هڻي ڏاهي وجهندو هو. انهيءَ جي پيريڊ ۾ منهنجي قميص ڪُلهي وٽان ڦاٽي پيئي هئي. انهيءَ ڏينهن شام جو اسڪول موٽندي آءٌ وڪٽوريا روڊ صدر مان (جتي هاڻي صدر پوسٽ آفيس آهي) لنگهي رهيو هوس ته سائين امر به پنهنجي ڪجهه دوستن سان گڏ اتي بيٺو هو. مونکي سڏ ڪري، منهنجي ڪُلهي وٽان ڦاٽل قميص ڏي هٿ وڌائي چيائين، "بابا، هي ڇا آهي؟ ڇو ٿو سنڌين کي بدنام ڪرين." اهي ٿي لفظ آهن جي وجود ۾ ٻُرن ٿا، انهن تي ٿي پنهنجي شخصيت اڏي اٿم. آءٌ سمجهان ٿو امر سائينءَ جو مونکي ابتدائي ۽ آخري سبق اهو ٿي هو.

■ مانگر مڇ چيو، " اڄ سچل سرمست تون گرفتار ٿيو آهين، سيائي شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو وارو آهي."

— امر جليل، ڪهاڻي، 'سچل سرمست ڏربل ۾'

عنايت بلوچ

امر جليل

منهنجي نظر ۾

مون امر جليل جي ڪهاڻي 'عشق ۽ انٽرويو' ٻهريون ڀيرو پڙهي. منهنجو چاچو مهجور مصطفيٰ جيڪو پاڻ هڪ تمام وڏو، پر گوشه‌نشين لکندڙ آهي (ڪاش ڪو ڪيس باقائده لکڻ لاءِ مجبور ڪري وجهي ته جيڪر سنڌ ۾ هڪ وڏي اديب جو اضافو ٿي پوي.) تنهن مونکي هڪ ڀيري پتر ۾ ويهاري چيو: "عنايت ويهه ته تو کي هڪ زبردست ڪهاڻي ٻڌايان."

گهڻو نٽائڻ جي ڪوشش ڪيم، پر چاچا نه ڇڏيو ۽ مان به هڪ شرط تي ڪهاڻي ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي ويس ته جي بور ٿيس، ته پوءِ چانهه جي پيالي چاچا پياريندو.

"ءِ جي پسند آيئي ته تون پياريندين." چاچا ٺهه ٺپ ورائو، صلحنامي ٿيڻ بعد 'عشق ۽ انٽرويو' پڙهي ويئي. اڪين مان ڳوڙها به نڪتا ته کِلي کِلي کيرا به ٿي پياسين. هر دفعي پڙهڻ سان لطف وٺندو رهيو ۽ ائين خبر ناهي ته ڪيترا دفعا پاڻ پڙهي ويس. پڙهڻ شرط، جليل جي نه رڳو ڪهاڻين، پر سائنس انٽرويو (ملاقات) لاءِ اندر ۾ عشق جاڳي پيو. سندس هر ڪهاڻي اندر جي اُڃ اُجهائيندي به رهي ته وري ٻي ڪهاڻيءَ لاءِ پياس وڌائيندي به رهي. امر جليل سان جيئن جيئن ملاقات جو شوق وڌندو رهيو، تيئن تيئن اندر ۾ ڪي عجيب وسوسا به وڌڻ لڳا ڇو ته پڻائيءَ جو ٻيت اڃي ياد پيو هو ته:

ڏوريان ڏوريان مَ لهان — شال مَ ملان هوت،
جيءَ اندر جا لوچ — متان ملڻ سين مائي ٿئي.

منهنجي وهمن جو وڏڻ گذريل تجربن ۾ مشاهدن تي مبني

هو. اڳ ۾ ڪيترن ئي اديبن جون لکيون ۽ شاعرن جا شعر پڙهي منهنجي دل ۾ انهن لاءِ بيحد محبت ۽ عقيدت پيدا ٿي، پر جڏهن انهن سان مليس (ميڻي لاءِ نٿو لکان) ته اندر جو سڄو اثر، عقيدت ۽ محبت ڦٽي جي صورت ۾ ٻاهر نڪري آيا. مڃان ٿو ته اديب ۽ شاعر به هڪ گوشت پوست جو انسان آهي، ۽ هر انسان ۾ ڪي خوبيون ته ڪي خاميون به ضرور آهن. پر منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن هنجي مضمونن ۽ طور طريقي (سان قول ۽ فعل جي ڳالهه بنهه نٿو ڪريان) ۾ زمين آسمان جو تضاد هجي ته اهو اديب يا شاعر ٻين کي هرگز متاثر نٿو ڪري سگهي. مان سمجهان ٿو ته هڪ اديب ۽ شاعر جي ملڻ، گفتگو ڪرڻ، اٿڻ ويهڻ ۽ هلت چلت مان جيڪڏهن اخلاق، تهذيب ۽ انسانيت جي خوشبوءِ نه اچي ته پوءِ پڙهندڙن تي ليکڪ ايترو اثر انداز نٿو ٿي سگهي. اهڙي صورت ۾ پڙهندڙ ويچارو ڏاڍو حيران پريشان ٿئي ٿو ۽ دل ئي دل ۾ چئي ٿو ته هي اهو ئي ليکڪ آهي، جنهن جي ڏسڻ لاءِ مونکي اندر ۾ ايتري آڻ تڻ لڳل هئي؟

مون ۾ شروع کان وٺي اها ڪمزوري پئي رهي آهي ته جنهن به ليکڪ، اديب يا شاعر مونکي متاثر ڪيو آهي ته، ان سان ملاقات جو شوق هميشه دل ۾ پئي رهيو آهي. حالانڪ ڄاڻان به ٿو ته چاهت فنڪار جي فن سان ۽ اديب جي تخليق سان ٿيندي آهي، نه ڪي سندس شخصيت سان، پر پوءِ به خبر ناهي ته غير شعوري طور الائي ڇو مان شخصيت پرست آهيان.

گذريل ڪڙن ۽ تلخ تجربن جي باوجود به امر جليل سان ملاقات جو شوق روز بروز وڌندو رهيو. تانجو قدرت جو ڪم اهڙو ٿيو، جو نه رڳو سائنس رسمي طرح ملاقات ڪرڻ جو موقعو ميسر ٿيو، پر مونکي به ساڳي کاتي ۾ نوڪري ئي ڪرڻي پئي، جتي جليل اڳي ئي جڪڙيل هو. فرق فقط هيترو هو، جو هو حيدرآباد جون هيرون کائي رهيو هو ۽ آءٌ ڪراچيءَ ۾ قيد هوس. چوندا آهن ته جستجو ۾ خلوص هجي ته، پرين پسڻ ۾ ويرم ئي ڪانه لڳي. امر جليل کي به شايد خبر پئجي وئي ته آءٌ سندس ملڻ لاءِ واتون پيو

واجهايان، سو هڪ ڏينهن اوچتو پاڻ ٻن ٽن دوستن سان گڏجي عنايت تي عنايت ڪري جڳهه تي هليو آيو. ڇا جو تڪلف، ڇا جو تڪبر، نه ٺانءُ نه ٺوڻ، هڪ سڌو سنئون، ڪلمڪ ۽ صاف ماڻهو نظر آيو. ڪلاڪ ٻه ڪچهري هلي، پهرين ملاقات ۾ ئي ڪافي متاثر ٿيس.

شاهه رح جو شعر جيڪو مٿي لکي آيو آهيان وري ياد پيو ۽ وهم وسوسا وري وڌڻ لڳا ته: "سڪ وري وري ملڻ سان مٺان مائي نه ٿي وڃي. پر هي شخص مائي ٿيڻ ڪٿان ٿو ڏئي. وٽس محبت جا مڻ ۽ اخلاق جا انبار آهن. منجهس انسانيت آهي، سندس مُنهن تي هميشه مُرڪ آهي. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾، گفتگو ۾ وٽس نياز ۽ نوڙت آهي. سندس ڪوپريءَ ۾ جيڪو ڪجهه آهي، انلاءِ منهنجن ٻين دوستن ڪافي ڪجهه لکيو آهي، مان فقط ايترو لکندس ته پنهنجي ڪوپريءَ مان هُن هٺ ۽ تڪبر کي تڙي ڪڍيو آهي. هو عظيم آهي، پر پنهنجي عظمت کي ٻين مٿان مڙهڻ لاءِ تيار نه آهي.

هڪ دفعي ڪراچي ريڊيو اسٽيشن تي سندس ڪمري ۾ ويٺو هوس. ڳالهين مان ڳالهيون ٿي نڪتيون. ڪلندي ڪلندي کيس چئي ڏنو هوم: "جليل، جيڪڏهن تنهنجي انسانيت مونکي مجبور نه ڪري ها ته فقط ٺلهي ليکڪ جي حيثيت ۾ ليکيائين به نه ها." پاڻ منهنجي بدتميزيءَ تي مُرڪي ۽ ماٺ ٿي ويو هو. خبر ناهي ته کيس ياد به هجي يا نه.

انسانن جو جيڪو هڪٻئي سان عظيم ۽ اڻ ٽٽندڙ رشتو آهي، سو آهي انسانيت. مان سمجهان ٿو، انسانيت اسانجو دامن نه ڇڏيو آهي، پر اسان ڪانئس رُسي ويا آهيون. انسانيت جي اٿاهه سمنڊ جي سير ڪرڻ ۽ انجي تار ۾ ترڻ بجاءِ واهن، ڪڙين ۽ کسين ۾ لڙهندا وڃي مادولن جي مُنهن ۾ ڦاسي پيا آهيون ۽ انهن ۾ اهڙا ته اٽڪي پيا آهيون، جو نڪا اڳتي اُڪري سگهون ۽ نه پوئتي نڪرڻ جي ڪا راهه ٿي سُجهي. سمجهجي اٿين ٿو ته اني ئي ڦٽڪي ڦٽڪي بي نام و نشان موت مري ويندا سين. مٿي مٿي مهراڻ ۾ ڪڏهن ڪاهي پوڻ ۽ سمنڊ جي سيرن ۾ جيڪو سُڪون ۽ ساءُ آهي سو

ڪڙين ۾ ڪسين ۾ ڪتي آهي. انسان رنگ، نسل، ذات پات، گهٽ وڌ ۽ اوچ نيچ جي نظرين جي آرھ ۾ اچي تمام محدود ٿي ويو آهي ۽ جيڪا تباهي ان آڙ ۾ آئي آهي آها بني نوع انسان ڪان هرگز ڳجهي ڪانهي. انسانيت جي روشن مشعل خود انسانن جي ڦوڪن سان وسامي چڪي آهي ۽ هر طرف اونده انڌوڪار برپا ٿي ويو آهي. رستو ئي اونده ۾ نہ ليندو، نہ پوءِ پڌڪڻ ڪانسواءِ ڪو چاروئي ڪونهي. ها، بہ چار آهن جيڪي مختلف ۽ متضاد طرفن ڏي وڃن ٿا. هڪڙو هي آهي تہ انسانيت جي ڏنڙيل مجسمي کي حيوانيت کان آجو ڪرائي وڏو اجر کٽجي. ٻيو رستو آهي حيوانيت جي خدمت ڪرڻ جو. حيوانيت جي راڪاس کي پالي سانيي، ڪارائي پياري کيس ايترو تہ متارو ڪجي، جو هڪئي جهڙپ سان سيني انسانن کي هڙپ ڪري ڇڏي. مختصر لفظن ۾ مطلب هي آهي تہ حيوانيت جي راڪاس کي گڏيل ڪوششن سان هڪدم ماري مات ڪجي، ورنہ حيوانيت هڪئي وار سان انسانيت کي هميشه واسطي ختم ڪري ڇڏيندي.

مونکي يقين آهي تہ ڪل جڳ جا ڪا پڙي اجان تائين اسان ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ موجود آهن، جيڪي ائين ڪڏهن بہ نہ چاهيندا تہ درندگي جو ديو هن دنيا جي پيار جي پوک کي ڪائي ڳڙڪائي ڇڏي. جي واقعي ائين آهي تہ پوءِ وقت اچي ويو آهي تہ هر فرض شناس انسان پنهنجي تن، من ۽ ڌن جي بازي لڳائي بہ حيوانيت جي ڀوتن کي بڙڇين ڀالن سان اڏائي ڇڏي ۽ فتني بازن جا تختا ڪيڍي انهن جون پاڙون پٽي. انسانيت جا دشمن، درندا ۽ حيوان دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود آهن، جنکي ختم ڪرڻو آهي. انسانيت جي بقا جي خاطر، عالمي امن خاطر، ۽ تهذيب و تمدن کي بچائڻ ۽ کيس فروغ ڏيڻ خاطر.

دنيا جو هر بيدار انسان اهڙين حيواني طاقتن سان شروع کان وٺي وڙهندو رهيو آهي. ان جنگ ۾ هن ڪيئي قربانيون ڏنيون آهن پر شابس اٿس تہ سِر ڏئي بہ ان معرڪي تان پٺتي نہ هٽيو آهي.

امر جليل بہ انهن بيدار انسانن مان هڪ آهي. الله جي طرفان

عطا ڪيل انسانن جي جنهن زمين جي ٽڪري تي هو رهي ٿو آئي جيئن هن هوش سنڀاليو ته سندس اکين آهو ڪجهه نه ڏٺو، جنهنجو هن پنهنجي وڏن کان ٻڌو هو يا ڪتابن ۾ پڙهيو هو. هن ٻڌو هو ته هيءَ ڌرتي هڪ عظيم ڌرتي آهي. صلح، امن ۽ آشتيءَ جو آستان آهي. هتي ڪلفت ڪروڌ ڪونهي. ماڻهن جو پنهنجو پاڻ ۾ ايڪو الفت ۽ مهر و محبت آهي. پوءِ هُن ڏٺو ته انهيءَ پيار ڀري ڌرتيءَ تي جنگ ۽ جدل ۽ جهيڙا جهٽا برپا ٿي ويا. جهڙي اک ڪڏهن ڪنهن نه ٻڌا نه سڻيا. هتي غيرت ۽ عزت جي جاءِ فريب ۽ مڪاري ڪيئن اچي والاري؟ هتي ميٺ محبت جي بجاءِ ڪينو ۽ ڪلفت ڇو ڪاهي پيا؟ هر غيرت مند شخص وانگر جليل به پنهنجي مقدس ڌرتيءَ جو دامن داغدار ڏسي نه سگهيو. هنجي رت ٽهڪو کاڌو ۽ پنهنجي اندر جي اوپر سان هن بدڪارن طرفان لڳايل بدنما داغ ڌوئڻ شروع ڪيا. ظلم ۽ انساني ناانصافيءَ جي نيزن جا نشان ميٽائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪري رهيو آهي. هن مقدس ڌرتيءَ تي ڪيس انسان به نظر آيا ته حيوان به. هو ان وقت سڏڪي رهيو هو، جڏهن هُن ڏٺو ته انسانن جو لٽيل ۽ ڌتڙيل قافلو حيوانن جي 'اَڙد لشڪر' کان ويتر لٽجي رهيو هو. جس هجيس جو انسان ۽ انسانيت کي سڄاڻي سندس سائي ٿيو ۽ حيوان ۽ حيوانيت جو ڪٽر دشمن بڻجي پيو.

امر جليل جي قلم جي نوڪ تلوار کان وڌيڪ تکي آهي، جنهن فتني باز حيوانن کي ڏاڍو خوفزده ڪري ڇڏيو آهي ۽ اميد ته آهو وقت دور نه آهي جو سندن ڪنڌا ڪڇي ويندا ۽ حيوانيت جا جن، ڀوت، درندا ۽ ديو سڀ پنهنجو موت پاڻ مري ويندا.

جليل پنهنجي سيني ۾ هڪ درد مند دل رکي ٿو. هو انسانن سان حيوانن طرفان ٿيندڙ ڪيس ۽ ڪلور ڏسي برداشت نٿو ڪري سگهي. انساني ناانصافي ۽ ناهمواريءَ خلاف آواز اٿاري ٿو. هو مظلومن جو يار ۽ ظالمن جو سخت دشمن آهي. ظلم خلاف سندس جنگ جاري آهي. آخر ۾ منهنجي دلي تمنا آهي ته اسانجا پيا اديب، ليکڪ ۽ شاعر به (مهنجي سان لاڳو ناهي) جيڪر امر جليل جهڙا ٿي پون ته جيئن انهن سان ملڻ بعد اثر ۾ عقيدت اجان وڌي وڃي ۽ ائين نه ته

پڙھندڙ جي اکين چاھت، ملڻ سان ڇٽ ٿي وڃي.

جليل بيشڪ سنڌي ادب ۾ امر ٿي چڪو آھي ۽ اھو صرف انڪري تہ ھو ھڪ برک ليکڪ سان گڏ ھڪ اوچو انسان بہ آھي ۽ انسانن جو قدردان ۽ حيوانن جو پڪو دشمن آھي.

نيشنل ٿيٽرس جي ھڪ ڊرامي ۾ بھترين پرفارمنس جو انعام مليو ھوم. ميڪ-اپ روم ۾ آيس، تہ ڊرامي جي ھيروئن ميڪ-اپ لاھي رھي ھئي. مونکي انعام لاءِ مبارڪ ڏنائين. سندس دل رکڻ لاءِ چيم، "پرواھ نہ ڪر، ٻئي دفعي تو کي انعام ملندو."

آئيني جي عڪس مان نھاريندي وراڻيو ھئائين، "مان انعام لاءِ نہ، پيٽ پالڻ لاءِ ڊرامن ۾ ڪم ڪندي آھيان."

سندس جواب ۾ جيڪو درد ھو، غم ۽ ڏک ھو، تنھنکي وساري نہ سگھيو آھيان. ھيري جي ڪڻ ڪنھن لاءِ سينگار، تہ ڪنھن لاءِ زھر قاتل. مون رستي جي پٿرن ۾ تاج محل ۽ ٽٽل تاري جي، لات ۾ لکين نکٽ ڏٺا آھن.

امر جليل - مضمون، 'جائزو.'

رئيس وڏن ماڻھن سان ڇڪلي ۾ ويندو ھو. ۽ر جڏھن ڪان چونڊن ۾ بيھڻ جو ارادو ڪيو ھئائين، تڏھن کان ڇڪلي ۾ وڃڻ گھٽائي ڇڏيو ھئائين. ڇڪلي ۾ ڪيس نظيران پسند ھئي. نظيران جڏھن بہ رئيس کي راضي ڪندي ھئي، تڏھن رئيس نوٽن جو ڍير سندس قدمن ۾ اڇلائي، کيسا چنبڙي، ويندي ويندي، در وٽان منھن ورائي چوندو ھو، "سنڌين سان ڪير کلھو ھئي سگھندو، نظيران. حڪم ڪر تہ سڄي سنڌ تنھنجن قدمن تان قربان ڪري ڇڏيان."

امر جليل - ڪھاڻي، 'لھندڙ سج وڏندڙ پاڇا'

ڪي ايل تنها

اڄ به تنهنجي لاءِ ويڳاڻا

’سهڻيءَ‘ سنڌ ڪيو آهي ته امر جليل تي پنهنجا تاثرات موڪليو، اڻين ٿو لڳي ڄڻ عاشق ڪي چيو هجيس ته پنهنجي معشوق لاءِ ٻڌاءِ، چڪور کي چيو هجيس ته چنڊ لاءِ چئه، يا اڻين ڪٿي سمجهجي ته پتنگ کي نينڊي ڏني هجيس ته شمع لاءِ پنهنجي خيالات جو اظهار ڪر.

محترم امر جليل، بيشڪ هڪ امر اديب آهي، هڪ امر آواز ۽ هڪ مستقل تحريڪ آهي جا ڪڏهن به ختم ٿي نٿي سگهي، بالڪل ان ڏيئن وانگر، جنهنجي جوت هڪ ڪان ٻئي ناٿين منتقل ٿيندي رهي ٿي ۽ اجهامي نٿي، ۽ هن تحريڪ کي (آزادي جي جوت کي) بند ڪندڙ بيوقوف دوستن کي ايترو ئي چوندس ته:

ڏيئو ٻري ڏيئي مان، ٿئي چمتڪار چوڌار،
جوت آزادي يار، وسائي وسائيندي ڪيتري.

سو جيسين دنيا آهي، تيسين سنڌ رهندي ۽ جيسين سنڌ آباد آهي، تيسين محبوب امر جليل به امر رهندو ۽ هن امر شخصيت تي ڪجهه لکڻ لاءِ آءٌ ٻيو ڀيرو وري ڪجهه ڪوشش ڪري رهيو آهيان.

ادبي دنيا ۾ هينئر امر جليل کي جا جاءِ مليل آهي، سا ڪن ٿورڙن جي حصي ۾ ئي آئي آهي. چو ته پاڻ هن مجلس جو روح رهن ٿا. علم ادب جا مکيه ٽي پاڳا هوندا آهن:

١ــ وندرائيندڙ. ٢ــ سيکاريندڙ. ٣ــ جذبا اڀاريندڙ. ۽ محترم امر جليل جي مضمونن ۽ ڪهاڻين ۾ اهي ٽئي مان ٿا. سندس لکڻي ايتري ته صاف، سليس ۽ عام فهم هوندي آهي ۽ اهڙي سلوڻي ۽ سوادي هوندي آهي، جو ڪهاڻي ختم ڪرڻ کان اڳ ڇڏڻ تي دل ئي نٿي ٿئي. سندس هر مضمون ۾ ڪا نه ڪا سکيه هوندي آهي، وري جوانن ۾ جوڏن جا جذبا اڀارڻ ته ڪو امر جليل کان سکي.

انهن سڀني کي عملي شرط ڏسڻ لاءِ آءٌ سندس ڪن ڪهاڻين جو حوالو به ڏيندس.

اديب ئي صحيح معنيٰ ۾ معاشري جو معمار ٿئي ٿو، ۽ تنقيد ئي فقط اهو هٿيار آهي، جنهنجي صحيح استعمال سان هن معاشري ۾ پيل مرض کي ماري سگهجي ٿو. حقيقت ۾ ادب تيستائين نامڪمل آهي، جيستائين انکي تنقيد جي ڪسوٽيءَ تي نه جانچجي. جنهن بعد ئي کري کوٽي جي خبر پوي ٿي. امر جليل جي هر ڪهاڻي سماج تي تنقيد آهي، ۽ صحيح معنيٰ ۾ سماج لاءِ سينگار آهي. پنهنجي ڪهاڻيءَ 'تاريخ جو ڪفن' ۾ مسلمانن جي غلط نموني ۾ نماز جي ادائگيءَ تي هڪ ڀرپور وار ڪيو اٿس. ان ڪڏجاڻيءَ ۾ جتي محمود ۽ اياز جو ڪوبه فرق نه ٿيندو آهي، اتي ڪارن اڇن، ٿلهن سنهن ۽ غريبن اميرن ۾ فرق رهي ٿو. ۽ ان فرق کي جنهن خوبي سان، هڪ سهڻي سيٺ سان پاڻ نندبو اٿائون، سو جس جوڳو آهي. شيديءَ کي ڪنهن هند به جڳهه ڪونه ٿي ملي، حالانڪ هو ادائگي نماز لاءِ آيو هو. لکي ٿو: ”پاسي ۾ ويٺل ايڪٽر چاپ جوانڙن ٺهڪ ڏنو. هڪ چيٽي چيو: پاڻنجي ٿو آفريڪا مان هجرت ڪري آيو آهين. ٽنهي چيٽي ٺهڪ ڏنو.“ ”اڳتي ڪيڏانهن پيو اچين.“ پن ٽن چٽن ڪيس بيهاري ڇڏيو ۽ سندس قاتل پراڻن ڪپڙن ڏانهن حقارت وچان ڏسندي چيو.“

وري ٻي ڪهاڻي 'هن چار ۾' نه واقعي ئي وڏيرن جي اصلي ذهنيت جي آئينه دار آهي. ڪن سڄڻن هن ڪهاڻي کي غلط ۽ فضول سڏيو آهي. پر کين شايد اها خبر نه آهي ته هيءُ واقعو بلڪل اهڙيءَ طرح اسانجي سنڌ ۾ ٿي گذريو آهي. چا، ڪنهنکي آئينو ڏيکارڻ غلط آهي؟ جرم آهي؟

وري سندس ڪهاڻين جو پاڪٽ بڪ 'رڃ' به پاڻ سان وڏي اهميت رکي ٿو. رڃ ڪهاڻي ۾ پئسو، شراب ۽ بازاري عورت کي هڪ اهڙي روپ ۾ ظاهر ڪيو اٿس، جنهن پٺيان هڪ بي عقل انسان پنهنجي پنهنجي حياتي برباد ڪن ٿا، پر 'رڃ' ڪٿي ئي حاصل ٿئي ۽ حقيقت جو روپ وٺي. سچي ڪهاڻي بهترين ٿو ڪن ۽

ڇرڇن گهڻن سان سنواريل آهي، جي پنهنجي جڳهه تي تفريح سان ڪڏو ڪڏ سگهيا ٿي ڏين ٿا. سندس ڪهاڻي 'اروڙ جو مست' ته سنڌ لاءِ سچ پچ هڪ شاهڪار ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڀاڻ سنڌين کي سجاڳ ڪرڻ جي بيحد ڪوشش ڪئي اٿئون. لکيو اٿس: "بيوقوف سنڌين کي ڪهاڙين ۽ بندوقن ڪانسواءِ ٻه ڦڙي سگهجي ٿو. سنڌ ۾ ڪاني ڪرائتن جو ٻير ٽجي يا رهزن ڏاڙيل، ٻئي ڏنڊا هڪجهڙا آهن"

سنڌ جي هن عوامي ايوارڊ يافته فنڪار جا ٻه انعام يافته ڪتاب 'دل جي دنيا' ۽ 'جڏهن مان نه هوندس' سچ پچ سنڌ لاءِ بهترين سنيها آهن، جن ۾ هر پڙهندڙ کي پنهنجو عڪس ملي ٿو. سندس ٻوڏيون ڪتاب نه شاهڪار آهي. ونڊر لاءِ لکيل ٻه سکيه ڪهاڻيون 'استار سرڪس جو جوڪر' ۽ ڇريٽ ۽ قلفي، ٻه ڀاڻ سان وڏو اصلاحي پهلو رکن ٿيون. قلفي ۽ ڇريٽ ۾ لکي ٿو: "قلفيءَ واري کان ٻڌو هئم ته علاءُالدين کي ڪيئن نه جادو جو چراغ لڀي ويو هو ۽ پوءِ وٽس دولت جا انبار لڳي ويا هئا. صوبيداريءَ ۾ ادا کي ٻه اهڙو ئي چراغ هٿ لڳي ويو آهي. ٻر مهيني ڪجهه نه ڪجهه ضرور آڻيندو آهي. ڪڏهن ريفريجريٽر، ڪڏهن ريڊيو گرام، ڪڏهن پيانو، ڪڏهن فرنيچر، ۽ ڪڏهن چينيءَ جو سامان ۽ قيمتي ڪپڙا." اهڙيءَ طرح اڄ ڪلهه پوليس جي رشوت کي، ڪهڙي نه سهڻي تشبيهه ڏئي تنقيد ڪئي اٿس. ساڳي مضمون ۾ اڄ ڪلهه جي ڪوڙي ليڊرشپ ۽ بڪ هڙتالين کي ٿوڪيندي لکي ٿو: "نون نٿو سمجهين، تون ڇريٽ آهين. اها سڀ ليڊر ٿيڻ جي سياست آهي. ڏسجانءِ هڪ نه هڪ ڏينهن مان ضرور وزير ٿيندس." ڪهڙي نه خوبصورت ۽ وڻندڙ طريقي سان عوام کي سجاڳ ٿو ڪري ته ڪوڙن ليڊرن جي انڌي پوئواري کان بچو. سندس ڏاهيل ڪردار ڇريٽ، ڦنڊڻ ۽ ماستر ڪهڙا نه مزيدار آهن. ماستر خوامخواهه پنهنجي ڪالهه مڃائڻ لاءِ ڪيئن نه اجايو شاگردن کي پيا مارين ڪٽين. ۽ ساڳئي ڪتاب جي ڪهاڻي 'پل صراط' ۾ ڪيئن نه اجاين رسمن تي چٿرون ڪيون اٿس. ماني لاءِ محتاج هڪ غريب ۽ ڪتي ٻڪرن جون قربانيون! واهه جو اٻوجهه قوم کي آئت ڏنو اٿس. سندس ڪهاڻيءَ

'شڪست' ته هن سماجي مرض لاءِ هڪ ڏي ڪارآمد وار آهي. هنڪي 'هڪ رانجها لکان دا سٿ' ڪري ڪونجي ته بهتر ٿيندو. سماج جي ڏڪاريل ۽ لتاڙيل نسل کي، جنهنکي اسين طوائف جي نالي سان ياد ڪيون ٿا، نفرت ڪيون ٿا، حالانڪ انکي ان منزل تي ڪنهو پهچايو؟ ان حالت ۾ ڪين ڪنهن وڌو؟ اسين ڏي اجايو پيا ٻاڏکي شرافت جا ٺيڪيدار بڻايون. حرامي ٻار تي لکندي صفحي ٦١ ۾ لکي ٿو: "ڇا هيءَ دنيا جي پين ٻارن جهڙو نٿو لڳي؟" هڪ بيقصور ۽ معصوم ٻار واقعي اسانجو ڇا بگاڙيو آهي، جو اسين کيس هڪ فرد به تسليم نٿا ڪريون. هر ڪنهنکي پنهنجي ڇولي ۾ ليٺو پائڻ گهرجي، اڳتي لکي ٿو: 'دنيا جي ڪيترن انسانن کي پڪ آهي ته جنهنکي هو پنهنجو پيءُ سمجهن ٿا، سو حقيقت ۾ سندن پيءُ آهي به يا نه؟'

فقط پڙدي جو فرق آهي، گناهه واقعي هر هنڌ گناهه آهي. فقط روايتن کي ڇنبڙي نه پهچي. اڇوڪي انصاف ۽ حالات کي نندينديَ ڪهڙو نه ٺهڪندڙ جملو لکيو اٿس، صفحو '١٦١' سيٽ نمبر ٢٠. "جتي انصاف روايتن جو غلام نه هوندو، پروفيسر کيس پلنگ تان اٿاريندي چيو." واهه امر جليل واهه. اسانجي اکين مان کيئن نه غلط روايتن جا پڙدا لاٿا اٿو. اهڙيءَ طرح هن هردلعزيز ليکڪ هر ڪهاڻي ۾ هر برائيءَ تي طبع آزمائي ڪئي آهي. قلم جي تيز ترار کي جنبش ۾ آندو اٿس. سندس ڪهاڻي 'جڏهن مان نه هوندس' ته پنهنجو مٿ پاڻ آهي. هونئن به ڪتاب جو سرو ساڻ مان ڏي سندس اهميت ٻکي ٿي. هيءَ ڪهاڻي بيشڪ اڻ وسرندڙ ۽ املهه آهي. ڌرتي جي اعليٰ عظمت کي نروار ڪيو اٿس. ڪهڙي نه خوبصورت نموني ڌرتيءَ کي عورت سان ڀيٽيو اٿس. جيئن هڪ عورت پنهنجي سهاڳ جو سندور سينڌ ۾ سجائي پنهنجي پيار جو حق رکندي آهي، تيئن ڌرتي به پنهنجن سرويچن جو رت پنهنجي سينڌ ۾ وجهي هميشه پنهنجن شهيدن جي ياد تازي رکندي آهي. بيشڪ هيءَ ڪهاڻيءَ اسان ۾ آدما اپاري ٿي. حب الوطني جا جذبا جاڳائي ٿي. اسانکي سر ڏيڻ سيکاري ٿي. 'سهڻيءَ' ۾ شايع ٿيل

سندس ڪهاڻيون پنهنجي عظمت جو پريور آئينه دار آهن، پر هڪ تازي ڪهاڻي جا ’ڪپيل ٻانهن جو وارث‘ جي سري هيٺ ڏني وئي هئي، هڪ امر آواز جي حيثيت رکي ٿي. پنهنجن دشمنن کي ڏيکاريندي سندن اکين مان بيوفائيءَ ۽ غفلت جا ڍڳها پوش چيريا اٿس. ڪين سڄاڳ ڪيو آهي ته آزاديءَ کي چيپاٽڻ واريون توهانجون سڀ ڪوششون فضول آهن. هر دور ۾ هڪ نئون هوشو جنم وٺندو، ۽ بيو هيمون ايندو ۽ توهان سان جوتبل جنگ کي جاري رکندو. اوهين نه سمجهو ته هڪ جوت کي وسائڻ سان سڀ اجهامي وينديون. هڪ عضوي جا ڪيترا وارث آهن. آزاديءَ ۾ ڏنل قرباني کي ڪير نه ياد رکندو؟ اسانجو هر هڪ آواز ڪيترا آواز ٿي اڀرندو، توهانجي هر ظلم کي نابود ڪندو، هر ڪوشش کي رائگان ڪندو. ڪهڙي نه عظيم فنڪار جو هيءُ عظيم آواز آهي! اياز جي هن آلاپ کي ته ’ڪاتيءَ هيٺان ڪنڌ نه ٻه نعرا نينهن جا، سنڌڙيءَ جو سڳنڌ مرنداسين ته ٻه مٺر ڪندي،‘ ڪهڙي نه خوبصورت ڍنگ سان سيٽن ۾ سمايو اٿس. برسات جي ٣ پرچي ۾ ڏنل سندس ڪهاڻي ’هڪ گهڙيءَ جو موت‘ سندس اندرين آواز جي عڪاسي ڪري ٿو. سندس دوست ڪيس ڪيترو نه زور پريو ٿو ته، آخر تون فلمن کان نفرت ڪندي ٻه انلاءِ ڇو ٿو لکين؟ پر پاڻ خاموش رهيو آهي. دراصل اها سندس عظمت جي نشاني آهي، جو پنهنجي تعريف پاڻ نٿو ڪري. فلم ۾ سندس لکيل مڪالما فقط ان لاءِ هوندا آهن ته سنڌ جي ڏتڙيل ۽ ستل عوام کي سڄاڳ ڪن. کين پنهنجي عظمت کان آشنا ڪن، ۽ کين پاڻکي سڃاڻڻ ۾ مدد ڪن. بين فلمن کانسواءِ تازو رليز ٿيل ٻه سنڌي فلمون ’مٽڙا شال ملن‘ ۽ ’ٻادل‘ هن حقيقت جو آئينو آهن. ٻنهي فلمن ۾ سندس مڪالما عوام جي پوري رهبري ڪن ٿا. کين پنهنجون اعليٰ خصوصيتون ۽ عظيم شان ياد ڏيارين ٿا، ته سنڌ جو هر ٻچو هن ڌرتيءَ ۽ عورت تي پنهنجي سر جي بازي هڻندو آهي. اسين سنڌي پنهنجيءَ ثقافت تي ساهه قربان ڪندا آهيون. عورت جو اصلي مقام سندس گهر آهي. انسان کي ڪوڙين گهرجن کي ٻاسي رکي اعليٰ اخلاق کي جيئارڻ گهرجي وغيره وغيره.

اهو سڀ ڇا آهي؟ امر جليل جي عظيم شخصيت جون شاندار خوبيون آهن. سندس زنده رهڻ عوام لاءِ آهي. سندس حياتيءَ جو مقصد ئي انسان جي اصلاح آهي. پوءِ اهو سنڌ جو هجي يا ويٽنام جو. آمريڪا جو هجي يا چين جو. هر دور ۾ سندس حق جو هوڪو ٻڌڻ ۾ ايندو.

تازو ڪنڊڪوٽ ۾ هندن سان ٿيل ماڃان ڪنهنکان وسريا وسريا هوندا؟ ڪمل ڏاڍ ڪري ڪنهن کان نه دانهن نڪتي هوندي؟ ۽ ڪهڙي باضمير انسان انجي مذمت نه ڪئي هوندي؟ هن موقعي تي اسانجا نمائا نيع هن عظيم سچار لاءِ ويڳاڻا رهيا. آخر هن شينهن جي گجگوڙ ڪن تي پيئي. ڪهڙي نه بيباڪي سان هلال پاڪستان جي ڪالم 'تنهنجيون منهنجيون ڳالهيون' ۾ هن شرمناڪ سانحي تي لکيو هئائين ۽ تازو سهڻي ۾ شايع ٿيل ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ظلم جو هڪ تاريخي يادگار باب رهندو. ڪيئن نه ظالم جي ظلم کي سندس صحيح نالي سان ننديو هئائين. اسانجي نوجوان شهيد عبدالرزاق سومري جو دردناڪ قتل ڪنهن کان وسريو آهي؟ ڪنهن هن ظلم جي باب کي بند ڪيو آهي؟ امر جليل جو حق گو قلم به نيث پنهنجي آواز کي آلاپيو. اڄ به سندس ڏنل لفظ ذهن ۾ ورجائين ٿا. هلال پاڪستان ۾ لکيل سٽون ڏسو 'عبدالرزاق، دودي سومري جا وارث، شجاعت جي ڪڙي، منهنجا پيارا، منهنجا پاڙا، اڄ منهنجو قلم رُنو آهي. منهنجي تحرير رني آهي.' اهي سٽون جڏهن اسانجي اکيان اچن ٿيون ته هر حساس دل رڪندڙ جي اکين ۾ ڪڪر ڪارونيار اچيو وڃن، ۽ هن بيگناهه جي بي درد قتل تي هر اک سان لڙڪن جو نذرانو ملي ٿو.

امر جليل جا ويٽنام جي ڏتڙيل عوام تي لکيل ڪالم ڪنهن وساريا هوندا. مطلب ته هن عظيم فنڪار جي عظمت تي ڪيترو لکي، ڪيترو لکجي. آءٌ سندس عظمت کي بيان ڪرڻ لاءِ ۽ منجهس ڇپيل فنڪار کي ظاهر ڪرڻ لاءِ وري به سندس لفظن جو سهارو وٺان ٿو جي سهڻي ڊسمبر ۲ء صفحي نمبر ۱۱۱ تي اکريل آهن: "هڪ سچو فنڪار پنهنجي وقت جو، پنهنجي ماحول جو، پنهنجي دور جو

سڀ کان حساس، بهادر، ۽ سچ چوندڙ انسان هوندو آهي. عظيم فنڪار، نه فقط پنهنجي دؤر جو حق گو هوندو آهي، پر هو زمان ۽ مڪان جون سرحدون لتاڙي هر دؤر لاءِ سچ ۽ انصاف جي علامت ٿي پوندو آهي."

سندس قلم مان نڪتل هي سڀئي سچ پچ نه هڪ آئينو آهن. جنهن ۾ هر ليڪو پائيندڙ امر جليل جو صحيح ۽ چٽو عڪس ڏسي سگهي ٿو. شاهه سائين لاءِ لکيل سندس هي سڀئون اسانکي صحيح فنڪار جي عظمت پرکڻ لاءِ هڪ ڪسوٽيءَ جو ڪم ڏين ٿيون. سندس لکيل مقالو، 'سورهيه مرين سوپ ڪي نه دل جا وهم وسار' بيشڪ سنڌين لاءِ هڪ سجاڳيءَ جو سڏ آهي. صفحي ٧٢ تي لکيل جملا: 'انگريز سامراجين ۽ سنڌن ايجنٽن اسانکان اسانجو بهادر سرويچ، وطن پرست ۽ جنگجو لطيف لڪائي ڇڏيو، اسانکي لطف جو فقط هڪ رُخ ڏيکاريو ۽ چيو: "بابا فڪر فرهي هٿ ۾ کڻو، مونن ۾ منهن وجهو، ۽ ظالم کي سونهري موقعو ڏيو ته توهانجي وجود کي يڪتاري جي ڪدوءَ وانگر اندران خالي ڪري ڇڏي." اسانکان اهو گهوٽ اڏوت لڪايو ويو، جنهن قوم کي سچ تان سر ڏيڻ لاءِ سچ ۾ ڪاهي پوڻ جو سبق سيکاريو.' وري اڳتي هاي لکيو اٿس: 'مان ان وقت جو منتظر آهيان، جڏهن اسانجي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ ۾ لطيف سائينءَ جي عظيم شاعريءَ کي تصوف جي آفيم کان آجو ڪري، ترقي پسند تحريڪ ۽ نظريي مطابق پڙهايو ۽ سمجهايو ويندو.'

ڏسو ڪهڙي نه سادي پر اثرائتي انداز ۾ پنهنجي خيالات جو اظهار ڪيو اٿس! ۽ سنڌ جي عظيم هستيءَ جي ان پهلوءَ کان اسانکي واقف ڪيو اٿس جو هنکان اڳ اسانکي ڪنهن به ڪين ٻڌايو ۽ ڪنهن به اهڙي سمايل سچ کي ڪين ظاهر ڪيو. هنن جملن مان ئي امر جليل جي عظيم شخصيت ۽ امر سچ جي پروڙ پئي ٿي.

طارق اشرف

جليل

جيئن ڏٺو اٿم

جليل سان منهنجي ملاقات تڏهن ٿي هئي، جڏهن ادبي دنيا ۾ ڪيس قمر شهباز کان علاوه ڪوبہ نہ سڃاڻيندو هو. هيءَ ١٩٦٠ع جي پڇاڙي يا ١٩٦١ع جي شروعات هئي. انهن ڏينهن ۾ منهنجون بہ ٽي ڪهاڻيون 'نئين زندگي' ۽ سماهي 'مهراڻ' ۾ ڇپجي چڪيون هيون ۽ مون غلام نبي مغل سان گڏجي ڪهاڻين جا ٻہ مجموعا 'پهريون قدم' ۽ 'مينديءَ رتا هٿ' (ٻيو قدم) ڪڍيا هئا، جيڪي پڙهندڙن توڙي اديبن ۾ ڏاڍا مقبول ٿيا هئا. انهن ڏينهن ۾ جيئن تہ مان پاڻ بہ ادب ۾ نئون نئون گهڙيو هوس، تنهنڪري رڳو حيدرآباد جي اديبن سان ملاقات هئي، ٻاهرين اديبن جو فقط لکڻيون پڙهيون هئم، ۽ ساڻن ملڻ جي آرزو هئي، ۽ قمر شهباز بہ انهن مان هڪ هو. قمر انهن ڏينهن ۾ شاعري اڃا شروع نہ ڪئي هئي، ۽ ڪهاڻيون لکندو هو. سندس ڪافي ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون شايع ٿي چڪيون هيون.

هڪ ڏينهن منهنجو دوست ناصر موراڻي (جيڪو انهن ڏينهن ۾ 'روح رهاڻ' رسالي ۾ پاڻهين ٻيلي هو) مونکي سڏڻ آيو تہ قمر شهباز آيو آهي، هو پهريون قدم ۽ ٻيو قدم سان ملڻ چاهي ٿو. (انهن ڏينهن ۾ اديب مونکي پهريون قدم ۽ غلام نبي مغل کي ٻيو قدم سڏيندا هئا. ۽ جڏهن اسان ٽيون ڪتاب شمشير الحيدريءَ جي شعرن جو مجموعو 'لاٽ' ڪڍيو تہ شمشير کي ٽيون قدم سڏڻ لڳا). مون ناصر کي ٻڌايو تہ مغل آفيس ويل آهي، باقي مان هلان ٿو.

اسانجي ملاقات تلڪ چاڙهيءَ تي ڪيفي، يونيٽيءَ ۾ ٿي. اُتي قمر شهباز کان علاوه شمشير، ناصر ۽ قمر جو هڪ دوست بہ هو. انهيءَ جو تعارف قمر 'عبدالجليل قاضي' نالي سان ڪرايو. اُتي

ڳالھين ڏي ڳالھين ۾ مون قمر کان پڇيو، ”تون ڪنھن امر جليل نالي شخص کي سڃاڻين؟“ قمر ڇرڪيو ۽ پوءِ مرڪي پڇين، ”تو اھو نالو ڪٿي ٻڌو؟“ ٻڌايومانس تہ بمبئيءَ مان نئين دنيا جي ايڊيٽر آتم مونکي ھڪ ڪھاڻي ’انسان يا شيطان‘ موڪلي آھي، لکيو اٿس تہ ھيءَ ڪھاڻي ڪنھن شخص امر جليل جي آھي، ڪھاڻي سٺي ڪانھي ۽ مون وٽ ايڊريس بہ ڪانھي، تون ڪيس پھچائي ڇڏ. مون ھر ليکڪ کان پڇيو آھي، شمشير ۽ ناصر کان بہ پڇيو اٿم، اھي بہ ڪونہ سڃاڻين.“ مونکي ٻڌائين، ”ادا، جليل قاضي ڏي پنھنجو نالو امر جليل رکيو آھي. ويچاري سان ظلم آھي، ڪھاڻي ڪٿي بہ نٿي ڇپجيس. ھاڻ ڪھاڻيون لکي لکي مٿ پيو پري.“ (قمر جي اھا ڇيل ڳالھہ مشھور چرچو ٿي پيو، ۽ اسين اڄا تائين جليل کي چوندا آھيون تہ تو وٽ ڪھاڻين جا مٽ پريل آھن.)

اھا منھنجي جليل سان پھرين ملاقات ھئي، شايد شمشير ۽ ناصر جي بہ ساڻس پھرين ملاقات ھئي. انھيءَ وقت تائين جليل جي ١٩٥٦ يا ٥٧ ۾ ھڪ ڪھاڻي ’ادا‘ رسالي ۾ ڇپي ھئي. جنھن لاءِ جليل جو چوڻ آھي تہ ڪانئس زوري لکرائي ويئي ھئي.

پوءِ جليل جا ڪراچيءَ مان مون وٽ لاڳيتا خط ايندا رھيا. جلدي ئي کيس سکر ۾ اڪنامڪس افيئرس ڊويزن واري ڪاني ۾ ھڪ چڱي نوڪري ملي ويئي. خيرپور مان بہ جليل جا خط برابر ايندا رھيا. انھيءَ عرصي ۾ جليل ڏاڍو تکو لکڻ لڳو. سنڌ ۾ سنڌس ڪجھہ ڪھاڻيون ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپيون ھيون، پر پارٽ جي گھٽي پاڳي سپني رسالن ۾ سنڌس ڪھاڻيون اچڻ لڳيون. ڪابہ مخزن ڪول، جليل حاضر. انھن ڏينھن ۾ سنڌ ۾ ڇپجندڙ ڪھاڻين ۽ پارٽ ۾ ڇپجندڙ ڪھاڻين ۾ فرق اھو ھوندو ھو تہ پارٽ جي ڪھاڻيءَ جا ڪردار گھڻو ڪري ھندو ۽ ٻوليءَ ۾ بہ ھندي لفظ ھوندا ھئا، سنڌ ۾ ڇپيل ڪھاڻين ۾ اھين ڪونہ ھو. جليل جي انھن ڏينھن جون ڪھاڻيون گھڻيا درجي جون فلمي ڪھاڻيون ھونديو ھيون، عشق محبت، ميلاپ ۽ وڇوڙو. اوپرو ماحول ڏاريان لفظ، مڪالمن ۾ بناوت ’آہ آہ‘ جو زور ھوندو ھو. انھن ڏينھن ۾ جليل ٽي ٻن

ليکڪن ڪرشن گوپال عابد ۽ دت پارتيءَ جو ڏاڍو اثر هو. هر هنڌ هر موقعي تي جليل انهن جو ذڪر ضرور ڪندو هو. اسين ڪيس سنڌ جو دت پارتي ۽ ڪرشن گوپال عابد سڏيندا هئاسين. ٻڌي تي خوش ٿيندو هو، پر ڪجهه وقت ڪانپوءِ جڏهن انهن ٻن ليکڪن جي اثر کان نڪتو ته ڪاڙوجڻ لڳو.

انهن ڏينهن ۾ جليل جا سکر مان مونوت خط ايندا رهيا. ۽ پوءِ اوچتو جليل آها نوڪري ڇڏي ڏني. نوڪري ڇڏڻ جو واقعو به دلچسپ آهي. جليل آفيسر هو، پر ڪلارڪن ۽ پٽيوالن تي سندس رعب ٻنهه نه هلندو هو. منهن جو سدائين کان ٻنهه ڪچو، سو سندس بدران ڪلارڪ ۽ پٽيوالا هن تي رعب رکندا هئا. حالت اها وڃي بيٺي ته پوءِ ٽ آفيس ۾ ٽپال به جليل کڻي وڃي، تار ڪرڻي هجي ته به پاڻ ڪري. اهي سڀئي ڳالهيون مونکي خطن ۾ لکندو هو، مون گهڻو ئي لکيو ته ڪجهه منهن جو پڪو ٿي، پر فطرت ڪيئن مٽائجي، خبرتڏهين پيم، جڏهن جليل خط لکيو ته: مان نوڪري ڇڏي ڪراچي واپس پيو وڃان، رستي ۾ حيدرآباد ترسي تو سان به ملندو ويندس.

ٻه سال سندس خط ايندا رهيا، پر ملاقات نه ٿي. اسانجي ٻي ملاقات حيدرآباد جي رٽز هوٽل ۾ ٿي. مان ۽ غلام نبي سانس ملڻ وياسين، ماني کائي رهيو هو، مونکي ڏٺائين، پر شڪل مان سڃاڻائين ڪونه. جڏهن ٻڌايم ته: طارق آهيان، ته "اڙي نوجوان، آهين ڪٿي." چئي ڀاڪر پاتائين.

– ۽ پوءِ اهو ڀاڪر مضبوط ٿيندو ويو. خطن سان گڏ گڏهين گڏهين، جليل، روهڙي ويندي مون وٽان به ٿيندو ويندو هو. مان جڏهن ڪراچي ويندو هوس، سدو ٻهرين جليل وٽ. انهن ڏينهن ۾ جليل اين - جي وي هاءِ اسڪول ۾ ماستر هو. ڏينهن جو ويندو هوس ته اسڪول ۾، شام جو گهر. پوءِ هوٽلن ۾ گڏ، فلمن ۾ گڏ، بوهري بازار ۾ چولهي واري وٽ گڏ. ۽ هميشه اهو ٿيندو هو، ته جڏهن به حيدرآباد موٽندو هوس ته جليل اسٽيشن ڇڏڻ ايندو هو. اهو سلسلو ١٩٦٦ع جي پڇاڙيءَ تائين جاري رهيو، جيستائين جليل ريڊيو پاڪستان

حيدرآباد ۾ نه آيو. پوءِ اها ڊيوٽي اقبال جتوئي کئين ۽ پڇاڙيءَ ۾ ٺاڪر شرما.

مان مٿي لکي آيو آهيان ته انهن ڏينهن ۾ جليل جي ڪهاڻين ۾ پختگي نه هئي. پلاٽ جڙندو ۽ ٻولي نهايت ڪچي هوندي هئس. مونکي چڱيءَ طرح ياد آهي ته سندس ٻه ڪهاڻيون پڙهي مون کيس لکيو هو: جليل، تون دوست ته ڏاڍو سٺو آهين، پر تون ڪهاڻيڪار ٿي نه سگهندين، بهتر آهي ته ڪهاڻيون لکڻ ڇڏي ڏي. پر مونکي ڪهڙي خبر ته مستقبل منهنجي انهيءَ ڳالهه تي کليو هوندو. جنهنکي مان اها صلاح پيو ڏيان ته ڪهاڻيون لکڻ ڇڏي ڏي، انهيءَ ڪان هڪ ڪهاڻي وٺڻ لاءِ مونکي ڪئين ڪئين چڪر ڪاٽڻا پوندا، ۽ هو سنڌيءَ جو سڀ کان مشهور ڪهاڻيڪار ٿي ويندو.

انهن ڏينهن ۾ 'نئين زندگي' (ڪراچي) وارن کي جليل سان نه ڇاڻ ڪهڙي اچي دشمني ٿي هئي، جو سندس ڪهاڻيون ڪٽي ڇٽي ڇپيندا هئا. ۽ جليل جڏهن اعتراض ڪيو ته سندس ڪهاڻين ۾ آيل غلط لفظن جي صحيح معنيٰ ڏنگين ۾ ڏئي لکندا هئا ته: اصلي لفظ هيءُ آهي. جيتوڻيڪ اها ايڊيٽر جي ذميواري آهي ته ڪهاڻيءَ جون اهي معمولي معمولي غلطيون هو پاڻ درست ڪري. اسان جليل کي اڪيلو نه ڇڏيو. قمر، مون ۽ غلام نبي نئين زندگي جي ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌيءَ سان وڏو جهيڙو ڪيو. نئين زندگيءَ ۾ لکڻ بند ڪيوسين. ۽ پوءِ ڪجهه وقت ڪانپوءِ مولانا سان ناهه ٿيو. ۽ مولانا ٻڌايو ته اها سڄي شرارت مرحوم رشيد احمد لاشاريءَ جي هئي، جيڪو انهيءَ وقت نئين زندگيءَ جو اسسٽنٽ ايڊيٽر هو.

۽ جيئن ئي نئين زندگيءَ سان ناهه ٿيو، جليل جي لکڻ جي رفتار تيز ٿي وئي. هر سال سندس اٺ ـ نوَ ڪهاڻيون ڇپبيون هيون. (١٩٦٥ يا ١٩٦٦ ۾ هڪ سال ۾ سندس ٻارهن ڪهاڻيون ڇپيون هئس.) مان کيس اهڙي تکي لکڻ کان سدائين جهليندو هوس، چاڪاڻ ته مون ڏٺو پي ته سندس تيزي، سندس فن تي اثر انداز ٿي رهي هئي. پر جليل جو ايترا سال نه ڇپيو هو، هاڻ آهو بدلو وٺي رهيو هو.

۽ پوءِ آهستي آهستي جليل جي لکڻ ۾ پختگي اچي وئي.

هن مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ ۾ ڪي چڱيرڙيون ڪهاڻيون لکيون. ۽ روح رهاڻ ۾ ڇپيل سندس ڪهاڻي 'ارڙو جو ست' پڙهندڙن ۾ ڏاڍي مقبول ٿي. پر سٺي ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ جليل ۱۹٦٦ع ۾ آيريو. ۱۹٦٦ جي شروعات هئي، مون 'سهڻي' ڪيڏي هئي ۽ ٻه-ٽي پرچا شايع ٿيا هئا، هڪ پرچي ۾ جليل جي ڪهاڻي 'منهنجو دوست، منهنجو دشمن' به شايع ٿي هئي، پر اها هڪ رواجي ڪهاڻي هئي. انهن ڏينهن ۾ جليل جي ڪهاڻين ۾ پختگي ته ڪي قدر آئي هئي پر نعري بازي ۾ ڦاسي پيو هو. مون سوچيو پئي ته موقعو ملي ته مان کيس سمجهائيندس انهن ڏينهن ۾ ڪراچي وڃڻ جو اتفاق ٿيو. اتفاق سان سنڌي ادبي سنگت جي ڪچهري هئي (انهن ڏينهن ۾ سنگت جو ڪچهريون نورالدين سرڪيءَ جي آفيس ۾ ٿينديون هيون. ۽ انهيءَ ڪچهريءَ ۾ سرڪي، نسيم احمد کرل، گل محمد کتري، تاج بلوچ کان علاوه ٻيا ڪافي نوان ۽ پراڻا ليکڪ موجود هئا. جڏهن خبر پيم ته جليل ڪهاڻي ڏو پڙهي، ته مون سوچيو، اڄ مان سندس چنڊ پٽيندس ته اهي اجايون سجايون، جڙتو قصن واريون ڪهاڻيون لکڻ بند ڪر. پر جڏهن جليل ڪهاڻي پڙهي ته مان حيران ٿي ويس. هيءُ جليل آهو نه هو، منهنجي ذهن شان ڪرشن گوپال عابد، دت پارٽيءَ جهڙا فلمي ليکڪ سوار هوندا هئا. اها ته بهترين ڪهاڻي هئي، ۽ مون کيس مبارڪ پڻ ڏني. ۽ اها ڪهاڻي هئي 'محبت، آرزو ۽ دل جي دنيا.'

انهيءَ ڪانپوءِ جليل ڪافي، ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون لکيون، جن ۾ رڃ، شڪست، سوجهرو، هن چار ۾ زندگي، هڪ ڪن، راهون جدا جدا، هڪ دل جي اڪيلائيءَ، چريٽ ۽ نرس، عشق ۽ انٽرويو، مهدي منهنجو پٽ، ڪپيل ٻانهن جو وارث، جڏهن مان نه هوندس، ۽ ٻيون ڪيترائي.

۱۹٦۰ع کان ۱۹٦٦ وارو دور دراصل نسيم احمد کرل، ثميره ۽ غلام نبي مغل جو دور هو. انهيءَ دور ۾ آغا سليم، حميد ۽ رشيده حجاب پڻ ڪي چڱيون ڪهاڻيون لکيون. ۱۹٦٦ کانپوءِ اڄ تائين جي دور تي جليل حاوي آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ دور ۾ آغا سليم، نسيم کرل، قمر، غلام نبي ۽ عبدالقادر جوڻيجي ڪافي سٺيون ڪهاڻيون

نہ، باک بهترين ڪهاڻيون لکيون آهن، پر پڙهندڙن جي ذهن تي فقط جليل ڇانيل رهيو.

جليل لاءِ اهو ضرور چوندس تہ جليل راتو رات وڏو ڪهاڻيڪار نہ ٿيو آهي. ڪيس ڪنهن ايڊيٽر يا دوست مٿي نہ چاڙهيو آهي. اهو بہ نہ چوندس تہ جليل ذات جي زور تي مٿي چڙهيو آهي. نہ، اهڙي ڪابہ ڳالهہ ڪانهي. جليل بي انتها شوق، جذبي ۽ محنت سان چڙهيو آهي. جليل ١٩٦٢ - ٦٣ تائين فقط دت پارتي ڪرشن گوپال عابد ۽ ڪرشن چندر ڪانسواءِ شايد ئي ڪو ٻيو ليکڪ پڙهيو هجي، پر جڏهن جليل کي اهو احساس ٿيو، تہ، جيستائين دنيا جي مختلف ملڪن جو ادب، مختلف اديبن جون مختلف لکڻيون نہ پڙهيون، تيستائين چڱي شيءِ لکي نہ سگهبي. مختلف زبانن جو ادب پڙهڻ ڪانپوءِ ئي پتو پوندو تہ ٻين زبانن جون ڪهاڻيون ڪٿي پهتيون آهن. سڀئي ڪهاڻيون ڪهڙيون آهن. ۽ پوءِ منهنجي ڏسندي ڏسندي هن ڪتاب وٺڻ شروع ڪيا ۽ پڙهڻ لڳو، پڙهيو ۽ ڪڙهيو، ڪڙهيو ۽ پرايائين. نتيجي ۾ ڪيتريون ئي بهترين ڪهاڻيون خلقيائين.

جليل نہ فقط مختلف زبانن جو ادب پڙهيو، پر آهي ڪتاب بہ پڙهيائين، جيڪي ڪهاڻيءَ بابت هئا. يعني مختصر ڪهاڻي ڇا آهي، ڪيئن لکجي، فن ۽ ٽيڪنڪ ۾ فرق، اسٽائل ڇا کي ٿو چئجي. سچ پچ تہ هر اديب لاءِ انهن ڪتابن جو پڙهڻ فائديمند آهي. فن برابر ذات آهي، پر ٽيڪنڪ سکبي آهي، ۽ پرائبي آهي. ۽ جليل سکيو بہ آهي ۽ پرايو بہ.

اڄ جليل سنڌيءَ جو سڀ کان مشهور ڪهاڻيڪار آهي. سنڌيءَ ۾ جليل کان وڌيڪ ڪو بہ ڪهاڻيڪار ايڏو مشهور نہ ٿيو آهي. ۽ نہ ئي ڪنهن ڪهاڻيڪار جا ايترا چاهيندڙ پيدا ٿيا آهن. جيتوڻيڪ سنڌس هم عمر ڪهاڻيڪارن ۾ آغا سليم، نسيم احمد کرل، غلام نبي مغل، قمر شهباز ۽ عبدالقادر جوڻيجو پڻ بهترين ڪهاڻيڪار آهن. حقيقت اها آهي تہ جليل اهو ئي ڪجهہ لکي ٿو، جيڪو پڙهندڙن جي ذهن ۾ آهي. هو جيڪو ڪجهہ لکي ٿو، انهيءَ سان پڙهندڙن جي جذبات جي ترجماني ٿئي، جليل سنڌن دل جي ڳالهہ

ڪري ٿو. جليل ذهن ۾ مثل باهہ تي تيل وجهي ٿو. پوءِ چوڻ آهي ڪهاڻيون مشهور ٿين. مثال طور، جڏهن اليڪشن جو گوڙ هو، هن 'مهدي منهنجو پٽ' لکي. پوليءَ وارا فساد ٿيا تہ هن 'ڪپهل پانهن جو وارث' لکي. ڪنڌ ڪوٽ واري واقعي تي 'سرد لاش جو سفر' لکيائين. ڪنڌ ڪوٽ جي واقعي هر محب وطن سنڌيءَ کي رئاڙيو. تنهنڪري اها ڪهاڻي ٻڌي پڙهي هانءُ ۾ ڪپي ويئي. سي- آءِ ڊي سدائين پڙهيل لکيل سنڌين جي ڪڍ آهي، انهيءَ موضوع تي هڪ خطرناڪ سنڌ پرست جي ڳالهہ لکي اٿين. ڪراچيءَ جو هڪ غير سنڌي ملو سنڌين جو سخت دشمن آهي، انهيءَ تي 'ڇتي ڪتي جو موت' لکئين. جليل هميشه پڙهندڙن جي دلي ڪيفت کي سمجهي، پوءِ ڪهاڻي لکندو آهي. اٿين ڇئجي تہ بهتر آهي تہ جيڪي جذبا پڙهندڙن جا هوندا آهن، سا ڳيا جليل جا ٻہ. ۽ هو پڙهندڙن جي دل جي ترجماني ڪندو آهي. تنهنڪري ئي سندس هر ڪهاڻي مقبول ٿئي ٿي. چوندا آهن تہ پاڪستاني قوم کي يا تہ صدر يحيٰ سچاتو آهي، يا فلم اسٽار رنگيلا. پر مون اهو بہ واڌارو ڪيو آهي تہ، سنڌي پڙهندڙن کي امر جليل سڃاتو آهي. پر رنگيلا وانگر جليل پڙهندڙن کي بيوقوف نٿو بنائي. هيءُ انهن جي جذبات جي ترجماني ڪري ٿو. ۽ سندس مقصد ڏانهن وڌي ٿو هلي. تمام سهڻي نموني ۾ طنز ڪري ٿو، ۽ صحيح واٽ ڏيکاري ٿو.

جليل جا سنڌي ادب تي اٿين تہ ڪافي احسان آهن، پر جيڪي مکيہ آهن انهن مان هڪ تہ اهو آهي، تہ هن ايڏو تکو لکي ڪهاڻين جي کوٽ کي ڪنهن حد تائين پوري ڪئي آهي. نہ تہ سندس هم عمر ڪهاڻيڪار سال ۾ هڪ اڌ ڪهاڻي مس ٿا لکن. جليل جيڪڏهن نہ هجي ها، تہ اهو خال پُرجڻ ممڪن نہ هو. ٻيو جليل جون ڪهاڻيون، جيڪي پڙهندڙن جي دل ۽ ذهن جي ترجماني ڪنديون آهن، تن پڙهندڙن کي سنڌي ڪهاڻيءَ ڏانهن متوجہ ڪيو. اها ڳالهہ ٻڌچوندس، تہ جن ٻهرين جليل کي پڙهي ورتو، تنهنکي ٻين جون ڪهاڻيون نہ وڻنديون، پوءِ آهي ڪئي ڪيتريون بہ شاندار هجن.

جليل تي جيڪڏهن مضمون لکجي، جنهن ۾ سندس شخصيت

جو ذڪر پوريءَ طرح ڪجي، ۽ سندس ڪهاڻين جو مڪمل جائزو وٺجي، ته پوءِ اهو مضمون گهٽ ۾ گهٽ به ٻه ٽي سو صفحن جو ٿي ويندو. تنهنڪري منهنجو اهو مضمون هر طرح سان نامڪمل آهي. انهيءَ ۾ نه ته جليل جي شخصيت اڀري سگهي آهي، نه ٿي سندس اسٽائيل، فن ڪردارنگاريءَ جي متعلق ڪجهه چئي سگهيو آهيان. البت ايترو چوڻ چاهيان ٿو، جليل تمام گهڻيون، اٽڪل اسي نوي کن ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ ڪي، بلڪ ڪافي ڏاڍيون سٺيون ڪهاڻيون آهن. پر اهو چوڻ ۾ به شايد وڌاءُ نه ٿيندو، جو اهو چوان ته سندس انهن ڪهاڻين ۾ معمولي ڪهاڻين جو تعداد پاڻ وڌيڪ آهي، جيڪي گهڻو ڪري سندس اڳ جون ڪهاڻيون آهن. هڪ ٻي ڳالهه به مونکي ڪٽڪي ٿي. اها آهي گهڻين ڪهاڻين ۾ جليل جي نعرابازي اتي جليل جي قلم مان فن نڪري ويو وڃي، ۽ پوءِ هو مبلغ محسوس ٿيندو آهي، جيڪا ڳالهه هڪ فنڪار کي نٿي سونهين. ڪٿي ڪٿي سندس ڪهاڻين جا ڪردار جڙتو مڪالما ڳالهائين ٿا. زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ڪهاڻين ۾ اهڙا مڪالما، جيڪي عام زندگيءَ ۾ ڳالهايا نه ويندا آهن. يا ڪڏهين ڪڏهن ٺهيل ٺڪيل جڙتو، جذباتي نعرن جي سهاري تي بيٺل ڪهاڻيون، عام پڙهندڙ نه تمام گهڻو پسند ڪري ٿو. پر ائين ڪرڻ سان انهن ڪهاڻين جي اهميت گهٽجيو وڃي. اتي ٻين ڪهاڻين جا مثال نه ڏئي، فقط سندس مشهور ترين ڪهاڻي 'مردلاش جو سفر' جو ذڪر ڪندس. ڪهاڻيءَ ۾ بيان ڪيل واقعي جو هڪ حقيقت سان واسطو آهي، پر جليل اهڙي نموني سان انهي واقعي کي پيش ڪيو آهي يا خاص ڪردار 'پريتم' کي پيش ڪيو آهي، سو صاف مصنوعي لڳي ٿو. مان اهو نٿو چوان ته ڪنڌڪوٽ ۾ ائين نه ٿيو هوندو. منهنجو مقصد پريتم سان آهي. جهڙوتڏو پريتم جو ڪردار ڏيکاريل آهي، اهو غير فطري آهي، اهو ممڪن ٿي ڪونهي ته پريتم کي خبر هجي، ته سندس ماءُ ۽ ڀيڻ جي عزت ورتي پئي وڃي. پر هو قرآن پڙهندو رهي، بيغيرت کان بيغيرت شخص کي به جوش اچي ويندو آهي. پريتم جهڙي ڪردار کي ڪهاڻيءَ ۾ ٿي خلقي سگهجي ٿو، پر هڪ حقيقت تي مبني ڪهاڻيءَ ۾ اهڙو ڪردار بلڪل 'فٽ' نٿو ٿي. جليل جيڪڏهن چاهي

ٿو ته ايندڙ وقت جو نقاد کيس عظيم ڪهاڻيڪار مڃي، ته کيس نعري بازي مان ٻاهر نڪرڻو پوندو.

جليل اڄ جو مقبول ترين ڪهاڻيڪار آهي، جليل ڪيترين ئي بهترين ڪهاڻين کي جنم ڏنو آهي. جليل جي انهيءَ خوبيءَ کان علاوه به هڪ وڏي خوبي آهي. سا آهي سندس پياري شخصيت. خاميون ۽ خوبيون هر شخص ۾ هونديون آهن. پر جليل ۾ خامين کان وڌيڪ خوبيون موجود آهن. جيڪڏهن مان اهو لکان، ته جليل سگريٽ ڪونه پئي، شراب ڪونه پئي، جوا ڪونه ڪري، پان ڪونه کائي. ته منهنجي خيال مان اهڙا ڪا نئين ڳالهه ڪانه ٿيندي، گهڻا ماڻهو انهن شين کان پري آهن. پر جليل ۾ انهيءَ کان وڌيڪ خوبيون آهن. جليل ڪوڙ کان لهرائيندو آهي. واعدو ڪندو آهي ته انهيءَ کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هنجي طبيعت ۾ ٺهراءُ آهي، ائين ڪونهي ته اڄ تمام گهرو، سڀاڻي رخ ئي نه ڏيندو. غرور ڪونهيس، منهن جو ايڏو ڪچو جو ڳالهه ڪيڏي به ناگوار لڳندي، اظهار نه ڪري سگهندو، پنهنجي هٿين عملي سان، سندن غلطين تي به سختيءَ سان پيش نه ايندو. تمام نرم دل آهي.

منهنجي ساڻس ١٩٦٠–٦١ کان دوستي آهي، مونکي ياد ڪونهي ته جليل مون سان ڪڏهن نڪو ڳالهايو آهي. مان ڪئين دفعا چڙيس هڪ دفعي سڀني جي سامهون، سندس آفيس ۾ سندس ڪهاڻي اڇلائي آيس، نه ٿو چيپان. جليل دل ۾ ضرور ڪيو، پر مونکي ڪجهه نه چيائين، جڏهن به مليو، گرمجوشيءَ سان مليو. ڪيترا دفعا مون ناراض ٿي وٽس وڃڻ ڇڏي ڏنو، پر جليل پاڻ لنگهي آيو، جڏهن به مون چيو، ”جليل نون ناراض ٿيو هوندين.“ مرڪي جواب ڏنائين ”نوجوان، دوستن سان ڪهڙا ويڇا.“

”مون رام کي بن ۾ ڀٽڪندي ڏٺو آهي. مان ازل جو انتقام آهيان. مان سقراط جي هٿن مان زهر جو پيالو ڦري ونندس.“

امر جليل، ڪهاڻي، ’برف جو تاج محل‘

امداد حسيني

آمر ۽ سنڌس لکڻي

آءٌ تڏهن ننڍو هوس!

پير ۾ جڏهن به ڪنڊو لڳندو هوم، منڊڪائيندو گهر ايندو هوس. امان منهنجو پير ڪٽي پنهنجي سڀاجهڙين اکڙين آڏو آڻيندي هئي. سُئيءَ جي چهنبڪي تي آءٌ ونبو سنبو هوس ته امان چوندي هئي، ”پٽ، سائي وڻ ۾ نهار.“ سُئيءَ ڪي پڇاڙڪي چُڀي ايندي هئي، ڪنڊو نڪري ويندو هو، پر آءٌ پوءِ به هڪ ٽڪ سائي وڻ ڏانهن نهاريندو رهندو هوس. مونکي ائين ڀاسندو هو، ڄڻ مون ڀريون پيرو ڪو سائو وڻ ڏٺو آهي. پس منظر ۾ وشال نيلو آڪاش ڪيڏو نه ڀلو لڳندو هو.

امر جليل ڪي آءٌ عظيم جو ڪُٽ ڪُڇيءَ ۾ نه وجهندس. دنيا ۾ ڪابه شيءِ عظيم نه آهي. سواءِ ڌرتيءَ جي. امر جليل جا پير ڌرتيءَ تي ڪُتل آهن. ڌرتيءَ سان امر جو اڻٽٽ سنٻنڌ آهي، انهيءَ گهاٽي سائي وڻ وانگر، جنهنجون پاڙون پاتار ۾ پيهي ويون هجن. هڪ اهڙو گهاٽو سائو وڻ، جو آس ۾، مينهن ۾، ٻن چڻ ۾، بسنت رت ۾ بيٺو آهي.

ڇاڙپ لڳي ڇُڳا ڪرن،
ميوا جهلي نت ٻور!

ڪڏهن وري امر جليل پس منظر بڻجي ويندو آهي. وشال نيلي آڪاش جو لا زوال پس منظر. آفاقي.

امر جليل ڪهاڻيڪارن جي ٽين پيڙهيءَ سان تعلق رکي ٿو. پهرين پيڙهيءَ ۾ گوبند مالهي، نجم عباسي، حافظ شاهه حسيني، ڪيرت ٻاٻاڻي، شيخ اياز، امر لعل هنگوراڻي، آسانند مامتورا، مرزا نادر بيگ اچي وڃن ٿا. جيڪي ورهاڱي کان اڳ سنڌي ڪهاڻيءَ جي لاءِ ميدان ٺاهي رهيا هئا. ٻي پيڙهيءَ ۾ جمال ابڙو، غلام رباني، ابن حيات پنهور، شيخ حفيظ، اياز قادري، سراج، ع. ق. شيخ، مراد علي مرزا، آغا سليم، ثميره زرين، بشير مورياڻي ۽ خواجا سليم جا نالا اهم آهن، جن سنڌي ڪهاڻيءَ جي پيڙهه جو پٿر رکيو. ٽين پيڙهيءَ جي اهم ڪهاڻيڪارن ۾ امر جليل، قمر شهباز، حميد سنڌي، غلام نبي مغل، رسول بخش پليجو، علي بابا، نسيم احمد کرل، عبدالقادر جوڻيجو، ممتاز

مرزا، شوڪت حسين، ناصر، اقبال جتوئي، عبدالحق عالماڻي، لظير شيخ، عبدالجبار جوڻيجو، طارق اشرف، منير احمد، مشتاق شورو، مهتاب محبوب زرينه بلوچ، اقبال پروين، رشيده حجاب جا نالا اهم آهن. امر جليل به انهيءَ ٽين پيڙهيءَ سان تعلق رکي ٿو. ٽين پيڙهيءَ جا ڪهاڻيڪار ٻي پيڙهيءَ جي ڪجهه ڪهاڻيڪارن سان گڏجي سنڌي ڪهاڻيءَ جي شاندار عمارت جي وساري جي ڪم کي جنبي وياه ٻي پيڙهي جي ڪهاڻيڪارن مان ع. ق. شيخ، مراد علي مرزا، آغا سليم ئي ڪهاڻي کيتر ۾ سرگرم رهيا، باقي ٻيا عملي طور تي رٽائر ڪري چڪا هئا. اهي ڪهاڻيڪار شعوري- لا شعوري طور تي هڪ اهڙو عظيم ڪارنامو سر انجام ڏئي رهيا هئا، جنهنجي لا زوال نتيجن جي خود کين به خبر نه هئي. اهو عظيم ڪارنامو ايندڙ نسلن لاءِ واٽ جي لاٽ بڻجڻو هو.

امر جي پهرين ڪهاڻي 'اندرا' ١٩٥٦ع ۾ 'ادا' رسالي ۾ ڇپي. انهيءَ ڪهاڻيءَ ڪانپوءِ جيڪا سندس چوڻ موجب ڪانٽس لکائي وئي هئي، ١٩٦٠ع تائين ڀاڻ ڪجهه نه لکيائين ١٩٦٠ع کان لاڳيتو لکي رهيو آهي. امر ڪهاڻيون ڇو ٿو لکي؟ اهو سندس ئي لفظن ۾ پڙهو:

"مونکي اکڻ جو شوق نه ٿيو هو. مون لکڻ جي ضرورت محسوس ڪئي هئي ۽ ڪندو رهيو آهيان. جيڪڏهن لکڻ طرف لاڙو نه ڪريان ها ته هوند ٻوسانجي مري وڃان ها."

انهن لفظن وسيلي اسانکي خبر ٿي پوي ٿي ته امر ادب ۾ فيشن طور نه آيو آهي. ١٩٦٠ع ڪانپوءِ وارو دور انتهائي خطرناڪ دور هو، خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ. امر جليل انهيءَ دور ۾ نهايت جرئت سان سماجي برائين، غلط ريتين ۽ رسمن خلاف لکي، پڙهندڙن کي نئون اتساهه ڏنو. امر جي ڪهاڻين ۾، 'سنڌيت'، جو جذبو هر هنڌ ڪارفرما آهي. 'سنڌيت' جي جذبي جي آڏو هر بند لڙهيو وڃي. هو ڪابه رک رکائي ڪونه ٿو ڪري. 'ڌرتيءَ جي ڌوڙ آسمان جا تارا' - مان هڪ ٽڪرو پيش ڪريان ٿو:

"مان سيد آهيان." شاهو کيس ڀاڻ ڏانهن ڇڪيندي چيو،
"اسلام ۾ سڀ کان وڏو ثواب ڪنهن غير مسلم کي مسلمان ڪرڻ آهي. مان توکي مسلمان ڪندس."

امر تي الزام آهي ته هو ڪهاڻيءَ جو تاڃي پيٽو زوردار ڊائلاگن سان اڻيندو آهي ۽ Discription (بيان) ڏانهن گهٽ ڌيان ڏيندو آهي. اها امر جي انفراديت آهي— جيڪا ٻي ڪهي ٿو ته ڪنهنکي ذاتي

طور پسند نہ اچي. سوال فقط اهو آهي تہ امر پنهنجي پڙهندڙن کي ڏيڻ چا ٿو چاهي؟ اجائي غير ضروري Discription کان سنئو آهي تہ، با مقصد ۽ پرپور ڊائلاگن سان، ڪهاڻيءَ کي فطري پڄاڻيءَ تائين پهچائي ۽ مجموعي طور تي پڙهندڙن کي متاثر ڪري. 'ڏرتيءَ جي ڏوڙ آسمان جا تارا، ڪهاڻيءَ ۾ سراج ۽ شاهوءَ جا ڊائلاگ يا باليءَ ۽ شاهوءَ جا ڊائلاگ با مقصد آهن، شاهوءَ جو سٺيون ڊائلاگ انهيءَ جو ثبوت آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾، جڏهن سراج شاهوءَ کي ٻڌائي ٿو تہ بالي ڇوڪريءَ کي جنم ڏنو آهي — تڏهن جهڙي ڪر شاهوءَ جي منهن تي دانگي گهميو وڃي. هر بار عيسيٰ جهڙو معصوم هوندو آهي — امر لکي ٿو:

"اوچتو بارڙيءَ جو روئڻ بند ٿي ويو. هوءَ پڇڪارون ڏئي روالور جو سرد لوهہ چوسڻ لڳي. شاهو جي آڱر ٽريگر تي ڄمي وئي — 'ڪبر اٿئي هيءَ ڪنهنجي ڏيءَ آهي — هنجو ڪوبہ پيءُ ڪونهي، هنجو ڪوبہ پيءُ ڪونهي" بالي اوچنگارون ڏيئي روئي پئي."

ڪهاڻيءَ جي آخري سٽن مان هڪ سٽ:

"هوا جو زور وڌي ويو. پراڻي جاءِ جا بنياد ڪنبي رهيا هئا."

انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ شاهو ۽ باليءَ جا ڪردار ٻن طبقن جي نمائندگي ڪن ٿا. ۽ باليءَ جي ڌيءَ آئيندي جو اهو انسان آهي، جيڪو ڇوت ڇات، ذات پات جي منهن تي هڪ پرپور ٿڦڙ آهي. امر جي ڊائلاگ وانگي، شاهوءَ جو ڪنڊر مان ٻاهر نڪري وڃڻ مان مراد آهي هٺ، وڏائي ۽ تڪبر جي شڪست، جيڪا شاهوءَ جي مقدر ۾ لکجي چڪي آهي. 'عشق ۽ انٽرويو' جي ڪردارن کي ٻي روز گاري ورثي ۾ مليل آهي.

"سائين منهنجي پيءُ کي انگريز مائي باپ انڪري نوڪريءَ ۾ نہ ڪنيو جو منهنجو پيءُ انگريزي نہ ڄاڻندو هو. توهان سونکي نوڪريءَ ۾ انلاءِ نٿا ڪٺو، جو مان اڙدو نٿو ڄاڻان، ڪٿي ائين تہ نہ آهي، انگريز سوٽ لاهي، شيرواني پائي موٽي آيا آهن."

هيءَ هڪ اهڙي خوابن وهيٽي نسل جي ڪهاڻي آهي، جنهنجي ڀاڳ اياڳ ۾ ڏکا ۽ ڌاڪا آهن.

"نون بلدي فول آهين. اينڊڙ هڪ هزار سالن تائين نوڪري نہ ڳولهي سگهندين."

’هن چار ۾، هڪ حقيقت کي امر ڪهاڻيءَ جو روپ ڏنو آهي. اها ڪهاڻي نه فقط امر جي بهترين ڪهاڻين مان هڪ آهي. بلڪ اها سنڌيءَ جي بهترين ڪهاڻين مان به هڪ آهي. مارگريٽ جهڙنکي سنڌين کان وڌيڪ سنڌ جي خبر آهي. انگلنڊ مان موهن جي دڙي جي تاريخ کڻي آئي آهي. موهن جو دڙو جيڪو سنڌ واسين لاءِ ڏٺل شهر آهي. کنبر – پينگ، سنڌي ڏاڍا رحم دل ۽ مهمان نواز آهن. مارگريٽ سنڌي ثقافت متعلق اهو ئي پڙهيو آهي – ڪهاڻيءَ جي آخر ۾ مارگريٽ کي Rape ڪيو وڃي ٿو، انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ هي ڏکوئيندڙ ڊائلاگ ڪيڏو نه معنيٰ وارو آهي:

> ’ڊائيوماس ته، ”هي آستان انهن پاڪ دامن بيبين جو آخري آرامگاهه آهي. جن هڪ بدنيت ڪافر جي هٿ چڙهڻ کان بچڻ لاءِ خدا کان پنهنجي عزت جي دعا گهري هئي. خدا سندن عرض اگهايو. جبل ڏري پيو ۽ نيڪ بيبيون اتيئي دفن ٿي ويون“‘

’روڙ جو سست‘ ۾ امر جا زهر ۾ ٻڏل ڊائيلاگ جيءَ کي جهنجهوڙيو ڇڏين:

> ”سنڌ ۾ ڪاني ڪرامتن جو پير ٿجي يا رهزن ڌاڙيل، ٻئي ڌنڌا هڪجهڙا آهن. ٻنهي ۾ هڪ جيتري ڪمائي آهي.“

’رُڃ‘، ڪهاڻيءَ ۾ جيڪڏهن ڪو پاڻيءَ جو ڏيو آهي ته اهي به اڪيون آهن، جي اوسيڙي جي اوٽ ۾ آهن.

امر جي اهميت فقط انهن ڪهاڻين تائين محدود ڪانهي، جيڪي ’دل جي دليا‘، يا ’جڏهن مان نه هوندس‘، ۾ ڇپيون آهن – بلڪ انهن ڪهاڻين مان به آهي جيڪي ٻاهر رهجي ويون آهن. مثال طور: ’هولي هڪ لاش‘، ’رانين جا رولاڪ‘، ۽ ’سچل سرمست اربل ۾.‘

> ”اهي تنهنجيون پنهنجيون ڳالهيون آهن. تو ئي مونکي سيکاريون آهن. مان گوتم کي گيان ڏيندس. مان شاهجهان جو رقيب آهيان. مان خاڪمحل اڏيندس.“

— امر جليل، ڪهاڻي، ’برف جو تاج محل.‘

امداد حسيني

ڪجهه جليل جي باري ۾

يارن ڪي اسر تي ڪيئي ميارون آهن، جن مان مک هي آهن:
١- دو گهٽو ٿو لکي.
٢- بڪواس ٿو لکي.
٣- قام مان ڪماني ٿو ته رڳو جليل.

هڪ ڏسٽي وائسٽي ليکڪ کان ميار نمبر ٢ ٻڌم، ته چيم: ”پر جليل سنڌ ۾ سڀني کان وڌيڪ پاپولر رائٽر آهي“. ”سنڌ جا ماڻهو به ته بڪواس آهن“ هن تڙتب وراڻيو هو: ”سو مائين، جليل بڪواس قوم جو بڪواس ليکڪ آهي.“ اسان سنڌين جي مينٽلٽي به عجيب آهي. ٽرڊ ڪلاس ويندي، گٽر ڪلاس ماڻهن جا پير پيا چهندا سين، پر پاڻ جهڙي کي نه رڳو ريڪگنائيز نه ڪندا سين، پر ڳو ڪيس اگنور ڪرڻ، لنوائڻ ۽ لوڙڻ جي ڪوشش پيا ڪندا سين. پر پُٺ ڪيس گهٽ وڌ پيا ڳالهائيندا سين. سچ اهو آهي ته اسانکي ته پاڻ خوش هئڻ گهرجي ته هاڻوڪي يگ سنڌي ساهت، هڪ ئي وقت هيڏا وڏا سرجڻهار ڏنا آهن. جنجون لکيتون سنڌ جي آئيندي جي اراڙ تي روشن لڪيرون آهن. انهيءَ ۾ ڪهڙو شڪ آهي ته اج جا هيءَ روشنين جي ريل چيل آهي، سا انهن ئي ڏاتارن جي ڏات ڏيئي جي صدقي ئي ته آهي. اها اسانجي رت جي بوند ئي ته آهي، جا نڙي گلاب ٿي پئي آهي. (جهڙا گل گلاب جا). اج جي ڪهاڻيڪارن، ڪوين، پڙهندڙن کي نئين سر ٻوليءَ سان اٿاهه پيار ڪرڻ تي هرکايو آهي، ته پنهنجي جاءِ تي اهو هڪ وڏو ڪارنامو آهي، جنهن تي جيترو به فخر ڪجي ٿورو آهي. جيڪڏهن ادب کي اوهين ذهني پورهيو چئو ٿا ته پوءِ انهيءَ جي اجرت لازمي آهي.

پر اهي يار جيڪي جليل جي قلم جي ڪمائيءَ تي ايترو ميچريل آهن، اهي آنهن هٿ ٺوڪين ليکڪن جي باري ۾ چو چپ آهن، جنجي نڙڪ لڳيءَ جي تحريرن کي نوٽن جي نهين سان پئي توريو ويو آهي. پڪ جاڻو ته جيڪڏهن جليل جي ڳچيءَ ۾ ڊگريءَ جو ڊگرو نه هجي ها، ۽ سٺي نوڪري نه هجيس ها، ته بک مري ها ۽ هيستائين هن جيڪي ڪاڳر لکيا آهن، اهي به شايد ڪيس ڪنهن کان سڱي وٺڻا پون ها.

جليل سان منهنجي پهرين ملاقات اين- جي- وي هاءِ اسڪول ۾ ٿي هئي. جتي هو ماستر هو. هو مونکي نئون بلڪل ڪونہ لڳو. ڄڻ اسين صديون ۽ جنمر اڳي بہ ڪٿي مليا، وڇڙي چڪا هئاسين. انهيءَ ملاقات ۾ هو مونکي ليکڪ کان وڌيڪ رانديگر لڳو. قمر شهباز جليل لاءِ ڪٿي لکيو آهي تہ: 'هو ڪرڪيٽ کيڏندو اچي ها تہ اڄ جيڪر ٽيسٽ پليئر هجي ها.' جليل ٽيسٽ پليئر هجي يا نہ، پر هن سنڌي ادب ۾ چونڪا بہ هنيا آهن تہ ڇڪا بہ. هن ادب ۾ اسپورٽسمين شپ کي برقرار رکيو آهي. سنڌي ادب ۾ تمام ٿورا ماڻهو اهڙا آهن، جنجي گڏجي وڏي آهي، جن ڪڏهين ڪنهنجي گلا نہ ڪئي آهي. جليل بہ انهن مان هڪڙو آهي. هو تہ ڏوراپو بہ نہ ڏيندو آهي. ها، ڏک ضرور ڪيڏندو آهي: "يار هي حيدرآباد ۾ ڇا پيو ٿئي؟ ڪهڙي ڄمبدا پٽ آهي؟ پاڻ ۾ ملو- ميٽنگ ڪريو- ڪو حل ڳوليو."

جليل سان عجيب ويدن آهي. قمر شهباز امر جي ڪهاڻين جي پهرئين مجموعي 'دل جي دنيا' تي لکندي سندس سڪٽي ساراهہ ڪري ويو، تہ 'مهراڻ' اخبار جو مبصر وري امر جي ڳچيءَ ۾ الزامن ۽ فتوائن جو ڳٽ ڪٽي پاتو. انهيءَ تي طارق اشرف وري پنهنجي آبتڙ وات ورتي ۽ قمر ۽ مهراڻ جي مبصر ٻنهي کي لوڏي ويو. طارق امر تي تنقيد ڪندي ڪٿي لکيو هو تہ: 'امر جون ڪهاڻيون ڊائلاگن جي آڌار تي بيٺل هونديون آهن.' وري بئي پيري جليل جي ڪهاڻيءَ تي اهو اعتراض ڪيائين تہ: 'اها وڌيڪ ڊسڪرپٽو ٿي وئي آهي، انهيءَ ڪري بور ٿي لڳي.' هتي انهيءَ لکڻ مان منهنجي مراد اها ٿي آهي، تہ اسانوٽ تخليقي تنقيد جي کوٽ آهي، ۽ انهيءَ کوٽ جو سبب اهو آهي تہ تنقيد اسانوٽ سائنٽيفڪ جاب آهي، جنهنجي، منهنجي نظر ۾ ڪا بہ اهميت ڪانهي. سنڌ جي مهان ڪوي اياز تي جيڪي ڪجهہ لکيو ويو آهي، انهيءَ جو ٿي مثال ڪٽي وٺو، سواءِ لال پشپ جي، انهيءَ اپياس جي جيڪو هن 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' تي ڪيو هو، اياز تي جيڪي ڪجهہ لکيو ويو آهي، انهيءَ ۾ يا تہ ياري باشي آهي يا وري وير ماڙيو ويو آهي. جليل تي بہ ٻين ليکڪن جي پيٽ ۾ گهٽ ڪجهہ لکيو ويو آهي، پر جليل جون لکيتون بہ ڪنهن لال پشپ جي اوسيئڙي ۾ آهن.

امر کي سندس ٻڙ هندڙ 'مهان' سڏيندا آهن، فرشتو ۽ ديوتا چوندا آهن. پر اها ڳالهہ ڪٿي آهي تہ جليل جي مهانتا اها ٿي آهي تہ هن

مهان' ڌرتيءَ جي ڪُک مان جنم ورتو آهي ۽ سنڌو ماڳر جي ڪپر تي نپجي وڏو ٿيو آهي. جليل هر موضوع تي لکي سگهيو آهي. ڪنڊڪوٽ واري سانحي جي پس منظر ۾ لکيل سندس ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ۽ يحيٰي شاهيءَ جي دور ۾ لکيل 'نه ويچ نه طبيب' انهيءَ جو ثبوت آهي. مونکي ياد آهي ته جڏهن جليل پاڪستان سينٽر حيدرآباد سنڌ ۾ 'انگريزي ڪهاڻين جي شام' ۾ پنهنجي ڪهاڻي 'Son of the soil' پڙهي رهيو هو، تڏهن اسلم اظهر، ڊائريڪٽر ٽيليويزن ڪارپوريشن ڪراچي، جيڪو انهيءَ محفل جي صدارت ڪري رهيو هو، وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو هو ۽ ٻيا ٻڌڻ وارا به کل ۾ ڪيرا ٿي رهيا هئا ۽ جليل فقط مرڪي رهيو هو. هو فقط هڪ پيرو ٽهڪ ڏئي کليو هو ۽ اهو ٽهڪ مونکي سندس روح جي رڙ محسوس ٿيو هو.

جليل جڏهن چپ هوندو آهي، تڏهن سندس اندر سمورا سمندر خشڪ ٿي ويل لڳندا آهن. ۽ هو انهن خشڪ سمندرن جي ڪپر تي ويٺو هوندو آهي- اڪيلو، ويڳاڻو- توائي توائي. پر مان ڄاڻان ٿو ته سنڌيءَ جو هي نرالو ڪهاڻيڪار، ڪهاڻيون لکڻ ڪڏهن به بند نه ڪندو. ڇو ته ڪهاڻي ئي سندس جيئڻ- مرڻ آهي.

قدر

■ "خبر اٿئي، ڪير آندي اٿم؟" پهلوان اجا به ڪجهه اڳتي ٿيو. چيائين، "پنجاب جو داڻو آندو اٿم. گذريل مهيني داتا جي دربار تي نچي هئي ته سڄو پنجاب قدمن ۾ وڇائجي ويو هوس. پر تنهن هوندي به پنجابين قدر نه ڪيس. رب جو قسم آ سائين اهڙن داڻن جو قدر فقط سنڌ ۾ ٿيندو آهي."

امر جليل، ڪهاڻي، 'اهنڌڙ سچ، وڏندڙ ٻاڇا'

■ "پٿر جي صنم ڪان درد جو دان ملندو آهي، زهره."

امر جليل، ڪهاڻي، 'برف جو تاج محل'

قـمـر شهباز

درد جو سفر

١٩٥٤ع جي هڪ گرم شام. خوجا صاحب جي نواب شاه واري مشهور هاءِ اسڪول جي راند جو ميدان، سامهون ڪرڪيٽ جي نيٽ پرئڪٽس پئي ٿئي. مان ڪجهه دوستن سان ميدان جي ڏاکڻي پٽ وٽ، ٽالهيءَ جي وڻن هيٺان ويٺو آهيان. ڪجهه ڏينهن کان پرئڪٽس تي ڪونه ويندا آهيون، ڇو ته 'ون يونٽ' نالي لاءِ کهڙي حڪومت زور شور سان تياريون شروع ڪري ڏنيون آهن. هر روز اخبارن ۾ ون يونٽ جي فائدي ۾ سرڪاري توڙي سنڌ دشمن ڌارين جا بيان پيا ٿا ڇپجن. مان چند ڏينهن اڳ ڇهون درجو (هائو ڪونائون) پاس ڪري مئٽرڪ ۾ پهتو آهيان. پر ڪلاسن ۾ ڪونه ويندا آهيون، ڇو ته 'ون يونٽ' جي خلاف نفرت ۽ ڌڪار واري مهم جاري رکڻ ۾ اسانجو وڏو هٿ آهي. مشهور هاري اڳواڻ محترم قاضي فيض محمد سان گڏ سڄي ضلعي جو دورو ڪري اڄ ئي موٽيو آهيان. جيپ ۾ لائوڊ اسپيڪر ٻڌي، هڪ هڪ شهر، هڪ هڪ ڳوٺ گهمي آيا آهيون. هفتي کن ۾ ڪنوينشن ٿيڻي آهي، جنهن ۾ جي - ايم - سيد ۽ ٻيا اڳواڻ شريڪ ٿيندا. اسان شاگرد انهن تيارين ۾ مشغول آهيون. رات جو ادا عبدالمالڪ جي گهر پر سان ملان جبار جي ڪنبر جهڙي جاءِ ۾ گڏ ٿيندا آهيون. ڏيئي جي جهڪيءَ روشنيءَ ۾ لڪپڙهه جو ڪم ٿيندو آهي، اشتهار لکيا آهن، ڪم ورهائيا آهن ۽ پوءِ ساٿي هڪ هڪ ٿي رات جي اونداهيءَ ۾ گهر ڏي ويندا آهن.

ٽالهيءَ جي وڻ هيٺان ويٺا اسان ڪنوينشن جي باري ۾ ڳالهائي رهيا هئاسين. ڪراچيءَ مان ان تحريڪ جا ڪجهه نوجوان اچڻا هئا. انهن متعلق بحث ٿي رهيو ته ايتري ۾ حميد رضا ميدان ڏانهن اشارو ڪندي چيو، "هيءُ ڪو نئون رانديگر ٿو ڏسجي."

اسان سيني اوڏاهين ڏٺو. مضبوط جسم ۽ سانوري رنگ وارو

هڪ نوجوان نهايت ئي اعتماد سان بهترين ڪريڪيٽنگ جو مظاهرو ڪري رهيو هو.

"ڪراچيءَ جو ٿو ڏسجي،" مير نذير چيو.

"ڏاڍو اسٽائلش آهي، ڪَوَر ڊرائيو ته لاجواب ٿو هڻي."

شهمير ورائيو.

"اڳي ته ڪڏهن ڪونه ڏٺو اٿئون؟"

"نه، نئون آهي. پر آهي ڏاڍو سٺو پليئر."

ايتري ۾ ادا عبدالمالڪ گرائونڊ تان ڊوڙندو اسان ڏي آيو. چيائين، "يار ڏاڍو سٺو ٿيو جو هڪ بهترين رانديگر وڌيو. هاڻي اسان کان ڏسون ته ڪير ٿو ڊويزن جي چيمپئن شپ کٽي."

"آهي ته ڏاڍو سٺو، پر آهي ڪري؟"

"ڪراچيءَ مان آيو آهي. هت ڪاليج ۾ پڙهندو. اڄ ئي آيو آهي. ماڻهو ڏاڍو مزيدار آهي. اچڻ سان ئي منصور ۽ آفتاب مڪ سان گڏهه جي سواري ڪئي اٿائين. پوليس واري کي سڏي ئي 'پٽيوالو' راند پوري ٿئي ته توهان سان ملايانس ٿو."

ان شام جو، جڏهن سج لٿو ۽ آسمان ۾ اونده جا سڙهه ايا ٿيا، تڏهن مون پهريون ڀيرو امر جليل سان هٿ ملايو. اها سڃاڻ اڳتي هلي درد جو هڪ اڻ کٽ سفر ثابت ٿي. اهڙو سفر جنهن جي نه ابتدا جي خبر، نه انتها جي ڄاڻ. اهڙو سفر، جو سڏڪو بڻجي دل ۾ سمايو ۽ ساهه بڻجي سرير مان نڪرندو. اهڙو سفر، جو رڻ جي راڙي ۾ رُڃ ۽ اُڃ سان پريت جي ريت نڀائي.

ان شام اسان سڀ بي فڪر نوجوان چام جي هوٽل ۾ گڏ ٿياسون. گرائونڊ کان هر شام ٿڪن جو قافلو چام جي هوٽل تي وڃي ختم ٿيندو هو. اتي ڪچهري مچندي هئي. ڳالهيون ٿينديون هيون. راڳ روپ، نقل نذير، کِل مسخري دير دير تائين پئي هلندي هئي. ۽ پوءِ نوجوان ٽڙي پکڙي ويندا هئا. پر اڄوڪي شام ڪجهه نرالي هئي. اڄ هڪ نئون دوست به اسان سان شامل هو. دوست محمد انڙ هوٽل جو خرچ پڙڻ قبوليو هو. دوست محمد ڪشميريءَ پنهنجي ايجاد ڪيل سوشلزم جي پرچار شروع ڪري

ڏني. حميد رضا معجون مرڪب جو نسخو ٻڌائڻ شروع ڪيو. علي گوهر ٽائيپ جو احوال ڪولي ويٺو. شهمير رڊ ۾ ٻڪريءَ جو قصو بيان ڪرڻ لڳو. نبي بخش انڙ، نورو لالو، ٻئي ميرو ۽ ٻيا سڀ ڪرڪيٽ تي بحث ڪرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح امر جليل سان پهرين شام ملهائجي وئي ۽ ڪنهن کي خبر به نه پئي.

رات جو جليل مونسان گڏجي ادا عبدالمالڪ جي اوطاق ۾ خاص گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيو. مون محسوس ڪيو ته هُو بنيادي طور تي هڪ رانديگر ٿي آهي ۽ بس. اردو ٻوليءَ جو مٿس تمام گهڻو اثر هو. اڪثر وقت اردوءَ ۾ ئي پئي ڳالهايائين. ’ون ڊونٽ‘ جي نقصانن جي به ڪيس ڪا خاص ڄاڻ ڪانه هئي. بس ائين پئي لڳو ته ڪرڪيٽ ئي هنجي لاءِ سڀ ڪجهه آهي. دنيا جي ڪنهن به ٻئي شيءِ ۾ ڪيس ايتري دلچسپي ڪانه هئي. هو ميٽنگ ۾ چپ چاپ ويٺو رهيو ۽ بور ٿيندو رهيو. ۽ پوءِ جڏهن رات لڙڻ پئي ڇٽان گڏجي اٿياسين ۽ ويران اڪيلي رستي تي نڪري پياسين، تڏهن مون جليل جي زندگيءَ جو ٻيو رخ ڏٺو. ۽ مونکي اڃان نائين چڱيءَ طرح ياد آهي ته مان ان رات بي حد حيران ٿيو هوس. هڪ نئين ماڻهو کي هڪ ئي ڏينهن اندر ڌرتيءَ ۽ آسمان جي ڇيڙن تي بيٺل ڏسي مونکي پهريون دفعو هيءَ دنيا واقعي عجيب ۽ پراسرار لڳي هئي. ۽ هي ماڻهو ـــ جو اوچتو اونداهي اپ مان ڌرتيءَ جي دکندڙ سيني تي لهي آيو هو، خود سندس وجود به ڪيترو نه انداهو ۾ اڻ لکو هو. هن چيو:

”مان هڪ اڻاڳو انسان آهيان. مونکي ڪنهن جي تلاش آهي. سڪون جي ڳولا آهي. ان ئي ڳولا ۾ مان در در ڀٽڪندو رهيو آهيان. پر منهنجي درد جو درمان ڪو به ناهي. مونکي اها ڄاڻ به نه ناهي نه آخر مان ڇا جو ڳولائو آهيان.“

هو چپ چاپ مونسان خاموش رستي تي هلندو رهيو.

اسان اڄ به گڏ هلي رهيا آهيون. رستو کٽو ناهي. رستي جو ڪو انت ناهي.

درد جو سفر به ڪڏهن پورو ٿيو آهي؟

جليل کي اڄ به ڪنهين جي تلاش آهي. هو اڄ به سڪون

جو ڳولائو آهي. ان تلاش ۽ جستجوءَ ۾ هن طرحين طرحين حادثن جا ڪاڏا آهن.
ٻي سال اڳ، جڏهن مان ڪنڌڪوٽ ۾ هوس ته هڪ ڏينهن جليل جو خط پهتو هو، لکيو هئائين:
”قمر، سياڻي منهنجو ڊرامو ’زخم زندگيءَ جا،‘ حيدرآباد ريڊيو تان نشر ٿيندو. ضرور ٻڌجانءِ. جليل.“
ڊرامي واري رات مون. ماڻهوءَ کي موت ڪاٺيندي ڏٺو. پولار جا پڙلاءَ جاڳي پيا. مونکي جليل سان گهاريل پهرين رات ياد آئي. اڪين ۾ لڙڪ تري آيم، ها هيءُ ساڳيو ئي آواز هو. ساڳي ئي صدا هئي:
’ مان سڪندر آهيان، مان ظلمات جو مسافر آهيان. مونکي آبحيات جي تلاش آهي.‘
اها رات، ڪنڌڪوٽ جي ڪاري رات، مون پرهه تائين پاڇولن سان گڏجي گهاري.
تازو ڪراچي آيس ته هڪ دفعو وري ٽيليويزن تان ساڳيو ئي آواز ٻڌم. ’ماءُ‘ ڊرامي ۾ جليل پنهنجو اندر اوتي ڇڏيو هو:
’مان سڪندر آهيان، مان ظلمات جو مسافر آهيان، مونکي آبحيات جي تلاش آهي.‘
جليل واقعي سڪندر آهي. هنکي آبحيات جي تلاش ناهي. هو صرف پيار جو پياسو آهي. اندر اونهاڻ تائين اوساڻيل، اڃوءَ اپالو.

اسان دير تائين اڪيلي اڪيلي رستي تي هڪ ٻئي کي ڳوليندا رهياسين، ڦوليندا رهياسين. اهو ذڪر ١٩٥٤ جو آهي.
هو ڪراچيءَ مان نوابشاه پڙهڻ آيو هو. ذهني پريشانين سبب هو سائنس کي اڌ ۾ ڇڏي ٻيهر آرٽس ۾ داخلا وٺڻ لاءِ پروفيسر احمد سعيد خان ۽ خوجا صاحب جي نگراني هيٺ پڙهڻ لاءِ آيو هو.
خانصاحب عبدالغني قاضيءَ جو ننڍو پٽ قاضي عبدالجليل خاندان جي روايتن، ريتن رسمن ۽ رواجن جو مخالف ثابت ٿيو هو. هنجا خيال باغي هئا. هنجو ذهن مختلف سوچ رکندڙ هو. سبب ڪان وڏي ڳالهه، جنهن روهڙي کان ڪراچيءَ تائين ترٿلو مچائي ڇڏيو هو، سا هئي ته خانداني روايتي ضد ۾ جليل سيني

ڪان سرس هو.

خانصاحب عبدالغني قاضي هڪ سخت، ايماندار ۽ ضدي آفيسر هو. هن پنهنجي ننڍي پٽ جي اڙدين اکين ۾ پنهنجي ئي تصوير ڏٺي هئي ۽ مستقبل جو تصور ڪري هو ڏکي اٿيو هو. ان ڪري هن بهتر سمجهيو هو ته ڪيس پنهنجي پاڇي کان پري رکي. اهو ئي سبب هو جو سرڪش روح ۽ هوڏي طبيعت وارو هيءُ نوجوان گهر نيڪاليءَ تي هت آيل هو.

پيو ڏينهن آيو. ون يونٽ جي خلاف مظاهرن سبب ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ اڪثر هڙتال رهڻ لڳي هئي. ان ڪري اسان اسڪول وڃڻ بجاءِ مسجد روڊ تي، پاڪ بڪ ڊيپو جي ٻاهران پيل صندل تي اچي ويهندا هئاسين. پر ۾ ميوي درزيءَ جي ڇپڳل ڪٽ ۽ ٻه چار لوهي ڪرسيون پيون هونديون هيون. اسانجي آئنده جي بيٺڪ اهو صندل، ڇپڳل ڪٽ ۽ لوهي ڪرسيون بڻجي پيون. سامهون مشهور ڪانگريسي اڳواڻ، خلافت تحريڪ جي مهندار ۽ بي خوف سياسي شخصيت مولوي محمد معاذ جو دواخانو هوندو هو. پاسي ۾ ادا عبدالمالڪ جو گهر، ۽ ملان جبار جي گهڻ-مقصدي اوطاق، جنهن ۾ ون يونٽ خلاف تحريڪ پلجندي هئي.

صندل تي جليل ويٺو هو. سندس پر ۾ دوست محمد انڙ، ياڙس نبي بخش انڙ، ميرڪرم علي، مير يارمحمد، حمد رضا، علي گوهر، ادا عبدالمالڪ ۽ ٻيا ڪيترائي نوجوان اچي گڏ ٿيا هئا. اهي محفلون پوءِ هر روز مچڻ لڳيون، گيت گونجڻ لڳا، سنگيت سرجڻ لڳا. اسان سڀ گڏجي ڳائيندا هئاسين:

”مالڪ تون درد ڪٽيندين، ڪين ڇڏيندين،
هر هنڌ هر حال ۾ رانول رهبر ٿيندين“

ڪلاڪن جا ڪلاڪ- اڪثر آڌيءَ لڙيءَ تائين اسان سڀ چنڊ جا گيت ڳائيندا هئاسين. ناڙين جي تال تي. مرڪندڙ ماضيءَ جا اهي نغما اڄ به اونداهي آپ ۾ ٽانڊاڻي جيان ٽمڪندا آهن.

جليل جو آواز تمام سٺو ۽ سريلو آهي. سندس اکين جي اداسي سندس سُرن ۾ به سمايل آهي. هو اڪثر هيءُ گيت ڳائيندو

هو ۽ اسان لاڳ وٺائيندا هئاسونس:

”جب جب ڦول کلي، تجهي ياد کيا هم نہي-

ديک اکيلا همين - همين گهير ليا غم نہي-“

ڳائيندي ڳائيندي سندس اکين ۾ موتي ٽمڪي ائندا هئا.

مون اهي موتي ان ڪانپوء ٻہ ڏٺا آهن. اهو گيت ڪئين دفعا وري ٻہ ٻڌو آهي. پر اهي گهڙيون ـــ سوچيندو آهيان تہ باقي حياتي سودي ۾ ڏني هڪ دفعو ـــ صرف هڪ دفعو ـــ اهي ۽ ستون سمايل لمحا هڪ دفعو وري ورائي سگهان. پر وقت جي واڳ ڪير واري؟ وقت تہ اسانجي وجود کي لتاڙي، چيپاڙي، چٽي ، چيچلائي ، گهٽو پري وڃي چڪو آهي. ايترو پري جو منهنجي معزور آواز جي اڏام ٽڪي هارجي موٽي ٿي اچي .

صبح جو ون يونٽ خلاف جلوس ڪيندا هئاسون، شام جو ڪرڪيٽ ۽ رات جو دير دير تائين ڪچهري ، گيت ، سنگيت ، راڳ روپ، ٽهڪن جا ٽانگر، مُرڪن جا ميخانا، خوابن جي خوشبو.

هر جمعي تي شام جو مولانا جبار جي کوٺيءَ ۾ سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي ٿيندي هئي. ون يونٽ جا مخالف ورڪر ٻہ اتي ئي ڪٺ ڪندا هئا. صلاح مشورا ، ڳالهيون ٻولهيون ۽ فيصلا پڻ اتي ئي ٿيندا هئا.

جمعو آيو تہ سان جليل کي ٻہ ساڻ وٺي ويس. هو ٻي دليءَ سان هليو. ڪراچيءَ ۾ رهڻ ۽ بنيادي طرح رانديگر هئڻ سبب هنکي سنڌي زبان، سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ متعلق ڪا خاص ڄاڻ نہ هئي. نہ ڪو ايترو پر سنڌي وڏيري، پير ۽ مير خلاف سندس دل ۾ وينئل نفرت، سڄي سنڌي نظام خلاف ٿي ويئي هئي . انڪري سنڌي ادب جي هن پهرينءَ گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ جي باوجود، هو وري ٻہ هڪ ڪرڪيٽر ئي رهيو. ان شام جي گڏجاڻيءَ ۾ بردہ سنڌي، نور عباسي، منظور ، گل محمد چنا، نظر سنڌي مرحوم ۽ ٻيا شريڪ ٿيا هئا. ادبي گڏجاڻيءَ کانپوء ون يونٽ تحريڪ جو ايندڙ هفتي جو پروگرام ٺاهيو ويو. ڪاميٽيون مقرر ڪيون ويون. جلوس ڪيڻ

جي رٿ منظور ڪئي وئي. سنڌ دشمن، سنڌي اخبار 'نواء سنڌ' کي ساڙڻ جي صلاح پڻ ڪئي وئي. اتي اهو به حڪم ڏنو ويو ته مان هڪ جوشيلو گيت لکان ۽ جلوس دوران جليل اهو گيت لائوڊ اسپيڪر تي ڳائيندو هلي.

ان رات، گڏجاڻيءَ مان نڪرڻ ڪانپوءِ، اڪيلي اونداهي رستي تي بي‌سبب هلندي ٻهرئون پيرو جليل مونکي چيو، "جيڪڏهن مان افسانو لکي اچان ته—"

"تون؟" مون حيرت مان ڏانهس نهاريو.

"ها." هو مرڪيو، "شايد مون هاڻ توهانکي ۽ پاڻکي سچ پچ سڃاڻڻ شروع ڪيو آهي."

"ضرور لک، مونکي خوشي ٿيندي."

مون کيس همٿايو. زور پريم. ياد ڏياريم. ۽ آخر ٻئي جمعي تي جڏهن سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻي ملان جبار جي ڪوٺيءَ ۾ ٿي، تڏهن امر جليل ڪاغذن جو بنڊل ڪولي پنهنجي ادبي زندگيءَ جو پهريون افسانو 'اندرا' پڙهيو. جليل قاضيءَ جي ناليءَ مان. اها سال ١٩٥٤-٥٥ جي ڳالهه آهي.

اها گهڙي مون لاء نهايت ئي خوشيءَ جي گهڙي هئي. مون جليل کي ڳلي لڳائي مبارڪ ڏني هئي. سڀني اديبن پڻ تعريف ڪئي. ادبي نالي رکڻ جو سوال پيدا ٿيو ته خود جليل ئي پنهنجو ادبي نالو چونڊي ورتو— 'جليل پرديمي' ان ئي نالي سان هنجا افسانا ڇپجي هلي، اسانجي جاري ڪيل رسالي 'ادا' ۾ ڇپيا. مناسب جاء تي انجو تفصيل سان ذڪر ڪندس.

'اندرا' نهايت ئي ڪامياب افسانو هو. مون جليل ۾ فن جا پندار ڏسي ورتا هئا. کيس مجبور ڪيم ته هو ٻيءَ گڏجاڻيءَ لاء افسانو لکي.

ٻئي جمعي تي هن 'ڪاغذ جا گل' پڙهيو. جليل ادب جي اڏيءَ تي ڪنڌ رکي چڪو هو.

ڏهين جولاءِ ١٩٦٢ع تي، جليل جو لکيل هڪ خط منهنجي سامهون آهي. ڳوٺ جروار، تعلقي شهدادڪوٽ مان هيءُ خط لکندي جليل لکيو آهي:

”ڊيئر قمر ـــ ڪرڪيٽر جليل کي لکڻ تي تو ئي آماده ڪيو هو. ۽ ان ۾ حالتن کي به وڏو هٿ هو. نه مان ڪراچي ڇڏي نوابشاهه اچان ها، نه توسان ملان ها ۽ نه ئي لکڻيءَ جي جنون ۾ پوان ها!

اڄ جي مٽيءَ مان، لڌو آهي، ته اها تنهنجي پنهنجي محنت آهي. زمين جي خاڪ، خاڪ رهندي. جيڪو پوکيندو سو لڻندو. قمر، يقين ڄاڻ ته هيءُ حقيقت ۾ منهنجي نه، بلڪ تنهنجي محنت جو ڦل آهي. مان خاڪ آهيان. خاڪ رهندس.“

هر هفتي باقاعدگيءَ سان اسان ادبي ڪچهريءَ ۾ شامل ٿيندا هئاسين ۽ جليل هاڻي اڪثر پنهنجا افسانا آڻي لکيو هو. هنجي ايتري دلچسپي واقعي حيرت ۾ وجهندڙ هئي. اسانکي خوشي هئي ته اسانوٽ ادب جي اسائيل اپ تي هڪ روشن ستارو ٿمڪي اٿيو هو.

انهن ڏينهن ۾ (٥-٥-١٩٥٤) بدعيدن ريلوي اسٽيشن جي هڪ مسڪين پورٽر جو پٽ هرروز ريل رستي نوابشاه ڪاليج ۾ پڙهڻ ايندو هو ۽ رات جو موٽي ويندو هو. مُرڪڻو سُنهن. بيوقوفيءَ جي حد تائين سادو. ڳالهائڻ ۾ هٿڪ. جو چوڻ چاهيندو هو، سو ڪڏهن به چئي نه سگهيو. همدرد- محنتي- سچار ۽ خلوص وارو. اڪثر هُو به ادبي سنگت ۾ ايندو رهندو هو ۽ هڪ ڪنڊ ۾ ويهي مرڪندو رهندو هو. گهڻي سوچ ويچار ڪانپوءِ پنهنجو ادبي نالو رکيائين ’تاج صحرائي‘. پر جلد ئي خبر پيس ته ان نالي سان هڪ بزرگ اڳ ئي مشهور آهي. انڪري پاڻکي ’تاج بلوچ‘ چوائڻ شروع ڪيائين. پر غريب کي اهو نالو به نه ڦبيو. ڪراچيءَ مان ان ئي نالي وارو هڪ شهزادو نڪري نروار ٿيو. اهي حال ڏسي هُو ويچارو ڏاڍو پريشان ٿيو. اسان کيس ’ڏنو‘ سڏيندا هئاسون. اهو نالو ايترو ته پڇي ويس جو اڳتي هلي جليل کيس پنهنجي افسانن ۽ ڪالمن ۾ امر ڪري ڇڏيو.